

HILSCHER REZSŐ
ALAPÍTVÁNY

Vol. 31. (2020) No. 1.

chance

Journal of
Social
Policy

C
J
S
P

esély

Társadalom- és
szociálpolitikai
folyóirat

e
s
é
l
y

ISSN 0865-0810

TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI FOLYÓIRAT

Kiadja a Hilscher Rezső Alapítvány

Szerkesztőségi cím:

✉ esely@esely.org

Főszerkesztő:

CZIBERE IBOLYA

SZERKESZTŐSÉG:

Szerkesztők:

Czibere Ibolya
Farkas Zsombor
Rácz Andrea

Olvasószerkesztő:

Nemes-Zámbó Gabriella

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Szerkesztőségi titkár:

Molnár Éva

ISSN 0865–0810

www.esely.org

Megjelenik évente négyszer.

Tartalom

TANULMÁNY

- 3 | SIK DOMONKOS – NYILAS MIHÁLY – RÁCZ ANDREA – SZÉCSI JUDIT –
TAKÁCS ERZSÉBET – ZAKARIÁS ILDIKÓ:
Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók
vizsgálatához (2. rész)
- 24 | KÖVÉR ÁGNES:
Egy elhallgatott történet: A feminizmus és a szociális munka összefonódó diskurzusai

MAGYAR VALÓSÁG

- 50 | CSÁK RÓBERT – MAGYAR ÉVA – MÁRVÁNYKÖVI FERENC – SZÉCSI JUDIT – RÁCZ JÓZSEF:
Vidéki szegregátumokban élők pszichoaktív szerhasználata és a segítség lehetősége
- 73 | SÁNTA TAMÁS:
Nők a magyar NEET-csoportban
- 93 | PILINSZKI ATTILA – BULYÁKI TÜNDE – KRÉMER ANDRÁS – RÁKÓCZY ZSUSZANNA:
Honnan, hová, hogyan? – Mediációs célok és stílusok

DOKUMENTUM

- 115 | NYITRAI IMRE:
És már a Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció is kilencéves...
- 125 | MÓZER PÉTER:
Reformok hátán...

Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítő interakciók vizsgálatához (2. rész)

SIK DOMONKOS¹ – NYILAS MIHÁLY – RÁCZ ANDREA² – SZÉCSI JUDIT³ – TAKÁCS ERZSÉBET – ZAKARIÁS ILDIKÓ

SIK DOMONKOS: ELTE-TáTK – sikdom@gmail.com

NYILAS MIHÁLY: ELTE-TáTK – nyilassp@t-online.hu

RÁCZ ANDREA: ELTE TáTK – racz.andrea.aniko@tatk.elte.hu

SZÉCSI JUDIT: ELTE-TáTK – szecsjudit16@gmail.com

TAKÁCS ERZSÉBET: ELTE-TáTK – zsoki.takacs@gmail.com

ZAKARIÁS ILDIKÓ: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet – zakariasildi@gmail.com

ABSZTRAKT A tanulmány célja, hogy képet alkossunk a késő modern segítő interakciókat jellemző kontingenciákról. Értelmezésünk szerint ezen esetlegességekkel való sikeres, illetve kudarcos megküzdés mintázatai, túlmutatva a konkrét segítő interakción, egyúttal a szolidaritás normatív kereteit (rászoruultság, érdemesség, kötelezettségek, adekvát segítő módok) is kijelölik általános szinten. Ebben az értelemben konstitutív szerepet játszanak a szolidaritási elvárások és gyakorlatok újratermelődésében. A tanulmány terjedelmi okokból két részre oszlik: az alábbi, második felében a globalizációból fakadó politikai kihívások (populizmus, új nacionalizmusok), a szenvedés nyilvánosságbeli keretezése (áldozatiság és trauma), a nyilvánosság szerkezetének átalakulása (információs társadalom), valamint a szolidaritás lehetőségtére szempontjából meghatározó individualizáció (identitás mint projektum, élménytársadalom) és új típusú strukturális kiszolgáltatottságok (prekaritás, reflexív és hálózati egyenlőtlenség) hatását tekintjük át. A záró szakaszban, összefoglalva a két rész tanulságait, kísérletet teszünk a szolidaritás kontingenciaelméletének felvázolására: e célból úgy tekintünk a bemutatott kihívásokra, mint a sikeres szolidaritási hálózatokban kezelendő esetlegességekre.

Kulcsszavak: késő modernitás, szolidaritás, individualizáció, reflexivitás, kontingencia

Contingent solidarity – towards a conceptual framework of late modern helping interactions (part two)

ABSTRACT The article aims at overviewing the contingencies characterizing helping interactions. In our understanding the pattern of successful and failed dealing with such contingencies also outlines the general framework of solidarity including the norms of worthiness, deservingness, obligations and adequate modes of helping. In this sense the helping interactions play a constitutive role in the reproduction of expectations and practices of solidarity. Because of the length of the original text, it has been divided into two parts: in the second part the challenges of globalization (populism, new nationalism), the framing of suffering (victimization and trauma), the transformation of public

¹ A tanulmány a Szolidaritás a késő modernitásban c. kutatás (FK 129138) elméleti alapjait mutatja be.

² A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja, valamint a 'Mobilitás és immobilitás a magyar társadalomban' c. kutatás keretében az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum projektje támogatta.

³ A tanulmány megírását a 'Mobilitás és immobilitás a magyar társadalomban' c. kutatás keretében az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum projektje támogatta.

sphere (information society), individualization (identity as a project, experience society) and the new dimensions of structural inequality (precaritat, network dead zones) are overviewed. In the concluding section an attempt is made to outline a contingency theory of solidarity: the analysed various challenges are reinterpreted as contingencies to be handled by successful networks of solidarity

Keywords: late modernity, solidarity, individualisation, reflexivity, contingency

Az alábbi írás az Esély 2019/4. számában megjelent tanulmány második része. Az első szakaszban a jóléti állam, a szociális munka gyakorlata, valamint a szakértői tudás átalakulása szempontjából tekintettük át a segítségi interakciók keretfeltételeit. Az alábbiakban a politikát érintő kihívások, valamint az individualizálódás következményeit vizsgáljuk meg. Végül e két szakasz zárásaként arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk mindazokat a tényezőket, melyek kontingenciaként jelentkeznek a segítségi interakciókban, és egyúttal olyan kihívásokként, melyek sikeres kezelésének függvényében áll elő a késő modern szolidaritás új paradigmája.

1. GLOBALIZÁCIÓ ÉS A KIZÁRÁS POLITIKÁJA

A jóléti állam fragmentálódása és az így betöltetlenül maradt társadalmi funkciók a késő modernitás politikai terére messzemenőig kihatnak, azt mégse mondhatjuk, hogy hatásuk kizárólagos lenne. A politikai mezőt emellett számos egyéb okból fakadó hatás is érte, melyek nem hagyják érintetlenül a szolidaritás terét sem. Az alábbi fejezetben ezek közül három egymással szorosan összefüggő folyamatot tekintünk át. Castells segítségével a globális információs hálózatok mentén szerveződő kapitalizmus politikai mezőre gyakorolt hatását vizsgáljuk meg. E folyamat alapvető paradoxonja abból fakad, hogy a politikai aktorok nemzetállami keretek között kénytelenek az eredetüket és megoldásukat tekintve egyaránt globális kihívásokat kezelni. Ennek következményeként nem csupán mozgásterük és a mező dinamikája, de magának a politikai diskurzusnak a keretei is megváltoznak. Giddens segítségével a globalizáció további dimenzióival összefüggésben a hagyományos jobb- és baloldali ideológiai választóvonal elmosódását vizsgáljuk meg, ami egyúttal átrendezi a klasszikus modernitásban kialakult társadalompolitikával kapcsolatos viták kereteit is. Végül Bauman és Martuccelli segítségével azt a kérdést járjuk körbe, hogy az intézmények világában beállt változás, a fluiditás állandósulása, miként érinti a társadalompolitikai intézményeket.

Castells elemzéseinek kiindulópontja az információs termelési módon alapuló kapitalizmus kialakulása. Ennek következtében, a globális pénzüpiacok formájában, egy olyan virtuális gazdasági szféra jön létre, ami a továbbra is nemzetállami keretek közé ágyazott reálgazdasági folyamatokat messzemenőig meghatározza. Ahogy a piaci árát kijelölő keresleti és kínálati viszonyok nemzeti helyett globális térbe ágyazódnak, úgy a termelési és fogyasztási folyamatok egyaránt egy felügyeleti szerverek által nem kontrollált, emiatt kiszámíthatatlan kilengéseket, buborékokat és potenciális válságokat kitermelő struktúrához igazodnak (Castells 2010a: 156–161). E változások nem hagyják érintetlenül sem a munka világát, sem a hétköznapi életet, sem pedig a politika terét. A globális kapitalizmus hálózatainak környezetében boldogulni kényszerülő nemzetállamok ellentétes nyomások metszéspontjába kerülnek. Ahhoz, hogy hátköznapi válnak a globális piacokon, azok keresleti és kínálati viszonyaihoz kell igazodniuk. Ahhoz ugyanakkor, hogy politikai legitimitásukat fenntarthassák, azt kell kifejezniük, hogy

képesek-e piacok által okozott kockázatok és károk kezelésére. Erre a helyzetre a politikai szereplők a cselekvések és diskurzusok szintjén a bezárkózás és a nyitás stratégiáinak eltérő mintázataival reagálhatnak. Amennyiben egységesen protekcionista-nacionalista ideológiát képviselnek és ennek megfelelő intézkedéseket is hajtanak végre, úgy a legitimációs célokért cserébe feláldozzák versenyképességüket. Amennyiben ennek ellenkezőjére vállalkozva, a nyíltan a globális piacokhoz való igazodást tekintik kitüntetett célnak, úgy a tőlük védelmet váró állampolgárok támogatását kockáztatják. Ennek megfelelően a legnagyobb sikerrel kecsegtető politikai stratégia az, ha a cselekvések szintjén az állampolgárok érdekeit a globális piacoknak alárendelik, miközben a diskurzusok szintjén újnacionalista ideológiát hirdetnek (Castells 2010b: 356–366).

Ilyenformán a globális kapitalizmus térnyerése új kereteket jelöl ki a politikai cselekvés számára: a klasszikus modernitás hagyományos ideológiai választóvonalai, melyek az egyenlőség (szocializmus) vagy szabadság (liberalizmus) növeléseként elképzelt progressziót, vagy az idő próbáját kiálló szerveződési formák megőrzését (konzervativizmus) hangsúlyozták, elmosódtak. Giddens álláspontja szerint ehhez a globalizáció gazdasági aspektusa mellett legalább annyira hozzájárulnak a nemzetállamok hatáskörén átívelő olyan további kockázatok, mint a demokrácia eszményét kétségbevonó totalitárius államok, a világbékét fenyegető, nagy kiterjedésű, esetleg nukleáris háborúk, valamint az irreverzibilis ökológiai változások és katasztrófák (Giddens 1990: 171). Mindezek előtérbe kerülésével a politikai alternatívák közti választás tétjét a haladás vagy hagyomány helyett a lokális és globális közti konfliktus jelöli ki. E küzdelemben azok a politikai szereplők járhatnak sikerrel, akik egyfelől képesek a fennálló világ kereteinek javítására irányuló emancipáció olyan dimenziói nevében fellépni, mint a bőség szavatolása, a demokrácia participatív modelljének fenntartása, a demilitarizálás, vagy a technika humanizálása. Másfelől képesek olyan utópisztikus „életpolitikai”⁴ célokat napirendre tűzni, mint a gazdaság társadalmisítása, a nemzetközi kapcsolatok koordinációja, a háború felszámolása és az ökológiai gondoskodás globális rendszere (Giddens 1990: 156–166). Mindezek a célkitűzések alternatíváját kínálják a Castells által bemutatott protekcionista politikának: azt kiegészítve együttesen rámutatnak arra, hogy a hagyományos ideológiák értékrendje milyen dimenziók mentén szerveződik újra. A jobb- és baloldali, konzervatív és liberális választóvonalak helyett immár az igazi szakadék a globális világ kihívásaival való szembenézés, vagyis az intézményi és individuális szintre egyaránt kiterjesztett reflexivitás, valamint ezek elleplezése, vagyis a komplex kérdésekre kínált túlegyszerűsített válaszok között húzódik (Giddens 1995: 92–97). Az előbbi stratégiát kifejező „generatív politika” és az utóbbit megvalósító újpopulizmus, a gazdasági protekcionizmus és nyitás politikai törésvonalát kiegészítve, párhuzamos téteket jelöl ki a nyilvánosságban folyó küzdelmek számára.

A szociálpolitikai intézmények mozgásterét meghatározó politikai viták diszkurzív kereteinek megváltozása mellett a politikai akarat megvalósításáért felelős intézmények is alapvető változásokon mentek keresztül. Lash és Urry elemzése szerint a „szervezett kapitalizmus” világát az ipari, banki és kereskedelmi tőke nemzeti koncentrációja és centralizációja; a mednedzseri és tulajdonosi szerepek fokozatos különválása; a kollektív érdekvédelmi szervezetek

⁴ Életpolitika alatt Giddens mindazokat a késő modernitásra jellemző politikai kezdeményezéseket érti, melyek nem pusztán az instrumentális racionalitás logikájához igazodnak (pl. redistribúció átalakítása), hanem identitáspolitikai célok mentén (Giddens 1991: 227).

virágzása; a piaci kontroll expanziója; valamint az állami és magánbürokrácia térnyerése jellemezte. Ezzel szemben a globalizációval párhuzamosan megjelenő „szervezetlenített (disorganised) kapitalizmus” sajátossága a nemzeti ipari, banki és kereskedelmi tőke globálissal szembeni gyengülése; szakszervezetek cselekvési terének beszűkülése, az individualizált érdekvédelem elterjedése; az állam piaci szabályozásának csökkenése; és a centralizált bürokratikus szervezetek térszűkítése jellemzi (Lash – Urry 1987: 3–7). Mindezek a változások összességében az állami kontroll általános csökkenéséről tanúskodnak: a klasszikus modernitáshoz képest, a centralizált-bürokratikus intézményrendszerre támaszkodó végrehajtó hatalom cselekvési képessége lecsökken.

Néhány évtized alatt ez a korai jóslat nem egyszerű hipotézis maradt, hanem a hétköznapok meghatározó élménye. Bauman a késő modernitás központi folyamataként a korábbi merev, tartós struktúrák cseppfolyóssá válását tekinti. A modernitás ebben az értelemben nem egy állapot, hanem egy folyamat: a kiágyazódás, feloldás, delokalizálódás megjelenése az élet egyre tágabb területein. A klasszikus és késő modernitás közötti különbség elsősorban abból fakad, hogy míg az előbbi esetben a szilárd struktúrák lebontását új kialakítása kísérte, addig cseppfolyós modernitásból ez a fázis hiányzik. Míg a klasszikus modernitás a racionalizálódás, a természettudomány és technika révén történő uralása vagy a demokratizálódás formájában fejlődési célokat tűzött ki maga elé, addig a cseppfolyós modernitás ezen igény feladásán alapul: valamilyen normatív rend elsajátítása helyett célja a pusztá adaptáció. A cseppfolyósság metaforájának lényege nem a flexibilitás kizárólagosságra való utalás: ahogy a folyékony anyagok is tetszőleges öntőformát kitöltenek, úgy a késő modern társulások is tetszőleges szerkezetűek lehetnek az aktuális környezeti kívánalmaknak megfelelően (Bauman 2000: 6). A cseppfolyós modernitás az integrációs viszonyok szintjén elsősorban a hatalom új paradigmájával jellemezhető. A klasszikus modernitásban a Foucault által is bemutatott *Panopticon* szolgált a potenciálisan szüntelenül gyakorolt felügyelet modelljeként. Minthogy ez erős helyi beágyazódást igényelt (a munkafolyamat és kontroll szabványosítását), így a cseppfolyós modernitásban fenntarthatatlan. A posztpanoptikoni kor hatalmi logikája a folyamatos felügyelet helyett a háritás és elkerülés képességén alapul. A globális gazdaságba beágyazott vállalkozó nincs jelen a termelésben és nem vesz részt a kontrollban, mert erre nincs szüksége: hatalmi potenciálja ugyanis abból fakad, hogy szemben a lokálisan beágyazott munkavállalóval, bármikor következmények nélkül továbbállhat (Bauman 2000: 11). Ebben az értelemben a késő modernitást a társadalmi intézmények normatív szabályozóerejének gyengülése jellemzi: az őket stabilizáló felügyeleti rezsimje átadja helyét a magára hagyás és lekapcsolás logikájának. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szolidaritás intézményei is feloldódnak, és helyükre nem lép hasonlóképpen magától értetődő kényszerstruktúra.

Danilo Martuccelli a késő modernitást meghatározó szingularizmus jelenségét értelmezve jut hasonló következtetésekre az egyéni cselekvő szempontja felől. A szingularizmus korában már nem a politikai autonómia vagy a gazdasági függetlenség a legfőbb ideál, hanem a *sui generis* személyes *helyénvalóság* megtalálása. Jóllehet, az az erőfeszítés, hogy az „egyén a lehetséges legharmonikusabb módon önmaga egyedi megformálásához jusson el”, a meadi koncepció szellemében nem nélkülözheti a többiek, a társadalom visszaigazolását, az önmagát folyamatosan építő (építeni kényszerülő) egyén könnyen elszakadhat az önmaga megformálásához szükséges társadalomról. Ennek oka egyfelől az, hogy a helyénvalóság megtalálása (eltalálása?) független normatív kritériumoktól, ez az aktuális kontextushoz adaptálódás

ideálja. Olyan gyakorlat, ahol az egyén sikeresen veszi az egyre kiszámíthatatlanabb mindennapokban felmerülő akadályokat, a mindig éppen leghatékonyabbnak tűnő cselekvési repertoár aktivizálásával (Lahire 2012), amely nem kötődik követhető modellekhez, példákhoz, sőt normativitáshoz, értékhez sem (Martuccelli 2007). Amennyiben nincsen egyértelmű határ a helyes és helytelen, az egyén egyedül marad a döntéseivel, ezek egyedüli felelőseként, hiszen tettei sincsenek erkölcsileg szankcionálva, csak ezek sikeressége vagy kudarca számít. Martuccelli mindebben az uralom új formájának kialakulását látja. Míg a múltban az uralom a bevésés és a kényszerítés útján teljesedett ki, azaz a meghatározott értékek, normák és társadalmi szerepek kontrolljának interiorizációjával, a szingularista társadalomban az egyén felelőssé tétele (responsabilisation) révén. Az uralom üres, tartalmatlan folyamattá válik, az egyén döntései egyedüli felelőseként szorong (Ehrenberg 1995, 1998) vagy cinikussá válik, a közös vagy hasonló tapasztalatok híján a társadalmi szolidaritás meggyengül.

Mindezen folyamatok a politikai aktorok számára újszerű stratégiákkal és kényszerpályákkal jellemezhető mozgásteret jelölnek ki. A globális piac vonatkozásában a protekcionizmus vagy nyitás, a globális kihívásokkal kapcsolatban a reflexivitás vagy populizmus, az intézmények működtetésével kapcsolatban pedig a – felügyelet fokozásán, illetve a posztpanoptikoni logikán alapuló – függésben tartott, vagy a decentralizált és reflexív szervezetek között kell választaniuk. Az, hogy a politikai mezőben e dimenziók mentén milyen mintázatok válnak dominánssá, messzemenőig meghatározza a szolidaritás paradigmáját. Amennyiben a protekcionizmus, populizmussal és a szervezeti függés fokozódásával párosul, úgy egy védelmezőként fellépő, ugyanakkor ennek mikéntjéről érdemben nem sokat gondoló, és ezért tenni is csak korlátozottan képes, egyúttal autoriter politikai tér keretezi. Ennek legfőbb cselekvési módja negatív lesz: minthogy az állampolgárok körében felbukkanó problémák azonosításához szükséges reflexió intézményi csatornái hiányoznak, így cselekvése kimerül annyiban, hogy megnevezze, akiket kizár (ezáltal elfedve azt is, hogy azokkal mit csinál, akiket nem zár ki). E klíma egyszerre szűkíti be a segítség értelmezési horizontját (nacionalista-protektionista diskurzusokkal), és a cselekvés terét (lemondva a reflexivitásról és a decentralizált intézményi struktúrákról). Ebben az értelemben pedig egy olyan általános veszélypotenciált fejez ki, ami egyaránt megnöveli a félrecsúszott segítség és a segítségi vákuum esélyét. E negatív szolidaritási pálya ideáltipikus ellenpontjait a globális piacokra való nyitás, a reflexivitás és a demokratizálódás dimenziói jelölik ki: amennyiben ezek közül egy vagy több szinten elmozdulás figyelhető meg a politikai mezőben, úgy a szenvedéstapasztalatokra érdemi megoldást kereső szolidaritás esélye is megnövekszik.

A szolidaritás problematikájának gyakran felbukkanó kérdése: a külső támogatások, támaszok leépülésével – mintegy ezzel párhuzamosan – megerősödni kényszerülnek-e a szolidaritás más formái. A hárítás, lekapcsolás, magára hagyás politikai és társadalmi mechanizmusai számos feladatot hagynak ellátatlanul, melyek többsége a családra hárul (vö. refamilizációra). A családi szolidaritás, de tulajdonképpen bármilyen értelmű szolidaritás egyre gyakrabban jelenik meg a társadalmi problémák megoldásaként, a segítségnyújtás értelme, gesztusa egyre inkább túlterhelődik a különféle bonyolult helyzetek megoldásának elvárásaival. Ráadásul a szolidaritás, vagy a szűkebben vett segítségnyújtás nemcsak magától értetődő, hanem túlidealizált megoldási módként tűnik fel, miközben az életutak és élethelyzetek esetlegességei, kiszámíthatatlansága miatt a legalapvetőbb szolidaritási, segítségnyújtásai helyzetek lehetelenednek el (pl. időszápolás, házastársi támogatás, munkahelyi támogatás). Mindezek a megol-

datlan (háritott, negligált) problémák általában végül kevésbé a szolidaritás, mint inkább a kiszolgáltatottság és a hatalom fogalmi keretében írhatók le.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Rászorultság és a globális informális kapitalizmus hálózataiba való beágyazottság:
 - alávett vs. előnyös pozíció a gazdasági hálózatokba;
 - lokális vs. nemzetközi beágyazottság az információs hálózatokba;
 - lekapcsolódási vs. integrációs motiváció.
- Rászoruló/ segítő politikai cselekvés terei:
 - globalizációhoz való viszony ellenséges (újnacionalizmus) vs. adaptív (globalista);
 - reflexivitás vs. populizmus;
 - kivonulás vs. elidegenedés vs. participáció új formái a politikai cselekvésben;
 - szervezeteken keresztül aktivizmus vs. eseti, hálózati aktivizmus;
 - „reflexív” szolidaritás: a szolidaritás egyoldalú, individuális aktsa, esetleges dezintegrációs következménye;
 - klasszikus felügyeleti és kontroll hatalomtechnikák vs. posztpanoptikoni (a továbbállítás logikáján alapuló) hatalom.
- A kizáráson alapuló szolidaritás:
 - familizmus mint szolidaritási logika;
 - érdekvédelmi patológiák;
 - látványszolidaritás vs. atomizálás;
 - ellenségképzés és dehumanizálás, a szolidaritás kriminalizálása, tiltása.

2. A SZENVEDŐK SEGÍTÉSÉNEK DISKURZUSAI: ÁLDOZATISÁG ÉS TRAUMA

A jóléti állam leépülése az egyéni felelősségek diskurzusainak felerősödésével jár együtt. Ennek egyik fő következménye, hogy a szolidaritás, a szükségletek kielégítésének a feladata nem-állami (piaci, civil, családi) szereplőkre toódik át. A másik következmény, hogy a segítségnyújtás – nemcsak az állami szociális szolgáltatások, hanem más szereplők által nyújtott segítség is – egyre inkább feltételekhez van kötve. E feltételek a nyilvános diskurzusok vonatkozásában azt jelentik, hogy a segítség legitim címzettjévé akkor lehet válni, ha a segítségért folyamodó egyének vagy csoportok bizonyos elképzeléseknek megfelelnek: olyan egyéni vagy kollektív tulajdonságokat mutatnak fel (vagy a segítők olyan tulajdonságokat kapcsolnak hozzájuk), amelyek igazolják, hogy a segítségnyújtás a társadalom különféle tagjai, csoportjai között jól van elhelyezve, megfelelő egyénekhez és csoportokhoz kerül, szemben más egyénnel és más csoportokkal.

Ezen feltételként szabott elképzelérendszer egyike az érdemesség. Az érdemesség paradigmáján belül, paradox módon, a segítség címzettjének az egyéni felelőssége kap elsődleges hangsúlyt: a segítségnyújtás címzettjeinek „hozzaállása”, morális karaktere, felelős viselkedése, a normák betartása és a közjóhoz való hozzáállása, legelsősorban a munkához való viszony alapján (lásd 2. fejezet). E trend értelmében egyre inkább azok lesznek legitim címzettjei a segítségnek, akik egyéni teljesítményük alapján arra érdemesnek ítéltetnek.

A segítség irányításának, a célzás nyilvánosságbeli legitimálásának egy másik paradigmája a szenvedésből indul ki. Charles Taylorra és Nicolas Rose-ra hivatkozva Didier Fassin kiemeli, hogy a 20. század második felében a testi és lelki szenvedés, és főként a szenvedés elhárításának, elkerülésének szándéka az emberi létről, saját emberségünkről való elképzeléseink sarokköveivé váltak (Fassin 2011). A humanitarizmus e szenvedéssel való együttérzés és a szenvedés elhárításának kötelességét írja elő. E paradigma minden ember egyenlőségét állítja, abból indul ki, hogy az emberiség egyetlen morális közösséget alkot, tekintet nélkül a lokális, nemzeti, vallási hovatartozásokra. E globális, univerzalisztikus szolidaritás paradoxona, hogy e morális közösség és egyenlőség feltevése mellett szükségszerűen különféle egyenlőtlenségeket is hordoz.

A humanitarizmus, a klasszikussá vált kritikái szerint, egy olyan képzetrendszer, amely által az igazságtalanságok elleni politikai küzdelmet a szenvedésről való beszédnek, a szenvedés elkerülésének depolitizált módjai váltják fel. A szenvedés – valamint az empátia és könyörületesség – fogalmi köré épült humanitárius szótár egy hatékony politikai nyelvvé vált az elmúlt fél évszázadban. Ez az újfajta nyelv a szenvedésre és a szenvedésen segítőkre fókuszál, létrehozva egy történetiségétől és politikai-gazdasági-kulturális beágyazottságától megfosztott emberséget, illetve a „meztelen, otthontalan ember” univerzális kategóriáját (Malkki 2006). Ez az elképzelés együtt jár azzal, hogy a szenvedőket a megmentésükre siető egyének, intézmények, szervezetek „elnémítják”: arctalan tömegként jelenítik meg és képzelik el, akik csakis kiszolgáltatottságukban léteznek, és akiknek sem cselekvési képességük, sem múltjuk, sem identitásuk nincsen (Malkki 1996, 2015).

A szenvedésre és a szenvedő áldozatokra irányuló figyelem miközben kitakarja a szenvedés társadalmi kontextusát, eközben a kiváltó okokat, és a szenvedést létrehozó felelőségeket is: egyenlőtlenség helyett kizárást, elnyomás helyett szerencsétlenséget, igazságtalanság helyett szenvedést, erőszak helyett traumát láttat. (Fassin 2011) Ezzel a nyilvánosságban a segítségnyújtás és felelősség olyan kereteit teremti meg, amellyel a (potenciális) segítettek politikai cselekvésének kereteit radikálisan leszűkíti: az egyén szintjére tolja át a „megoldást”, eltávolítja a strukturális átalakulások lehetőségét.

Az áldozatiságra továbbá a kizárás és Másság és a Másként való megnevezés (Othering) elképzelései is ráépülnek. A gyarmatosító múlt örökségeként jellemzően a harmadik világ, a 'globális dél' különféle sérülékeny csoportjait, nőket, gyermekeket, LMBTQ-csoportokat úgy jelenítik meg áldozatokként, hogy közben az etnikai, rasszbéli, kulturális, vallási különbségeket esszencializálják (Ticktin 2014).

A humanitárius paradigma egyik központi elképzelése a trauma. Utóbbi egy sebészeti szakterminusból a pszichiátria és pszichoanalízis professzionális szaktudásának közvetítésével vált kulcsfogalommá a jogos segítség legitimálásában. A traumatizáltság jelentése a holokauszt után megváltozott: míg korábban a sérülésből hasznot húzni kívánó stratégiai cselekvés és immoralitás jelentéseit kapcsolták hozzá, a 20. század második felében a traumatizált ember az emberi szenvedés és az emberi lét lényegének megtestesítőjévé lépett elő (Fassin – Rechtmann 2009). A humanista nézőpont szerint az empátia, a mások (traumatikus) szenvedésével való együttérzés univerzalisztikus szolidaritás alapja lehet: a traumában való egyesülés lehetőségét hordozza. A trauma egyszerre lesz az embertelenség (inhuman) megnyilvánulásának a jele, és az embertelenségben is túlélő emberség bizonyítéka. Fassin úgy fogalmaz, hogy a „tapasztalat traumatizációja” történt meg a 20. században: a múltat a trauma modell segítségével

gével kezdtük megélni, amelyben az áldozat egyben tanú is, akinek a sérülései megőrzendők, hogy a jövőben az újabb sérülések elkerülhetők legyenek. Fassin és mások rámutatnak arra, hogy a trauma koncepciója feszültségben áll a tapasztalással, amennyiben elnémitja az áldozatot.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy bár a szolidaritási helyzetek keretezésekor a populista-nacionalista pozíciók alternatívájaként fogható fel az univerzális moralításra támaszkodó humanista segítségi logika, könnyen maga is visszásságokhoz vezethet, amennyiben alá-fölrendelési viszonyokat (érdemességi hierarchiákat) stabilizál. A szenvedés közvetlen tapasztalatából kiinduló szolidaritási hálózatok is magukban rejtik a lehetőségét annak, hogy adekvát válaszok nőjenek ki belőlük, miközben szenvedővé redukálva a cselekvőt, korlátozzák ágenciáját. Tartalmi szinten a fenti szempontok kiegészítik a globális/lokális, bal és jobban túli, poszttranzitív, szinguláris diszkurzív logikákat. Azokkal együttesen jelölik ki a szolidaritás kontingenciájának ideológiai dimenzióját.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Érdemességi diskurzusok és technikák (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
 - érdemes (morálisan adekvát életforma (pl. igyekvő, dolgos), ami véletlen, sorszerű csapást szenved el) vs. érdemtelen (áldozathibáztatás);
 - exkluzív normatív vagy egyéb (pl. etnikai) elváráshorizont vs. inkluzív morális rendek;
 - diskurzus szerveződése: explicit elvek vs. implicit hatások;
- Szenvedésteli életformával való humanitárius empátia:
 - aszimmetrikus hatalmi pozíciók (hierarchikus fejlesztés) vs. a segítettet bevonó segítség (hangot adni a szenvedőnek);
- Szenvedés politikája:
 - depolitizáló (szerencsétlenség) vs. politikai (felelősségtulajdonító) diskurzív keretezés;
 - egyéni (sorscsapás) vs. kollektív (strukturális) szenvedés, az igazság politikája vs. a környezet politikája.
- Trauma diskurzusok:
 - trauma mint ember és ember közti közös nyelv (legitimitás végső alapja) vs. trauma mint extrém távolság (aminek nem adható nyelvi kifejezés, legfeljebb szent rettenet);
 - áldozati versengés mint a szolidaritás eróziója.

3. A POLITIKAI NYILVÁNOSSÁG AZ INFORMÁCIÓ KORÁBAN

A politikai mező működését a globalizáció strukturális kényszerei és az állampolgári szenvedések láthatóságát keretező diskurzusok mellett meghatározza magának a nyilvánosságnak a szerkezetváltása is. Ebből a szempontból mindazokat a közbeszéd felületeit érintő késő modernitásbeli változásokat érdemes számba venni, melyek a politikai viták médiumait érintik. Az információs társadalom kialakulásával és az új médiumok megjelenésével mindenekelőtt a hírek termelésének és fogyasztásának sebessége fokozódott korábban nem látott mértékben. Lash elemzése szerint ennek következtében a narratív értelemképződés azon kommunikációs

formái kerültek veszélybe, melyek a klasszikus modernitás óta felületet kínáltak a múltbeli tapasztalatok, és a jövőbeni tervek összekapcsolása, valamint a racionalizálódás számára. Egy ilyen értelemben az érdemi viták számára immár csekély teret kínál, az információs csatornákon áramló ingerek fogyasztásán alapuló nyilvánosságban korlátozott számú tematikus elem válik meghatározóvá. Castells szerint ezek között kiemelt jelentősége van azoknak a botrány logikáján alapuló kampányoknak, melyek a társadalom szervezésére vonatkozó viták helyét átveszik a politikai arénában. Ahogy a közügyek komplexitása, a feldolgozáshoz szükséges idő hiányában nem jeleníthető meg többé a nyilvánosságban, úgy nő meg a jelentősége a megbízhatóságot szavatolni hivatott morális vagy esztétikai karizmának, így az azt érő támadásoknak is. Más elemzések, ezt kiegészítve, arra hívják fel a figyelmet, hogy a politikai közbeszéden belül felerősödnek az olyan közvetlen hatást kiváltó ingerek, mint amilyen a morális pánik vagy félelem diskurzusai. Nem függetlenül a protekcionista és populisták hangok térnyerésétől, ezek képesek a racionális érvektől független, elsősorban érzelmi mozgósító erőre épülő kollektív identitásokat megteremteni.

Lash kritikai elméletének mélyén egy a modernizáció folyamatát végig kísérő látens konfliktust találunk: a világot kategorizálni igyekvő, eldogiasító instrumentális racionalitás, és az osztályozásnak ellenálló, a sémákat az autenticitás és szabadság nevében dekonstruáló esztétikai reflexivitás küzdelmét. E paradox dinamikák feszültségtete nem csupán az egyikből vagy másiból fakadó túlkapások ellensúlyozását teszi lehetővé, de egyúttal a modernizáció ívét is magyarázza, amennyiben az instrumentális racionalitás horizontját az esztétikai reflexivitásból fakadó kihívások tágítják ki, és fordítva (Lash 1999). Ez jelöli ki a tétjét e kreatív feszültségtetet felszámoló információs társadalom kiépülésének. Az információ legalapvetőbb szinten efemer „értelemmorzsának” tekinthető: több mint egyszerű inger, de kevesebb mint jelentésteri egység. A mediatisált csatornákon áramló információ az intencionális tudat horizontját kitöltve látszólag jelentéseket közvetít: hasonlóképpen ahhoz, ahogy az életvilág háttéréből az észlelés folyamatában kiemelkednek az értelemterli egységek, a virtuális világ is tárgyakat kínál fel a tudat számára. Ezek annyiban eltérnek azonban a jelentésterli dolgoktól, hogy folyamatos áramlásuk felett a csekély nem rendelkezik kontrollal. Így nincs lehetősége arra, hogy az értelemadás ritmusának megfelelő módon és ideig vizsgálja a felbukkanó jelenségeket. Azok tőle független ütemben érkeznek, szüntelenül újabb és újabb ingerekkel töltve ki az intencionális tudat horizontját, ami ily módon elveszti a képességet az információ voltaképpen feldolgozására, vagyis a jelenségek múlt és jövő történeti síkján való elhelyezésére. A szüntelenül áramló információ ennyiben a jelenbe zárja a megismerőt, akinek nincs lehetősége sem arra, hogy saját múltbeli tapasztalataihoz, sem pedig várakozásaihoz hozzámérje az észleleteket. A saját identitás narratív univerzumába való lehorgonyzás esélyétől megfosztott szubjektum számára az információs csatornákon áramló ingerek ilyenformán egyszerre tűnnek értelemterlinek, amennyiben kapcsolódási pontokat kínálnak a tudat intencionalitása számára, miközben személyes beágyazhatatlanságuk miatt megmaradnak külsődlegesnek, idegennek (Lash 2002: 34–37).

A késő modern nyilvánosságban ennek legfontosabb megnyilvánulása a hír. Az aktuális híradások a valóság pillanatnyilag érvényes képét fejezik ki, amit ugyanakkor pillanatról pillanatra felülírnak és semmissé tesznek az újabb és újabb beszámolók. A hírek folyamatosan áramló folyamában nincs lehetőség sem az események tágabb oksági szerkezetének történeti konstrukciójára, sem pedig a különböző narratívák ütköztetésére. Más szóval sem az instru-

mentális racionalitás, sem pedig az autenticitás szempontjainak érvényesítésére. A hírek objektívtá történetdarabok, melyek deklarált célja az események tárgyilagos, semleges bemutatása. Az, hogy ezen eldologiasított, dekontextualizált jelentések értelemnélkülisége nem lepődik le, korántsem univerzális hozzáférhetőségükből fakad. Sokkal inkább abból, hogy utánpótlásuk folyamatos, így az egyes híradások konzisztenciájának felderítésére nincs tér sem egyéni, sem pedig kollektív szinten (Lash 1999: 313–324). Ez azonban nem változtat azon, hogy a közéleti viták helyett hírek által dominált nyilvánosság elveszti nem csupán a közös vitából fakadó racionalitáspotenciált, de egyúttal azt a lehetőséget is, hogy a személyközi viszonyok legitim rendjét hozza létre. Az információs hálózatok annyiban integrálják ugyan az egyének alkotta sokaságot, hogy az egyforma csatornákhöz kapcsolódó cselekvőket valós időben egy virtuális valóság egységes képével szembesítik. Azonban ez soha nem lehet közös életvilág, vagyis olyan morális referenciapont, ami eligazít a személyközi viszonyok megszervezésekor, és a közös cselekvési célok kijelölésekor (Lash 2002: 39–46). Így, bár a késő modernitás extrém rugalmassági kritériumainak megfelel, az információ logikája végső soron értelemvesztést eredményez, ami a szolidaritás szerveződését is aláássa. A segítséssel kapcsolatos felelősség és a rászorultság kritériumai, közös morális alapok híján az aktuálisan közvetített információ függvényeivé válnak: amennyiben a hálózatokban nem jelennek meg, úgy hiányozni fognak, amennyiben torzult formát öltenek, úgy azt tükrözik.

Az információs társadalom expanziójának egyik leglátványosabb következménye a hírfolyam felgyorsulása. Az események közvetítésének alapértelmezett modelljévé a valós időben zajló, élő tudósítás válik: ami igazán fontos, abból azonnal hír lesz, ami ugyanakkor értelmezés nélkül foszlik semmivé az új szenzáció felbukkanásának pillanatában. Castells elemzése szerint azok az információs hálózatok, melyek a globális kapitalizmus kialakulását is lehetővé tették, egyúttal a politikai nyilvánosság számára is új keretfeltételeket teremtettek. Ahhoz, hogy áttörje az információáradat által eltompított közönség ingerküszöbét, a politikai szereplők a tabloid, bulvársajtó kirívóra és extremitásra fókuszáló logikájához kénytelenek igazodni. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az értékek és közakarat becsatornázása helyett saját imázsuk pillanatról pillanatra történő fenntartására kell fókuszálniuk, hiszen ettől várható legitimitásuk fenntartása. Értelemszerűen ez egyúttal azzal jár, hogy a politikai szereplők legitimitása a cél- vagy értékrationálistól a karizmatikus irányába mozdul el, miközben maga a nyilvánosság is egyre távolabb kerül egy polgári modelltől, végső soron egy új „representatív” formát valósítva meg (Castells 2010b: 371–381). Az információs társadalom politikai terét ennek megfelelően egyaránt jellemzik az olyan átalakulások, mint a megértésnek és reflexiónak teret kínáló szövegtől az azonnali, átütő hatást kiváltani képes, képi jellegű tartalmak előtérbe kerülése; a megnyilatkozások tetszési indexének valós idejű monitorozása, és az új tartalmak ezek eredményéhez való igazodása.⁵ Ebbe a folyamatba illeszkedik az érdemi vitákkal szemben csaknem kizárólagossá váló, botrány és karaktergyilkosság logikáján alapuló, lejáratás stratégiája. Ahogy a politikai szereplők értékek és közös érdekek megjelenítői helyett információs csomagokként léteznek, úgy a rivalizálás is ezek mibenléte körül zajlik: a vetélytársak

⁵ E mozzanat jelentőségét Csigó olyan fontosnak tartja, hogy egyenesen az „ötödik hatalmi ágként” írják le a monitorozásért felelős szervezeteket, melyek működése következtében olyan önreferenciális információs buborék alakul ki, amelyben a politikai szereplők és a közvélemény szakértői egymás megfigyelésével vannak elfoglalva – végső soron kizárva magát a közt a politikai akaratképzés folyamatából (Csigó 2016).

célja nem a közönség meggyőzése lesz, hanem sokkal inkább olyan információáramlás létrehozása, melyben a másik morálisan kétes karakterként jelenik meg. Ebben a konstellációban a politikai ügyek közös megvitatásának helyét a vezetők percepciójáért folytatott küzdelem passzív szemlélése veszi át, végső soron megfosztva a politikát eredeti értelmétől, a kollektív értelmezések, célok és normák együttes meghatározásának lehetőségétől (Castells 2010b: 391–402).

A politikai vitákat felváltó botránydiskurzusokhoz figyelemfelkeltő hatásában hasonlóak, azonban témájukban eltérőek a szavazók félelmeire apelláló hírek. A tekintetben megoszlanak a vélemények, hogy a figyelmet a félelemre apellálva megragadni igyekvő híradások mögött milyen mögöttes szándékok rejtőznek. Egyesek a figyelem pusztá elterelésére hivatkoznak, mondván a kis esélyű, ám annál rémisztőbb veszedelmekre figyelve nem kell a valós, ám kényelmetlen problémákkal foglalkozni (Glassner 1999). Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a félelmetes bűnesetek tematizálásával a beavatkozás és kontroll expanziója legitimálható (Skoll 2010). Megint mások, az idegenektől való félelem felerősítését a biztonságosítás politikájához tartják nélkülözhetetlenek, amennyiben erre hivatkozva nem csupán a bevándorlókkal szembeni intézkedések fokozása indokolható, hanem egyúttal a szociális kiadások általános csökkentése is (Altheide 2006). Bármelyik tényező is álljon a félelem nyilvánosságbeli expanziója mögött, belátható, hogy a bizalmat aláásó, a gyanakvás légkörén alapuló közhangulat jelentősen korlátozza a szolidaritás lehetőségeit: mind a másikért vállalt felelősség, mind pedig a másiktól elvárható segítség kérdéssé válik.

A fentiekben bemutatott elméletek egy minden korábbinál korlátozottabb racionalitás-potenciállal jellemezhető nyilvánosság veszélypotenciáljára hívják fel a figyelmet. Ebben egyre kevésbé van lehetőség stratégiai, vagyis a múlt és jövő perspektíváit összekötő narratívák megszövevényezésére. A figyelem fókuszja a jelenre korlátozódik, azon belül is olyan erős ingerekre mint a morális botrányok vagy a félelmek. A szolidaritás paradigmájára nézve ez mindenekelőtt azokat az elképzelt és tényleges kölcsönösségi láncokat kezdi ki, melyek hosszútávon saját érdeké (visszakapott segítségnyújtás) transzformálják a jelenbeli áldozathozatalt. Másrészt a szolidaritás normatív alapjaira vonatkozó diskurzust lehetetlenítik el: kommunikációs tér híján nem lehet megvitatni sem azt, hogy mik a rászorultság konszenzuális feltételei, sem pedig azt, hogy mik a segítségnyújtás elfogadható keretei. Ebben az értelemben a szolidaritást nem csupán strukturális korlátok és intézményi diszfunkciók, hanem értelmi vákuum is jellemzi: nincs mód annak a „mechanikus szolidaritási minimumnak” a megteremtésére, ami lehetővé tenné a kölcsönös segítségnyújtás magától értetődő praxisait.⁶

Világszerte látható, hogy az értelmi vákuum betöltésére felkínált egyszerű, fekete-fehér „magyarázatok” iránt növekvő igény nemcsak a média, hanem a politika világát is átalakítja. A „bizonyosságok” megszerzésére, a hovatartozás rendezésére a kiscsoportok biztosítják a legstabilabb keretet, ami egyfelől a csoporton belüli segítségnyújtás, szolidaritás felerősödéséhez vezethet, ugyanakkor a külső környezetet ellenségesként tételező (és kezelő) kizáráson alapuló szolidaritáshoz is. Az ilyen túlélési stratégiával működő társadalmak sok kicsi, belsőleg

⁶ Ebből a szempontból a válságok kitüntetett jelentőségűnek tekinthetők, amennyiben ezek megbolygatják a szolidaritás fennálló értelmezési kereteit. Ilyenkor affektív formában felszínre tör egy primer „mechanikus” szolidaritás: mivel nincs tér és idő gondolkodni, az érzelmek válnak dominánssá, egyfajta diszpozicionális segítség számára nyitva teret.

integrált és zárt, de egymáshoz nehezen (vagy nem is) kapcsolódó közösségekből állnak (vö. Putnam megkötő és összekötő társadalmi tőkájével).

Ennélfogva, az információs társadalomból fakadó veszélyeket realizáló nyilvánosság egyfajta záróköve a neonacionalista, populista politika által meghatározott, a szenvedéstasyapaszta-
lak és az alternatív szolidaritási források háttérbe szorulásával jellemezhető szolidaritási para-
digma újratermelődésének: a jelenbe zártság kiiktatja a pragmatikus próbákon (hatékonysági
hatásvizsgálat) alapuló elszámoltathatóságot; a jelent totálisan uraló mediatisztált félelem bényi-
tő hatása felülírja a mediatisztált szenvedéstyéből fakadó kollektív cselekvési potenciált; az érte-
lemvesztés pedig megfoszt az érdemi válaszok horizontjától. E szolidaritási kontingencia ellen-
pontjaként a nyilvánosság egy olyan modellje képzelhető el, ami a reflexivitás számára nyit új
utakat: ehhez az információ logikájának önkorlátozása, valamint a tematikus torzulások ellen-
súlyozása egyaránt elengedhetetlen.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Segítés normatív rendjének konstrukciója: botrány alapú nyilvánosság, legitimációs dis-
kursusok (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
 - morális pánik, félelem alapú (szekértábor) vs. érvelő vita;
 - affektív azonosulás (connectivity) vs. alulról becsatornázott ügyek;
 - instrumentális racionális (szakértő) vs. populista karizmatikus vs. deliberatív;
 - barát/ellenség logikájának totalitása vs. konszenzuseresés.
- Információ logikája:
 - narratív értelemképződés vs. folyamatosan áramló információmorzszák;
 - narratív identitás vs. totális hálózati beágyazódás;
 - kollektív identitások (közös szolidaritási normák) vs. efemer hálózati kapcsolódások
(fragmentált szolidaritás normák);
 - képi vs. nyelvi kommunikáció;
 - manipulatív, a társadalmi problémák szekuritizációja (biztonságosítása).

4. SZOLIDARITÁS ÉS INDIVIDUALIZÁLÓDÁS

A társadalompolitikai és szociális intézményrendszer, a politikai mező és a szakértelem késő
modernitásbeli átalakulása mellett a szolidaritás lehetőségterét a potenciális segítők és segí-
tettek cselekvőperspektíváját érintő változások határozzák meg. Ebből a szempontból kitün-
tetett jelentősége van azoknak a strukturális átalakulásoknak, melyek a rendi és osztályviszo-
nyok fellazulását és az egyénre nyomást gyakorló társadalmi kényszerek meggyengüléséből
fakadó individualizálódást állítják középpontba. A kockázattársadalom kialakulásának követ-
kezményeként Beck ennek megfelelően beszél a klasszikus modernitás rétegződési elveit fel-
váltó, új konstellációról. Álláspontja szerint a 20. század második felében tapasztalt gazdasági
konjunktúra hatására – legalábbis az NSZK-ban – lezajló középosztályosodás eredményeként
annak ellenére, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek nem tűntek el, jelentőségük mégis lecsök-
kent. Ahogy a társadalom széles rétegei számára immár nem a materiális nélkülözés elleni napi
küzdelem szempontjai voltak a hétköznapi élet kitüntetett szervezőelvei, úgy nyílt tér a karri-
erpályák és fogyasztási szokások diverzifikálódása és differenciálódása számára. Ebben az érte-

lemben az atipikus életutak elterjedtek, a munka világában (pl. részmunkaidős, projekt időtartamú állások), és a privát szférában egyaránt (pl. mozaikcsaládok, távkapcsolatok). E változások eredményeként nem csupán abban az értelemben zajlik le individualizálódás, hogy tér nyílik az egyéni választások által szervezett életmódmintázatok kialakítására, hanem olyanformán is, hogy az életúttal kapcsolatos döntések jelentős része a korábbi társadalmi kompetencia helyett egyénivé válik. Ebből fakadóan nevezi Beck a késő modernitást „reflexívnek” (Beck 2003).

A reflexivitás fokozódásának másfajta dimenziójára utal a reflexivitás azon sajátosan esztétikai formája, amit Lash az osztályozások logikájával szemben a dekonstrukció újabb és újabb körein mozgó posztmodern megismerő sajátosságaként említ. Míg az előbbi az értelemadás zárt folyamatát ígéri, vagyis a feltáruló jelenségek egy jól definiált, véges kategóriarendszerben történő elhelyezését, addig az utóbbi az értelemadás nyitottságát. A dekonstrukció hagyománya, a rögzített interpretációval, annak kontrollálhatatlanságát állítja szembe: a jelenségeknek adott jelentés soha nem valamiféle lényegre fejez ki, hanem csupán egy – többé-kevésbé önkényes – megtorpanást a megértés folyamatában (Lash 1999: 173–188). Ennek megfelelően a posztmodern szubjektum kénytelen feladni egy olyan életvilágba vetett hitet, ahol lehetőségek stabil, rögzített jelentések. Ehelyett azokra a konkrét cselekvéshelyzetekben létrehozott értelmezésekre támaszkodhat, melyek egyéni vagy interszubjektív rögzítése hiábavaló. E fenomenológiai perspektívaváltás következménye, hogy az instrumentális racionalitás helyét a „poiézisz” veszi át, vagyis a dolgokhoz egyediségükben való viszonyulás. Ezt abban az értelemben nevezhetjük esztétikai reflexivitásnak, hogy az egyediségében szemlélt tárgyakkal való interakcióban sematikus értelmezések és felhasználás helyett, olyan autentikus kapcsolat jön létre, amit az adott helyzetbe bevonódott cselekvők hoznak létre. Egy ilyen kapcsolódás nem csupán a világhoz és a másikkal (vö. lévinasi értelemben vett arc-tapasztat) való odafordulást, de egyúttal az én egyediként való konstrukcióját is lehetővé teszi, ennyiben az individualizáció egy dimenzióját fejezi ki (Lash 1999: 189–199).

A fenti folyamatokkal szorosan összefügg az individualizálódás egy harmadik dimenziója, amit Schulze az élménytársadalom kialakulásaként mutat be. A diverzifikálódott életpályák kihívásaira vonatkozó reflexió, valamint a tradicionális életvilág osztályozási kategóriáin túlmutató jelentésadás ugyanis korántsem az egyetlen következménye a hiány logikája mentén szerveződő rendi és osztálystruktúrák fellazulásának. Emellett legalább annyira fontos az élesemények élménnyé való átformálásának motivációja is. Az élményracionális cselekvőperspektívája a magánélet és szabadidő mellett a munka világára is kiterjedve, összességében az életvilág eszteticizálódását eredményezi. A korábban kizárólag hasznosság szempontjai szerint szerveződő instrumentális cselekvések fokozatosan átkereteződtek: a leghétköznapi cselekvésekkel kapcsolatban is kitüntetett kérdéssé vált, hogy milyen élmények lehetőségét rejtik magukban. Az élményhajhászás nem egyszerűen az élvezetekről szól, sokkal inkább olyasfajta „én-technikaként” értelmezhető, ami önreferenciális fókuszot ad a tudat intencionalitásának. Az élményeket ugyanis nem elég felkutatni, hanem emellett meg is kell konstruálni, vagyis készen kell állni és aktívan közre kell működni befogadásukban. Ebből fakadóan miközben az élményracionális perspektívája egy gazdagabb élet reményét rejt magában, egyúttal az élményszorongás formájában sajátos kihívásokat is magával von (Schulze 2000).

A szolidaritás vonatkozásában mindezek a változások többféle kérdést is felvetnek. A rendi és osztálystruktúra meggyengülése mindenekelőtt a kölcsönös felelősségvállalás és bizalom

naturalizált kötelekeit gyengíti meg. Az individualizált életpályákra vonatkozó reflexió nem szándékolt következménye, hogy a kockázatok egyéni kihívásként kerülnek meghatározásra, és ennek megfelelően kollektív válaszok helyett elsősorban individuális stratégiák kerülnek előtérbe. Ez önmagában is megnöveli a szolidaritási vákuumok létrejöttének esélyét, emellett ugyanakkor legalább olyan fontos az is, hogy az individualizált életvilágokban nincs jelen maga az evidensen adott közös jelentéseknek a horizontja. Ráadásul nem csupán valamely konkrét formája hiányzik, hanem sokkal inkább a lehetősége: helyzetről helyzetre meg lehet teremteni érvényes interpretációkat a felelősségvállalással és rászorultsággal kapcsolatban, de immár nem állnak rendelkezésre olyan intézmények, melyek képesek lennének azokat tartósan fenntartani. Ennek hiányában a szolidaritás konstrukciója is betagozódik azon reflexív teljesítmények közé, melyek keretében a valóság mindig csak hozzávetőlegesen érvényes interpretációi létrejönnek. A szubjektum és a világ közti viszony szintjén leírható változások további kísérőjelensége az élménycentrikus éntechnikák megjelenése. Ennek következtében a figyelem elsősorban a cselekvéshelyzetek instrumentális és interaktív dimenziójáról áttevődik az élménykonstrukcióra. Belátható módon ez további terhet helyez a segítő helyzetekre, melyekben az egyéni élmények hajszolása háttérbe szorítja a rászorulóok szempontjait, összességében csökkentve a segítés hatásfokát.

Mind ezek legszembetűnőbbben a tömegeket megmozgató kollektív cselekvések esetén nyilvánulnak meg. Az aktivizmusban megjelenő új tendenciák – posztmodern *riot*, reflexív vagy élményvezérelt aktivizmus – bizonyos jellegzetességei idehaza is tapasztalhatóak. Az aktivizmus e formáiban a cselekvés kiindulópontja és végpontja egyaránt az egyén, akit – sokszor érzelmi felindultságon alapuló – választása, nem pedig érintettsége motivál csatlakozásra. A szervezett formáktól tipikusan távol tartja magát, cselekvése leggyakrabban valamilyen altruista tevékenységre irányul, melyet aktivista közösségben, szubkulturában folytat. Az élményvezérelt aktivitás erős motiváló ereje a szolidaritás, amely önkéntesség, szolidaritási tüntetés vagy kulturális önkifejezés formájában is megmutatkozhat. A reflexívnek nevezhető szolidaritás tudatosan (ki)választáson alapul, könnyen visszavonható, *ad hoc*, elköteleződésre nem kényszerítő. A szolidaritás motivációja abban az értelemben is személyes, hogy a szolidaritás nem a *másikról*, a szolidaritás alanyáról szól, hanem a szolidaris egyénről – az ő identitásáról, énkifejezéséről, motivációjáról. Az „individuális kollektív cselekvés” (Micheletti 2003) és a reflexív szolidaritás is elsősorban egyéni aktus, még akkor is, ha közösségi formában jelenik meg. Ennek látványos és magával ragadó megnyilvánulásai – Zygmunt Bauman szavaival élve – a szolidaritáskarneválok, amikor a szolidaritás szunnyadó potenciáljai hosszabb-rövidebb időre az egyént magával ragadva teljesednek ki (Bauman 2016: 41). A reflexív szolidaritást individuális jellege különbözteti meg a korábbi szolidaritáskonceptióktól, amelyben a szolidaritás nem univerzális alapvetésű, nem jellemzi sem felelősségvállalás, sem reciprocitás, sőt a társadalmi integrációnak sem magától értetődő eszköze.⁷ Hiszen a kiválasztás esetlegesség –

⁷ A párhuzamosan kibontakozó internetes aktivizmus, a digitális mobilizáció különösen megosztja a kortárs segítő aktivizmus teoretikusait (és résztvevőit), hiszen a szolidaritás látványos, de valódi cselekvést nélkülöző formái (vö. slacktivism) kritikusai szerint a legkülönbözőbb ügyeket felkaroló digitális aktivitás rövid ideig ugyan tömegeket tud mozgatni, de közösséget nem hoz létre. Mások viszont lehetőséget látnak a csoporttagok autonómiáját nem korlátozó, nem kirekesztő, személyes felelősséget felvállaló szolidaritástípus elterjedésében.

akár a szolidaritást „választó”, akár a szolidaritásra kiválasztott, szolidaritásra „érdemes” oldalról nézzük. A reflexív szolidaritás éppen sajátosságai – esetlegessége, impulzivitása, visszavonhatósága, szubjektivitása, énközpontúsága stb. – révén még könnyebben vezethet egyének, csoportok dezintegrációjához.

Mindezek a kérdések az egyén szintjén vetik fel a szolidaritás kontingenciájának kérdését: amennyiben a fenti esetlegességeket sikerül kezelni, úgy út nyílik a segítő és segített szempontjainak összehangolásán alapuló interakcióra. Ennek hiányában az inadekvát vagy hiányzó szolidaritási mintázatok válnak meghatározóvá.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Atipikus életutak hatása a szolidaritásra (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
 - felfokozott mobilitási tapasztalatok vs. kilátástalan állandóság;
 - hagyományos családi, baráti kötelékek vs. alternatív kapcsolódási formák (mozaik-családok, virtuális közösségek);
 - atipikus időrezsimek vs. biológiai, tradicionális ciklusok.
- Életvilág fragmentálódásának hatása a segítési normákra:
 - dekonstrukciós reflexivitás mint értékek relativizálása vs. beletörődött irreflexivitás;
 - segítség mint autenticitás záloga vs. elidegenedés;
 - atomizálódás vs. létrehozott társulások;
 - életvilág eszteticizálódása vs. szolidaritás moralitása;
- Szolidaritás késő modern forrásai:
 - a másik, arc tapasztalata vs. szerepek nivelláló szerkezete;
 - önérdékérvényesítés kollektív úton vs. reciprok motiváció vs. altruista segítés;
 - internetes aktivizmus (lelkiismeret megnyugtatása) vs. világi gyakorlati cselekvés;
 - szolidaritáskarnevál vs. elkötelezett, felelősségvállaló aktivizmus;
 - identitás vs. hivatás alapú szolidaritás.

5. INDIVIDUALIZÁLÓDÁS ÉS STRUKTURÁLIS KISZOLGÁLTATOTTSÁG

Az individualizálódás és a reflexivitás fokozódása ugyanakkor korántsem csak emancipatorikus folyamat. Ahogy az Lash és Urry elemzéseiből kiderül, az elsősorban nemzetállami keretek között szerveződő stabil intézményi struktúrákat felváltó „áramlások terében” minden korábbinál nagyobb szerep jut a szüntelenül áradó információ feldolgozásához szükséges kompetenciáknak. Az ebben szerzett reflexív gyakorlat egyéni és kollektív szinten egyaránt felhalmozható, megteremtve az egyenlőtlenség új dimenzióját. Míg a klasszikus modernitásban az osztály és rendi pozíció határozta meg a cselekvők mozgásterét, a késő modernitásban sokkal nagyobb súlya lesz annak, hogy az információs hálózatokon belül milyen pozíciót foglalnak el az egyéni és kollektív cselekvők (centrum vagy perifériális), illetve mit tudnak kezdeni a rendelkezésre álló végtelen adattal. Ezek mentén ugyanolyan egyenlőtlenségi struktúrák épülnek ki, mint korábban a materiális vagy kulturális tőke mentén, átjárhatatlan határokat képezve azok között, akik sikeresen adaptálódtak az információs hálózatok világához, és azok között, akik számára az megmaradt egy átláthatatlan, kiismerhetetlen környezetként (Lash-Urry 1994: 164–165).

Hasonló fejleményekről számolnak be a globális kapitalizmus egyénre gyakorolt hatását vizsgáló elméletek. Castells amellettt érvel, hogy e piaci környezet által támasztott extrém vállalati flexibilitás végső soron az egyéni munkavállalókra terhelődik rá. Vele szemben elvárás-ként fogalmazódik meg, hogy rugalmas munkaidőre hivatkozva korlátlanul rendelkezésre álljon, akár azon az áron is, hogy biológiai (pl. alvás, reprodukció) és tradicionális (pl. ünnepnapok) időrendjét feladva a globális valósidejűséghez alkalmazkodik.⁸ Hasonlóképpen, a térbeli flexibilitás is a munkavállalót terheli, aki személyében kénytelen követni a munkaerő-kereslet globális mozgását: az országon belüli, vagy a határokon átívelő migráció negatív következményeit egyedül kénytelen kihordani. Ahogy az is, hogy a változó szakértelemigényeket képes legyen kielégíteni, és élethosszig tanuljon, valamint döntést hozzon olyan, az identitását vagy életútját illető kérdésekben, melyekben korábban a közösségre támaszkodhatott (Castells 2010a: 468–499). Mindezek a követelmények bár kétségtelenül értékelhetők az egyén mozgásterének kibővüléseként, tekintve, hogy elháríthatatlanok, legalább annyira külsődleges kényszerként is adóttak. Az alternatíva ugyanis nem más, mint a globális piaci és információhálózatokról való lekapcsolódás, vagyis „halott zónává” válás. E helyeket nem egyszerűen elkerülik a források és befektetések, hanem sokkal inkább olyan zárványokká válnak, ahol az információt legfeljebb fogyasztani lehet, de nincs esély annak termelésében részt venni, sem a tudástermelés, sem pedig a figyelemre méltóság értelmében. E területek ilyenformán ténylegesen is láthatatlanná válnak a világ számára, távozásra vagy végtelen kiszolgáltatottságra ítélve az ott élőket (Castells 2010a: 434–447, hasonlóan írják le a problémát Boltanskiék a projektkapitalizmus fogalmi keretében, Boltanski – Chiapello 1999).

Standing álláspontja szerint a globális kapitalizmus keretei között a munkavállalók kiszolgáltatottsága korábban nem látott mértéket öltött. E bizonytalanság ráadásul nem valamilyen meghatározott tényezőtől fakad, hanem azok sokaságából: a munkaerőpiaci ingadozás (bizonytalan lehetőség a pénzkeresésre), kereset kiszámíthatatlansága (költségek önkényes ráterhelése a munkavállalóra), kétséges mobilitás (kiszámíthatatlan előrejutási feltételek), munkavédelmi bizonytalanság (munkavédelmi szabályok hiánya, betegszabadság hiánya), ellentmondásos tanulmányi feltételek (miközben a folyamatos tanulás elvárás, annak keretei nincsenek biztosítva), képviselői bizonytalanság (kollektív érdekképviselő hiánya) egyaránt részét képezik ezen állapotnak. Noha külön-külön ezek megjelenhetnek a klasszikus modernitásban is, stabil mintázattá, egyúttal identitásképző erővé a prekariátusnak nevezett osztály megjelenése óta váltak. A kiszolgáltatottak osztálya esetében nem feltétlenül a nincstelenség játszik kulcsszerepet, hanem mindenféle hálózatból és struktúrából való kiágyazottság (Standing 2011: 1–26). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e léthelyzetbe tartozók korántsem alkotnak homogén közeget, így tagjai az osztályszolidaritás képzésének lehetőségétől is el vannak zárva. E kiágyazottság egyik legszélsőségesebb kifejeződése a jogoktól való részleges megfosztottság, ami egyaránt érintheti a törvény előtti egyenlőséget, a kulturális javakhoz való egyenlő hozzáférést, a társadalombiztosítási rendszerhez való hozzáférést, a gazdasági tevékenységekben való részvételt vagy szavazást, nyilvánosságba való belépést. Az állampolgári jogaitól részlegesen megfosztott „denizen” állapota a jog szintjén is rögzíti a prekariátus alaptapasztat-

⁸ Rosa ezt a folyamatot a technológiai változások, a társadalmi átalakulások és az életritmus különböző ütemű gyorsulásából fakadó deszinkronizációjával hozza összefüggésbe (Rosa 2010).

lataként felfogható kiszámíthatatlanságot, egyúttal az állami felelősségvállalás szűkülő terét (Standing 2011: 93–96).⁹

Az információs hálózatokon belüli eligazodásra való ráutaltság, a globális kapitalizmus ritmusához való igazodási kényszer, valamint a belsővé tett és jogilag intézményesített bizonytalanság különbözőképp bár, de mind azt mutatják meg, hogy a makrostruktúrák fragmentálódásából fakadó individualizálódás emancipatorikus dimenziója mellett milyen negatív következményekkel számolhatunk. A strukturális kiszolgáltatottság e különböző dimenziói arra hívják fel a figyelmet, hogy a szolidaritás újratermelődését nem csupán az individualizációból fakadó befelé fordulás hátráltatja, hanem emellett azok az új típusú kényszerek is, melyek egyszerre vannak jelen az egyén életében megkerülhetetlen igazodási pontként, és lehetetlenítik el a kollektív tapasztalatok irányába való továbblépést. Az információs hálózatok sokkal inkább határokat vonnak és zárványokat hoznak létre, mintsem összekötnek; a globális valósidejűség sokkal inkább széttöredezett időrezsimeket, mintsem határokon átívelő közös időt; a közös tapasztalatként létező bizonytalanság pedig elsősorban az atomizáltság által lehetővé tett jogfosztást, sem pedig osztályszolidaritást. A szolidaritás hiányainak és diszfunkcióinak felszámolása mindezen strukturális nyomások ellenszelében zajlik: a segítség során egyszerre kell az információs hálózatok halott és élő zónái közötti kapcsolatot létesíteni, a különböző idősíkokat szinkronizálni és a bizonytalanság eltérő mintázatait összekötni. A társadalmi polarizáció bezárkózást erősítő hatásával szemben a reciprocitás, a kölcsönös függés tudatának erősítését kell elérni, mely különösen nehéz a kiszolgáltatottság növekedésének, a patriarchális, feudális viszonyok felerősödésének kontextusában, ahol a kezdeményezőkézségnek, az autonómiának külön harcot kell vívnia a potenciális segítségnyújtáshoz.

E globális strukturális komponens alkotja a késő modern szolidaritás kontingenciájának utolsó dimenzióját, ami együttesen a korábbiakkal kijelöli azokat a kihívásokat, melyek kezelésén át vezet út a segítségi relációk stabilizálásához.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Új típusú egyenlőtlenségek a rászorultságban és segítségben (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
 - információs hálózati kompetenciák hiánya vs. materiális erőforrások hiánya;
 - globális egyenlőtlenségi struktúrában való alávett pozíció (periféria) vs. globális hálózatok (információs, kommunikációs) lehetőségtere (centrum);
- Flexibilitás a segítségben:
 - flexibilitás mint kényszer (kiszámíthatatlanság) vs. mint táguló lehetőségter;
 - egyéni reflexió mint magára hagyottság (közösség már nem igazít el) vs. mint autonómia;
 - prekaritás mint segítségi feladat vs. a segítő prekaritása.

⁹ A fenti, globálisan érvényes jelenségek némelyike azonban nem a késő modernitás átalakulásával erősödött meg a magyar társadalomban. Az atomizáltság, a szolidaritás és bizalomhiány, az egyéni stratégiák a hazai modernitás (és a modernizáció) velejárói, amit a szocializáció különböző módjai napjainkban is tovább erősítenek (a versenyztető, büntető pedagógiát alkalmazó oktatási rendszer, a familizmus ideológiájába szorult család, az egyéni szabadidős tevékenységek túlsúlya, a kollektív vagy esetleg önkéntes tevékenységek ritkasága, a munka világában nehezen fenntartható kollektív érdekvédelem, a közös cselekvések és példák hiánya).

6. A KÉSŐ MODERN SZOLIDARITÁS LEHETŐSÉGTERE

A fenti dimenziók áttekintése a késő modern szolidaritás ideáltipikus lehetőségterének felvázolását teszi lehetővé. Ahhoz, hogy kölcsönös meglegedésen alapuló szolidaritás stabilizálódhasson, a potenciális diszfunkciókat és zavarokat e dimenziók mentén egyaránt kezelni kell. A reáltípusok értelemszerűen a fenti változók vegyes mintázatait fogják kirajzolni, felvilágítva, hogy mely pontokon sikerül kezelni a kontingenciákat, és mikén csúszik el a szolidaritás konstrukciója. Az egyes terek tapasztalatai egy ilyen összetett értelmezési horizontban helyezhetők el: a különböző helyzetekben megfigyelhető mintázatok nem csupán azt tárják fel, hogy helyben mi történik a segítségi helyzetekben, hanem azt is, hogy ennek milyen tágabb társadalomelméleti tétje van. Vagyis milyen emancipatorikus vagy diszfunkcionális trendek erősödésére utal, összességében mit mond napjaink szolidaritási paradigmájának szerveződéseről.

Módszertanilag a fenti megközelítésből a parsonsi kettős kontingencia modelljével párhuzamba állítható „szolidaritási kontingencia” modellje vezethető le. Parsons szerint tetszőleges interakcióban azzal a kihívással kell megküzdeniük a cselekvőknek, hogy egymás számára kölcsönösen kiszámíthatatlan perspektívával rendelkeznek (Parsons – Shils 1951). A szolidaritás klasszikus modernitásbeli paradigmájának meggyengülésével a segítségi interakciókban is megnő az esetlegesség: az intézményi háttér leépülése, a politikai mezőben formálódó közös normatív alapok hiánya, a szakértelemmel szembeni bizalmatlanság és az individualizálódás egyaránt azt eredményezi, hogy a felelősség, rászorultság és adekvát segítségnyújtás kérdései tekintetében fundamentális eltérések vannak jelen, melyek vakvágányra terelik, vagy egyenesen fel is számolják annak lehetőségét. Ebben az értelemben a táblázatban összefoglalt modernizációs sajátosságokra úgy tekinthetünk, mint azon kihívások listájára, melyeket kezelni kell a segítségi interakcióban a társadalmilag relevánsnak minősített szenvedések csökkentéséhez vagy megszüntetéséhez. Az empirikus segítségi interakciók e dimenziók alapján válnak értelmezhetővé: egyaránt tisztázandó kérdés, hogy e kihívások közül melyeket sikerül kezelni adott segítségi interakció során; milyen mechanizmusok teszik ezt lehetővé; továbbá milyen torzulásokat okoznak a kezeletlenül maradó kihívások lokális és strukturális szinten?¹⁰ Az empirikus vizsgálatok során ezek megválaszolására teszünk kísérletet.

¹⁰ A fenti elemzések ilyenformán szubsztantív szinten kiegészítik a szolidaritás társadalomelméleti lehetőségterére vonatkozó formális vizsgálódásokat (Sik 2018: 116). Ez utóbbi tanulmányban a szolidaritás sikeres (segítő és segített konszenzusa alapozza meg az interakciót), kompromisszumos (eldologiasítás vagy előítéletek torzítják a szolidaritást), hiányos (nincs ugyan segítség, de ezt nem erősítik meg előítéletek és eldologiasodás) és ellehetetlenített (előítéletek és eldologiasodás számolja fel a szolidaritás lehetőségét) formái kerültek bemutatásra. Jelen írásban pedig azon modernizációs folyamatok áttekintésére került sor, melyek eltérő szinteken keletkező kihívásait kezelni szükséges a szolidaritás sikeres formájához.

1. ábra A késő modern szolidaritás kontingenciájának dimenziói

	Diszfunkciók, zavarok	Szolidaritás komponense	Emancipatorikus potenciálok
Szolidaritás és a jóléti állam lebomlása	megoldatlan kihívások (érték-, finanszírozási, intézményi, munkaröpiaci válság)	jóléti állam	jóléti paradigmaváltás (anyák segítése, idősek munkaerőpiaci integrációja, beruházás a gyerekekbe, munka és szabadidő egyensúlya, esélyegyenlőség új formái)
	eldologiasító, biopolitikai szociális munka	szociális munka gyakorlat	közösségi, emancipatorikus szociális munka
A szolidaritás politikai konstrukciója	proteccionizmus / populizmus / felügyelet fokozása	(makro és mikro) politika mint kollektív döntések tere	nyitás/reflexivitás növelése
	áldozattá tevés mint ágenciától való megfosztás	szenvedés a nyilvánosságban	humanista segítség, szenvedés/trauma alapú segítség
	botrány-félelem logikája/narratív értelemképződés blokkolása	nyilvánosság az információs társadalomban	új információs csatornához való hozzáférés
A szolidaritás tudományos dimenziói	biohatalom normalizáló diskurzusainak burjánzása/ eldologiasodás	szakértelem és eldologiasodás	kommunikatív intézményi logika
	tudományos tudás hiteltelenné válása/mesterséges hagyományok/ ezotéria	a szakértelem relativizálódása	szakértelem demokratiszálódása
Szolidaritás és az egyén cselekvési tere	atomizált kockázatmentedzsment/dekonstruáló esztétikai reflexivitás/élményracionálitás	individualizálódás	élményközösségen alapuló szolidaritás
	információs zárványok/fragmentálódott tér és idő/naturalizált bizonytalanság és kiszolgáltatottság	új strukturális kiszolgáltatottság	információs és globális piaci struktúráktól való függetlenedés

Forrás: Saját szerkesztés 2020

IRODALOM

- Altheide, D. L. (2006): *Terrorism and the Politics of Fear*. Oxford: Altamira Press.
- Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity*. London: Polity.
- Bauman, Z. (2016): Szolidaritás: egy megtestesülni vágyó szó. 2000, 5 (3): 39–47.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Politikai Iskola Alapítvány.
- Castells, M. (2010a): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2010b): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume II, The Power of Identity*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Csigó, P. (2016): *The Neopopular Bubble: speculating on „the people” in late modern democracy*. Budapest: CEU Press.
- Ehrenberg, A. (1995): *L'Individu incertain*. Párizs: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, A. (1998): *La Fatigue d'être soi – dépression et société*. Párizs: Odile Jacob.
- Fassin, D. (2011): *Humanitarian Reason. A Moral History of the Present*. Berkeley: University of California Press.
- Fassin, D. (2011): *Humanitarian Reason: A Moral History of the Present*. Berkeley: University of California Press.
- Fassin, D. és Rechtman, R. (2009): *The empire of trauma: An inquiry into the condition of victimhood*. Princeton University Press.
- Giddens, A. (1995): *Beyond Left and Right – the Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Books.
- Glassner, B. (1999b): *The Culture of Fear: Why Americans Are Afraid of the Wrong Things*. New York: Basic Books.
- Lahire, B. (2012): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79: 45–66.
- Lash, S. és Urry, J. (1987): *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Books.
- Lash, S és Urry, J. (1994): *Economies of Signs and Space*. London: TCS/Sage.
- Lash, S (1999): *Another Modernity, A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Lash, S (2002): *Critique of Information*. London: Sage.
- Malkki, L. (1996) Speechless emissaries: refugees, humanitarianism, and dehistoricization. *Cult. Anthropol.* 11: 377–404.
- Malkki, L. (2015) *The Need to Help: The Domestic Arts of International Humanitarianism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Malkki, L. (2006) Nemzeti földrajz: A népek gyökerei és a nemzeti identitás territorializálása a tudományos irodalomban és a menekültek között. *Replika*, 56–57: 61–79.
- Martuccelli, D. (2010): *La société singulariste*. Paris: Armand Colin.
- Micheletti, M. (2003): *Political virtue and shopping: Individuals, consumerism and collective action*. New York: Palgrave Macmillan.

- Parsons, T. és Shils, E. (1951): *Toward a general theory of action*. Mass: Harvard University Press, Cambridge.
- Sadan, E. (2011): *Közösségi tervezés és empowerment* (szerk. Bányai Emőke). Budapest: ELTE TáTK. http://tatk.elte.hu/file/kozossegi_tervezes_es_empowerme.pdf (Utolsó letöltés 2020. 02. 20.)
- Schulze, G. (2000): *Élménytársadalom. A Jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi életesztétizálódása* (részlet az 1. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 1–2: 135–157.
- Sik, D. (2018): *Válaszok a szenvedésre*. Budapest: ELTE-Eötvös Kiadó.
- Skoll, G. R. (2010): *Social Theory of Fear Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Standing, G. (2011): *The precariat. The new dangerous class*. Bloomsbury Academic.
- Ticktin, M. (2014): Transnational Humanitarianism. *Annual Review of Anthropology*, 43: 273–289.

Egy elhallgatott történet: A feminizmus és a szociális munka összefonódó diskurzusai

Kövér Ágnes

ELTE-TÁTK – kovera@tatk.elte.hu

ABSZTRAKT A tanulmány a szociális munka feminista látásmódjait kívánja megismertetni, és azt megmutatni, hogy ezek a látásmódok és a hozzájuk kapcsolódó diskurzusok hogyan befolyásolták a szakma önmagáról alkotott elképzelését, identitását, elméletét és gyakorlatát. A feminizmus és a szociális munka közös történeti-hatalmi erőterében hol eltávolodtak egymástól, hol újra összekapcsolódtak és végső soron kialakították a feminista szociális munka gondolkodás- és beszédmódját. Ez a beszédmód rávilágít a szociális munka legmélyebben megbúvó érzékeny pontjaira, megkérdőjelezi mandátumát, a segítség „ártatlanságát”, és gyakran a hatalom működési formájaként írja le. A tanulmány rávilágít arra, hogy mindez hogyan befolyásolja a szociális szakma önreflexiós képességét. Teljesen nyilvánvaló, hogy többféle diskurzus hat a szociális munkára. Bár ezek közül a feminista diskurzus csak az egyik, mégis jóval meghatározóbb, mint azt az uralkodó hatalmi és jogi diskurzusok látni engedik. A vizsgálódás a nemzetközi irodalom perspektíváit és azok hazai tükröződéseit veszi górcső alá, és egyszerre láttatja és tudatosítja, hogy miért is lehet szüksége a szociális munkának a feminizmusra.

Kulcsszavak: feminista diskurzusok, szociális munka, összefonódó történeti gyökerek, a szociális munka identitása, szakmai diszkurzív tér

A Silenced Story: The Intertwined Discourses of Feminism and Social Work

ABSTRACT This study seeks to introduce feminist views of social work and to demonstrate how these views and the discourses associated with them have influenced the profession's self-concept, identity, theory, and practice. In a common historical-power field, feminism and social work have distanced, reconnected, and ultimately shaped the way of thinking and speaking of feminist social work. This mode of discourse highlights the most sensitive points of social work, questions its mandate – the “innocence” of helping – and often describes it as a functioning form of power. In doing so, the feminist approach increases the self-reflexivity of social work. While it is obvious that multiple discourses affect social work, and feminist discourse is only one of them, it is far more influential and determinant than the dominant power and legal discourses give it visibility. This study examines the perspectives of international literature and their domestic reflections, and at the same time raises awareness of why social work may need feminism.

Keywords: feminist discourses, social work, intertwined historical roots, identity of social work, professional discursive space

BEVEZETÉS

Ez az írás a szociális munka feminista látásmódjait kívánja megismertetni, és azt megmutatni, hogy ezek a látásmódok és diskurzusok hogyan befolyásolták a szakma önmagáról alkotott elképzelését, identitását, elméletét és gyakorlatát. A társadalmi nyilvános térben egymással versengő diskurzusok igyekeznek jelentést és értelmet adni a társadalmi jelenségeknek és eseményeknek. A domináns diskurzus (ami nem mindig, de leggyakrabban a regnáló hatalom diskurzusa) azonban igyekszik kiszorítani az alternatív értelmezéseket, és a tudományos ob-

jektivitás és az állandóság látszatát keltve elrejtje a hatalom politikai céljait. Ebben az áthangszerelt nyilvános térben a feminizmus és a szociális munka diskurzusai mint egymástól teljesen elkülönült, kapcsolatban sem lévő gondolkodási és beszédmodok tűnnek fel, és homályban maradnak kezdeti átfedéseik és folyamatos összefonódásuk. Ezt az összefonódást példázza az a változás, mely a (hegemon) maszkulinitás, a binaritástól eltérő identitások vizsgálatát, valamint a férfikutatások megközelítéseit beemelte a feminista teóriába és kutatásba, és amely megjelent a szociális munka elméletében és gyakorlatában is. Jelenleg a férfiak bevonása a tipikusan nőinek tekintett felelőségek ellátásába a szociális munka diskurzus egyik fő áramát képezi (Dayton et al. 2016, Doyle et al. 2016, Hayward-Everson et al. 2018, McHale – Negrini 2017, McMillin 2016, Walsh et al. 2017 stb). A feminizmus evolúciójának másik iránya a társadalmi igazságosság és egyenlőség, valamint a méltóság fogalmainak kiterjesztése a fehér középosztálybeli fókuszról a színes bőrű, a munkásosztálybeli és marginalizált helyzetű, valamint a kisebbségekhez tartozó (etnikai, fizikai és pszichoszociális fogyatékkal élő, szexuális vagy idős, falusi stb.) társadalmi csoportokra – szintén megjelenik a szociális munkában. A 90-es években megfogalmazott metszetelméletet (interszekcionalizmus) (Crenshaw, 1991), amely a különböző hátrányok összekapcsolódását és társadalmi generálódási folyamatait vizsgálja, a társadalmi egyenlőtlenségekre érzékeny szociálpolitika és szociális munka központi elemévé tette.

Azonban nem csak egymásra hatásról vagy befolyásról van szó a feminizmus és a szociális munka diskurzusainak összekapcsolódásában, hanem egy önálló gondolkodás- és beszédmód kialakulásáról, amelyet feminista szociális munkának nevezünk, s amely a tudástermelés elkülönült területévé vált, és megteremtette saját versengő diskurzusait. Ezeknek a diskurzusoknak nagy részében megjelenik a gender¹ mint fogalmi és értelmezési keret. A szociális munka elmélete és gyakorlata azon ritka esetek egyike, amelyekben a társadalmi nem (gender) fogalmát nyíltan elismerik (Hicks 2015: 472, hivatkozik Dominelli 2002, Mullaly 2007, Thompson 2012 munkáira).

Történetük során mind a feminizmusnak, mind a szociális munkának megvolt(van) a maga „kalandja” a hatalommal, az állammal. A feminizmus szellemi mozgalomként, új értelmezési keretek megalkotójaként befolyásolta az állami politikákat, sőt erősen korrumpálódott is, amikor az állam kooptálta és államfeminizmus lett belőle az államszocializmus periódusában. Az állammal való kapcsolatának új szakasza az önmagát feminista kormányzásként prezentáló társadalmi kísérlet, mely a legteljesebb mértékben kívánja beépíteni a nemek egyenlőségét a politikai-hatalmi viszonyokba². Mindeközben a szociális munka az önkéntes, jótékonykodó mozgalomból a társadalmat befolyásoló és alakító állami cselekvések és hatalmi biopolitikák³ (Foucault 1979, Bay 2016, Borovoy – Zhang 2017, Webb 2019) egyik leghatékonyabb

¹ A biológiai és a társadalmilag felépített társadalmi nem között kulturális és politikai különbségek vannak, ahol a „politika” a hatalom-strukturálta kapcsolatokat jelenti, melyben a társadalom egyik csoportja felett (nők) egy másik csoport (férfiak) gyakorolja a kontrollt (Millet 1970).

² Lásd a svéd feminista kormányt és kormányzást: <https://www.government.se/government-policy/a-feminist-government/>

³ A biopolitika kifejezést Foucault: A szexualitás története I. A hatalom akarása c. művében vezette be, melyet politikai ésszerűségként kell érteni, amelynek tárgya az élet és a lakosság igazgatása: „az élet biztosítása, fenntartása és sokszorosítása, és az élet megfelelő rendbe való szervezése” (Foucault 1978: 139).

eszközévé vált az idők során. Éppen ez az állammal való bensőséges viszony – különösen a kontinentális rendszerekben – generálja a szociális szakma identitáskérdéseit.

A magyar szociális munka szakirodalom sok formában érinti, ismerteti a szociális munka feminista irányzatait (pl. Bányai – Benkő 2012, Temesváry 2018). Azonban gyakran hiányzik azoknak a feminista diskurzusoknak és dinamikáknak a bemutatása, amelyek a szociális munka arculatát formálták, és terepet teremtettek azoknak a változásoknak, amelyek a magyar viszonyok között is megjelentek. Csak egy példát említve ehelyütt, gondoljunk a „tapasztalati szakértők” bevonására a szociális munka döntési és gyakorlati folyamataiba, amely megváltoztatta a szakértelem jelentését és tartalmát a szakmában. E tekintetben vajmi kevés utalás történt arra, hogy ennek a koncepciónak a gyökerei a feminista szociális munkára nyúlnak vissza, konkrétan a radikális feminizmus (pl. Shulman 1980) kérdőjelezte meg először a 60-as évek végén a „szakértő” és a „képviselő”, a tényleges hatalmi viszonyokat elfedő diskurzusait.

TÖRTÉNETI ÖSSZEKAPCSOLÓDÁSOK

A 19/20. század fordulóján mozgalmak kapcsolódtak elméleti irányzatokhoz, politikai küzdelmek szakmaépítéshez, tudományos és oktatási tevékenységek formálódtak – tehát a feminizmus és szociális munka kezdeteinél sok, különböző természetű jelenséggel találkozunk. Amikor például a feminizmus hullámairól beszélünk, akkor a feminista nőmozgalmakról és a hozzájuk kapcsolódó, de tőlük ugyanakkor független – elméleti irányzatokról, eszmetörténetről is. A szociális munka kialakulása során hasonlóan fonódott össze a mozgalom, az elméletformálás és a gyakorlat. A szociális munkának és a feminizmusnak van egy egymástól független, különálló története, de létezik egy összekapcsolódó felület is, ahol a feminizmus erős megteremtő hatást gyakorol a szociális munkára.

A maternalizmus diskurzusa mint a nők eszköze a nyilvánossághoz való hozzáféréshez

A szociális munka és a feminizmus közös történeti gyökerei vitathatatlanok. A 19. század végi, 20. század eleji szociális munka írások szövegeinek sajátos beszédmódja a maternalizmus⁴, amely az egyetlen olyan beszédmód, melyben a nők megszólalhattak, és amely legitímálta a korai jószándékú, segítő szociális munkát a privilégiumaikhoz ragaszkodó patriarchális nyugati társadalmakban. A hagyomány, amelyre a 19. századi maternalizmus építkezett, a 18. századi Európában és Amerikában is azzal legitímálta a nő írni-olvasni tanulásának igényét és lehetőségét, hogy abban az esetben a nők „jobban felkészült anyák lesznek a következő generáció erényes polgárainak” nevelésére (Perlmann – Shirley 1991: 53). Tehát a nő írni-olvasni tanulásának legitím okaként az anyaságot jelölték meg, mint a nőiség egyetlen olyan aspektusát, amely a patriarchális társadalom nyilvánossága számára elfogadható volt. Nem csoda tehát,

⁴ A felső- és középosztályhoz tartozó fehér nők mozgalma 1890–1930 között, akik a szegény és dolgozó nők védelméért lobbiztak az államnál, és akik javaslataikat és aktivizmusukat egy idealizált anyaság retorikájába keretítették. A maternalizmus az anyaság ösztönét a női lényeknek tekinti.

hogy alig száz évvel később a maternalizmus⁵ vált a szociális ügyekben való nyilvános megszólalás szinte egyetlen legitím formájává.

A kezdetek hasonlóak voltak Európában és az Egyesült Államokban is, ahová a történeti gyökerek visszanyúlnak. Bár az Egyesült Államokban a nőmozgalom erőteljesebben volt jelen, azonban Európában pl. Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban is a maternalista alapokon építkező szociál-feminizmus teret tudott nyerni magának, de csak átmenetileg⁶ (Koven – Michel 1993). Ugyanakkor a maternalista szociális munkások jelentős része nem volt feminista, gyakran a választójog és a női egyenjogúság legfőbb ellenzői voltak, mint például Charlotte Perkins Gilman és Mary Richmond az Egyesült Államokban, vagy Mary Ward és Violet Markham Nagy-Britanniában.

Az eseteken dolgozó női szociális munkások a családon belüli konvencionális nemi elrendezés hívei voltak a szegény nőkkel végzett munkájuk során (Kemp – Bradwein 2010). Ebben az időben a nőkkel való esetmunka a szociális munkások számára „az anyaság professzionalizálódott formáját” jelentette (Gordon 1994). Mary Richmond, a szociális esetmunka doyenje „ellene volt a női választójog és az egyenlő jogok biztosításának és egész karrierje során megmaradt a viktoriánus ideális családmodell bűvöletében, ahol a nő függő feleség és anya” (Agnew 2003: 117). Mégis nagyon fontos elismerni az ő és kollégái tevékenységét, mely kialakított és megvédett egy professzionalizálódó szerepet a női szociális munkások számára, egy férfi-dominált, jótékonyásra és adakozásra épülő rendszerben (Kemp – Bradwein 2010: 344). Ugyanakkor Richmond abban is jelentőset alkotott, hogy felhívta a figyelmet a szociális munka kettős fókuszára: az egyéni és a társadalmi változás elérésének fontosságára. Szerinte a személyes és a környezeti változás kettős megközelítése a szociális szakma unikális sajátossága.

A kontinentális Európához tartozó országokban a szociális munka gyökerei a gazdagok, a nemesi és királyi család női tagjainak jótékonykodásához nyúlnak vissza, de voltak olyan országok, ahol ugyanezek a szereplők a századfordulón komoly szakmaépítést folytattak⁷. Azonban ezekben az országokban is, a közsférához való hozzáférésre a nők számára a szociális ügyeken keresztül nyílt út, ugyancsak az anyaság és az ebből adódó „női szakértelem” ideológiáján keresztül. A szociális munka kezdeti története itt kevésbé kötődött a nőmozgalmakhoz és a feminizmushoz. A kontinentális politikai, jogi és állami rendszerekben a központilag szervezett, bürokratikus állam a kezébe vette a szociális ügyeket, szegénytörvények születtek, és lényegében a férfiak által kontrollált politikai és gazdasági ügy maradt⁸ a szociális terület. A női aktivizmusnak kevesebb tér maradt (Koven – Michel 1990), mint az Egyesült Államokban, ahol a gyengébb központi kormányzat és az állam szerepének minimálisra korlátozása a civil mozgalmaknak, így a nőmozgalomnak is nagyobb szerepet engedett. Mégis, a kontinentális

⁵ A maternalizmus a feminista diskurzus máig egyik kiemelkedő tematikája, amely a kezdeteknél egy progresszív érvrendszer részeként jutott szerephez, de később is például Sara Ruddick (1980, 1989, 1999) és a maternalista feministák munkásságában pozitív értéként jelenik meg, bár „anyai gondolkodásként” (maternal thinking) áthangszerelve. Más feminista irányzatok azonban erősen kritizálják, esszencialistának tekintik a maternalizmust és teljes egészében elutasítják (Dietz 1985, 1987; Mezey – Pillard 2012).

⁶ Franciaországban például a szocialista mozgalmak marginalizálták néhány év alatt.

⁷ Pl. Romániában (Cheschebec 2003), vagy Ausztriában (Hering – Waaldijk 2003, Waaldijk 2011), vagy Norvégiában (Dahle 2012).

⁸ Gondoljunk csak a Bismarck által a 19. század utolsó évtizedeiben államilag és központilag megszervezett társadalombiztosításra.

jóléti állam és jóléti ellátások fejlődését jelentősen befolyásolta a női aktivizmus. Filozófiájuk, elkötelezettségük és kísérleteik a jóléti szolgáltatások területén komoly hatást gyakoroltak. A maternalista aktivisták a jóléti bürokrácia kialakításának is alapvető részesei voltak. Mozgalmaik és munkájuk azonban erősen függött a politikai feltételektől és fordítva volt arányos a nőmozgalmak erősségével. Ez azt jelenti, hogy az erős nőmozgalmak egy idő után a választójogi és egyenlőségi küzdelmek irányába tolódtak el, és a feminizmus erősödött meg. A maternalizmus, amely bár növelte az államok érzékenységét a nők és gyerekek szükségletei iránt⁹, és a szociális szférán keresztül lehetővé tette a nők számára a nyilvános szektorhoz való hozzáférést, végső soron gyengítette politikai pozícióikat és részvételük lehetőségét azáltal, hogy erősen kötődött az anyasághoz. Amint a szociális ellátásokat és szolgáltatásokat az állami bürokrácia keretében kezdték megszervezni, hangjuk elhalkult a férfi bürokrácia, orvosok és politikusok szociálpolitikai vitáiban (Koven – Michel 1990, Leskosek 2009). Ezzel együtt a középosztálybeli nők igyekeztek maguknak helyet csinálni ebben a rendszerben, bár az új pozíciókban gyakran találták magukat a hierarchia alján.

Az USA-ban és Nagy-Britanniában a nők mint az anyaság és a gyermekjólét szakértői, olyan tekintélyt vívtak ki a maguk számára, amelyből politikai identitást tudtak formálni. Ez segítette őket abban, hogy széles körű politikai és társadalmi akciókat és mozgalmakat szervezzenek. Harcoltak a teljes állampolgárságerért¹⁰, de pozíciójuk a főáramú politikai pártokban gyenge volt, javaslataik gyakran periférián maradtak, és nem tudtak sok jogi változást elérni (Laslett – Brenner 1989). A francia és német nők sokkal gyengébbek voltak politikailag, de az állam nagyvonalúbb juttatásokat garantált nekik. A feltételek nem voltak adottak ahhoz, hogy a jóléti programokat politikai erővé transzformálják. Franciaországban a nőket és gyerekeket védő törvények a nők által politikailag befolyásolhatatlanok voltak, mert szavazati jogot csak a második világháború után kaptak, és a nő jogilag a férje teljes függvénye volt. A német nők ugyan szavazati jogot és dolgozói jogokat is nyertek az első világháború után, de ezek a jogok kompromittálódtak a Weimari Köztársaság és a Harmadik Birodalom idején (Leskosek 2009). A náci rezsim teljesen magáévá tette és állami ideológia szintjére emelte a maternalizmust – azt állítva, hogy a nők egyetlen és elsődleges dolga a gyermekek szülése.

Tehát a maternalizmus és a maternalista mozgalmak és politikák szoros összefüggésben vannak a jóléti állam keletkezésével (Wilkinson 1999). Érdekes látni azonban, hogy míg a múlt század fordulóján a maternalizmus a nők fegyvere a nyilvános, politikai és foglalkoztatási szférába való belépés igazolására, később állami politikákká változik, majd napjainkban a neotradicionalizmus eszközévé, amelyet a nők reprodukciós és szabadságjogainak korlátozására, valamint az önmeghatározáshoz való joguk manipulálására használnak fel, ahogyan ezt a hazai szakirodalom is feltárta (pl. Szikra 2010, Aczél – Szikra 2012). Bár a legtöbb magyar szerző a maternalizmust a szociálpolitikák kontextusában említi, ehelyütt tisztában kell lennünk azal, hogy a múlt század fordulóján az anyaságot, „maternal duty”-t nagyon is konkrét értelemben értették. Ekkor az anyaság tényleges gyakorlatát jelenti, tehát a gondozó-ápoló tevékenységet, amelyből a szociális munka gondozási-segítési gyakorlata fakad. A korabeli maternalistáknak éppen az volt a nagy teljesítménye, hogy képesek voltak lobbizással és egyéb mozgalmi

⁹ A férfiak úgy érezték, hogy a nők tudják a legjobban meghatározni ezeket.

¹⁰ A teljes állampolgárság gondolata az állampolgárság marshalli fogalmára épül, amely kiterjeszti a politikai jogokat a szociális jogokra is.

technikákkal a maternalizmus gyakorlatát politikai szintre emelni. Még Sara Ruddick is, az „anyai gondolkodás” (maternal thinking), a 80-as 90-es évek feminista diskurzusában erősen vitatott fogalmát, nagyon konkrét, gyakorlati tevékenységekre vonatkoztatta, amiből később a nők békepolitikában való legitim és indokolt részvételének gondolatát vezette le (Ruddick 1989). Ezt a vonalat erősíti a kulturális vagy különbözőségi feminizmus hatása, amelyben Gilligan (1980) pszichoszociális érvekkel támasztja alá a női különbözőséget, és a gondoskodás etikájának elméletét alakítja ki. Végso soron a maternalista alapgondolat köré szerveződik több későbbi feminista irányzat is. Rosemarie Tong (2009) gondoskodás-központú feminizmusnak nevezi összefoglalóan a maternalizmusra épülő irányzatokat és Nel Noddings, Virginia Held és Eva Kittay munkásságát is ide sorolja. Ezek a szerzők az élet tisztelvényének mindenkefelettségét kifejezetten a nők által képviselt értéknek tekintik, és úgy gondolják, hogy ez szemben áll a férfiak ítélkező, az „igazság” etikájára épülő beállítódásával, amely képes feláldozni az életet. Ezért vélik úgy, hogy a nőknek komoly szerepet kell biztosítani a nemzetközi békefolyamatokban.

A szociál-feminista diskurzus és a professzionálódás folyamata

Az angol–amerikai területeken a nőmozgalmak feminista szárnya erősebbnek bizonyult, s bár a maternalizmus változó formákban napjainkig jelen van, ki tudta harcolni magának azt a helyet, amely komolyabb társadalmi változásokat volt képes generálni az elmúlt évszázadban (Kemp – Bradwein 2010).

A szociál-feministák mozgalma a fehér, középosztálybeli nők mozgalma volt elsősorban, akik erőfeszítéseiket „mások” – a szegények, bevándorlók és a színes bőrű közösségek érdekében fejtették ki, természetesen megterhelve a rasszból és az osztály-hovatartozásból fakadó normatív elvárásokkal. Ezek a nők alakítják meg és tartják fenn a városi settlement házakat és a keretükbe tartozó programokat. A nők hátrányait sokrétű társadalmi tényezővel magyarázták, és nem csak a politikai egyenlőtlenségeket akarták felszámolni, hanem olyan reformokért harcoltak, melyek közvetlenül és célzottan mozdítják elő a szegény városi nők és családjaik életkörülményeit. Ebbe a körbe tartozott Jane Addams, Julia Lathrop, Florence Kelley és Lillian Wald, akik magukat „szociál-feministáknak” tartották (Simon 2001). Úgy hitték, hogy a nőknek magasabban fejlett morális érzéke van, mint a férfiaknak, és ezért különösen alkalmasak a városi reformok területén dolgozni. Ezek a nők a modern feminizmus alapköveit és egyben a szociális munka alapjait is lerakták. A Progresszív Érában¹¹ megteremtették az anya- és gyermekvédelmet, dolgoztak a szegénység enyhítéséért, amivel társadalmi változásokat értek el (Jimenez et al. 2015).

A 19. századi reformmozgalmak jószándékú nőihez hasonlóan a settlement mozgalom szociál-feministái¹² is az anyaság és a nőiség retorikáját használják, azzal érvelve, hogy a nők „szimpatikus megértése” (Addams 1902) a kortárs társadalmi problémák iránt, összhangban

¹¹ Progresszív Érának az 1890–1920 közötti időszakot nevezik, amikor a társadalmi aktivizmus és a politikai reformok széles körben jelen voltak az Egyesült Államokban.

¹² A szociális feministák egyébként a feminizmus főáramát képezték az Egyesült Államokban, míg például Franciaországban sikertelen volt mozgalmuk, elsősorban a szocialista mozgalom szívóhatása miatt.

az anyai és otthonteremtő tapasztalataikkal, egyedülállóan alkalmassá teszik őket arra, hogy „közösségi anyákként” (public mothers) szolgáljanak. Ebben az időszakban nélkülözhetetlen ideológiai híd van a nők tradicionális család iránti elkötelezettsége és a politikában egyre inkább kialakuló női jelenlét között (Simon 1994). De ezek a progresszív-maternalisták már univerzális politikai jogokat és univerzális szociálpolitikát követeltek (Mink 1995). Míg a maternalista nőmozgalom képviselői a szociális problémák okait az egyénben keresték, és az esetmunkára fókuszáltak, addig a progresszív korszak szociál-feministái a nők lényegi tulajdonságaira való összpontosítás helyett, az iparosodó társadalom megalázó és elfogadhatatlan szociális viszonyaira figyeltek (Seigfried 2009), és strukturális magyarázatokat kerestek a társadalmi bajokra. Addams és kollégái kitágították a szűk maternalista keretet és úgy gondolták, hogy a nők első kézből, közvetlenül bírnak a társadalmi problémák ismeretével, amely elengedhetetlen a demokrácia gyakorlásához (Addams 1902). Jane Addams írásaiban és az általa dominált diskurzusban egy demokratikus és egyenlőségen alapuló társadalom víziója bontakozik ki, amelyben a nőknek komoly politikai szerepük van, és a demokrácia etikájának és értékeinek a legfőbb letéteményesei (Staub – Bernasconi 2015). A settlement mozgalom asszonyai stratégiaileg használták fel a nők férfaitól való különbözőségének tényét, számukra a nemek közötti különbség alapozta meg a szociális állampolgárság feminista modelljét (Sarvasy 1997).

Előrevetítve a feminista szociális munka gyakorlatorientáltságát, a settlementek olyan programokat dolgoztak ki, amelyek összekapcsolták a közvetlen cselekvést, az empirikus társadalomkutatást és a városi szegények érdekében végzett politikai érdekképviseletet. Ezen erőfeszítések eredményeként rövidesen nemzeti és nemzetközi figyelmet kaptak és lehetőséget a női intézmények kiépítésére, de a női választójog és a nők politikai jogainak érvényesítése, a forrásokhoz való hozzáférés egyenlősége továbbra is cél maradt (Kemp – Bradwein 2010).

Az első világháború és annak következményei komoly változásokat hoztak a szociális munka és a szociál-feministák számára. Az 1920-as évekre a szakmát a szociális esetmunka dominálta, amely gyorsan nőtt a családok számára szolgáltatásokat nyújtó intézményekben és a pszichiátriai szociális munka újonnan fejlődő területén. Megragadva a professzionális szférához való hozzáférés lehetőségét, a közép- és munkásosztálybeli fehér nők nagy számban léptek be a szociális esetmunkába. Bár sok kiemelkedő esetmunkás nő volt, azonban az esetmunka főárama alig volt összeegyeztethető a feminista eszmékkel. Az intézményrendszer kialakítása végső soron kizárólag férfi nézőpontok szerint történt, mely a patriarchális családra építette a szociális munka értékrendszerét. A szakmába lépve a nők általában a frontvonalban, rosszul fizetett pozíciókban dolgoztak, férfi vezetők felügyelete mellett (Kemp – Bradwein 2010).

A szociális szakma kiterjedtebbé válásával egyre inkább elterjedt a gyakorlat szabványosítása és szabályozása olyan szakmai struktúrák mentén, amelyeket elsősorban maszkulin kifejezések, megközelítések és gondolkodásmód keretezett (Walkowitz 1990). Annak ellenére, hogy Amerikában 1920-ban elfogadták a nők választójogát, az elnyomó társadalmi klíma alapvetően megváltoztatta a fehér nők aktivitásának irányát. Mint általában a nők, a szociális munkások is eltávolodtak a feminista diskurzustól és elfojtották nyilvános kritikáikat azzal az általánosan jelenlévő magatartással szemben, amit ma szexizmusnak nevezünk (Kemp – Bradwein 2010). A szociális munka vezetőinek új generációja, és az Edith Abbott által fémjelzett szociális munka és szociális munka oktatása diskurzus elhatárolódott Jane Addams és

más elsőgenerációs szociál-feminista retorikájától, és helyett a szakértői képességek fontosságát hangsúlyozták a szociális munkában (Costin 1983).

A New Dealhez kapcsolódó jogalkotás kétarcú volt a szociál-feministák számára. Bár rendkívül fontos programot valósított meg a szociális védelem nézőpontjából, de ugyanakkor lényegében kizárta a dolgozó nőket és a színes bőrűeket, és patriarchális elképzelések alapján kialakított kategóriákkal¹³ közelített a szegények és gyerekek igényeinek kielégítéséhez. A szociál-feministáknak lényegében nem sikerült mélyen megérteniük a nők elleni diszkrimináció okait, amit Mink (1995) annak tulajdonít, hogy a nők a jóléti politikát a „rasszizmus és a liberalizmus maternalista alkímiájával” közelítették meg, amely – bár a retorika szintjén rassztól vagy kultúrától független egyenlő bánásmódot követelt, mindazonáltal nagyon is figyelembe vette a csoportok közötti különbségeket, mérte társadalmi rangjukat és távolságukat az uralkodó kultúra családi normáitól (Mink 1995: 8).

A második világháborút követően drámaian megváltozott a társadalmi klíma az Egyesült Államokban, köszönhetően annak, hogy a háború során a nők tömegei vettek részt a fizetett munkában. A háború végén, amikor a katonák hazatértek és a nők visszatértek az otthonaikba, már semmi sem volt a régi. Ezért aztán a nagy társadalmi trendek és domináns diskurzusok az otthonmaradó és a fogyasztásban örömet lelő anyát idealizálják, miközben az erős, munkában is helytálló nő képét tudatosan korrumpálják és „karaktergyilkolják”. Ezek a konzervatív kulturális diskurzusok a nyilvánosságban úgy festik le az erős, független nőt, mint neurotikust, hárpíát, a férje és gyerekei kasztrálóját (Nicholson 2015). A szociális munka reflektálta az idők szavát és – bár a háború alatt a szociális szolgáltatások élén gyakran álltak nők –, ezek ekkorra nyugdíjkorúak lettek és helyüket egyre inkább férfiak foglalták el. Bár a nők maradtak többségben a szociális munka szakmában, mégis komoly átalakulás történt a nemek szempontjából. A férfiak aránya a 60-as évekre elérte a 40%-ot (korábban maximum 25% volt), és természetesen a férfiak a szakma vezető pozícióit birtokolták (Trolander 1997, Greubel 2018). Ezeket a tényeket nem reflektálta a korabeli szakirodalom. Természetesnek tartották azt, ha egy férfi bekerül egy szervezetrendszerbe, akkor az nagyon hamar vezetői pozícióba kerül. Ezt később „üveglift”-effektusnak nevezi a feminista szakirodalom.

A következő évtizedekben kibontakozott a szociális munka professzionalizálódása. Kialakult tudásbázisa, elkülönült egy sor speciális jártasság és képesség, amelyre szükség van a szakma gyakorlásához, elismert, a felsőoktatásban helyet foglaló képzési rendszere alakult ki, kontrollált belépéssel, etikai kódexe született, és megalakult saját érdekképviselői szövetsége (Hugman 1996).

A 60-70-es évek nőmozgalmaira csak igen lassan reagált a szociális munka, végül is a 70-es évek közepén következett be a robbanás. A szociális munkával kapcsolatos diskurzust elárasztották a szociális munkán belüli szexizmussal kapcsolatos tapasztalatok és vizsgálatok, reflektálták és kutatták a szociális szakmában dolgozó nők alacsonyabb jövedelmének és alacsonyabb státuszának okait, valamint kritizálták azt a vakfoltot a szociális munkás oktatásban és gyakorlatban, amely figyelmen kívül hagyta a női témákat (pl. Kravetz 1976).

A diskurzusok kritizálták a szexizmust és azt az uralkodó univerzalista megközelítést, amelyről kiderítették, hogy valójában férfiközpontú, és amely megakadályozza a nőközpontú

¹³ Például nyugdíjra csak azok a nők voltak jogosultak, akik teljes életüket a családnak áldozták (Mink 1995).

gyakorlati modellek kialakítását. Bár a feminista kifejezést ritkábban használták a szociális munka szakirodalomban ez idő tájt, de a szexizmus értelmezése tágabb volt, és a nők elnyomását is jelentette. Az olyan feminista értékekkel felszerelve, mint egyenlőség, kollektív döntéshozatal, a nők saját hangjának hallatása, a szociális munkások olyan női szolgáltatásokhoz csatlakoztak, mint a helyi női egészségklinikák, női menedékhelyek, tanácsadási programok. 1972-ben Naomi Gottlieb és kollégái létrehozták Seattle-ben a Women's Institute-ot, amely egy tanácsadó és oktatási központ, és az első feminista szociális munka ügynökség volt. Ezt követte számtalan hasonló intézmény megalapítása Amerika-szerte (Kemp – Bradwein 2010). A radikális feminizmushoz kapcsolódva a női szociális munkások elsősorban a nők ellen elkövetett szexuális és fizikai erőszakra koncentráltak. De a fizikai és mentális egészség, az alkoholizmus is feminista lencsén keresztül került vizsgálatra.

A 80-as évektől a szociális munka diskurzusának fő árama a feminista szociális munka irányába fordult. A női ügyekről és szolgáltatásokról (add women and stir¹⁴) a mélyebb és alaposabb, a női elnyomást vizsgáló analízisek felé. A munkák, amelyek ebben az időben úttörő módon vizsgálták a szociális munka gyakorlatát, megváltoztatták a diskurzusok irányát. Különösen jelentős diszkurzív fordulat volt a színesbőrű nők hangjának a 70-es évek végétől történő radikális megjelenése. A fehér középosztálybeli univerzalista feminizmus ösztűz alá került (Hooks 1984). Solomon (1976) Black Empowerment¹⁵, a feketék elnyomásáról szóló strukturális analízise, valamint Joseph „Ain't I a Woman?” (Hát én nem nő vagyok? [1980]) című tanulmánya, ami a rassz és etnikai alapú elnyomásról, a neokolonializmusról és a klasszizmusról beszél az öreg, fekete és szegény nők összefüggésében – visszavonhatatlanul megváltoztatják a feminizmus beszédmódját.

Ezek a változások a szociális munkában is megjelennek, melynek egyik dokumentált bizonyítéka az, ahogyan a Szociális Munkások Országos Szövetsége (NASW) napirendre veszi a „white” (fehér) elfogultság kritikáját az 1980-ban tartott konferenciáján. Ennek a konferenciának a dokumentuma az, a konferencia előadásai alapján készült kötet (Norman – Mancuso 1980), mely a fent említett Joseph-tanulmányt is tartalmazza, és ami a bőrszín, etnikum és szegénység összefüggéseit elemzi. A kötet más tanulmányai egyébként nyíltan elemzik a sztereotipizálás és a szexizmus kérdéseit a szociális munkában, a munkásosztálybeli nők helyzetének mikro- és makroszintű összefüggéseit, de vizsgálják az öregedés speciálisan nőkre jellemző társadalmi problémáit, elemzik a bántalmazott nőkkel való szociális munkát, és az alkoholista nők társadalmi és személyes jellemzőit, valamint a nekik nyújtható segítség formáit, végül vizsgálják a vezetőpozícióban lévő női szociális munkások alacsony számának strukturális okait.

Fontos megjegyeznünk, hogy az elnyomás formáiról szóló diskurzus belépése a szociális munkába később elvezet az elnyomás szélesebb koncepcionalizálásához, ami az „equality-of-

¹⁴ Az „adj hozzá nőket és keverd meg” kifejezés azt a hiedelmet tükrözi, hogy a szemügyre vett dolog, intézmény, vagy gyakorlat attól fog megváltozni, hogy több nőt adunk hozzá. Ez arra utal, hogy nem elég csak számszerűen növelni a dolgokat, vagy nőket adni bizonyos megközelítésekhez, az önmagában nem fogja megváltoztatni a dolgok alapjául szolgáló mechanizmusokat és struktúrákat. A kifejezés kialakulásának története a 80-as évekre nyúlik vissza, amikor a feminista mozgalom hatására szinte minden területen a nők bevonásának kérdése volt napirenden és a változásokat a mennyiség növelésével próbálták elérni.

¹⁵ Barbara Bryant Solomon 1976-ban publikálta könyvét az elnyomott, elsősorban színes bőrű közösségekkel folytatott szociális munkáról.

oppressions” (az elnyomások egyenlősége) paradigmát hozza létre. Ez az elv – mivel a rasszista és más jellegű (osztály, gender, fogyatékoság stb.) elnyomások megjelenése a diskurzusban szinte versenyeztette egymással a különféle elnyomásokat és hátrányokat – azt feltételezi, hogy minden elnyomás egyenlő, mivel mind megbélyegzést és alávetést hoz létre (Graham – Schiele 2010). Az elnyomások egyenlősége elvet mind az amerikai, mind a brit szociális munka alapdokumentumok ma már magukénak vallják.

A 80-as években azonban egy másik diskurzus is megjelenik, ez pedig a szociális szakma reakcióját beszéli el, az egyre erősödő neoliberalizmus a szociális munkát is sújtó átalakításaira. A diskurzusok mind az angol, mind az amerikai szakmai nyilvánosságban a szociális munka deprofesszionizálódásáról szólnak (Epstein 1992, Dominelli 2002).

A 90-es évektől egyre inkább a multikulturális keret kezdett érvényesülni, és a színesbőrű, valamint a leszbikus csoportok kritizálták a feminista szociális munka gyenge vagy hiányzó reflexiós képességét a nők közötti különbségekre, és rámutattak a szociális munkások nőekkel kapcsolatos univerzalizisztikus előfeltevéseire (Nichols et al. 1994, Barretti 2015).

A feminizmus és a szociális munka közös értékeit és közös gyökereit fejtegető nemzetközi, elsősorban angol nyelvű, amerikai és angol diskurzusok a 80-as évektől erősödnek meg. Ezekben sok oldalról bizonygatják a szociális munka feminista perspektívájának előnyeit, vagy akár elengedhetetlenségét. A szerzők más-más elemet emelnek ki a két terület szükségszerű összekapcsolásának igazolására. Közös jellemzője azonban ezeknek a diskurzusoknak az, hogy a messzeható társadalmi változásokat vizionáló két filozófia és gyakorlat összekapcsolódása a szociális munkának olyan feladatokat ad, amely sokak szerint (Stenley – Wise 2000, Featherstone 2001, White 2006) messze túlterjeszkedik a szociális munka tényleges mozgásterén. Ezek a diskurzusok a feminista megközelítés kontextusában ugyan, de a szociális munka mandátumának dilemmáit vetik fel, azaz azt a kérdést, hogy elegendő-e az egyénnek nyújtott segítség, vagy a társadalmi-gazdasági-strukturális viszonyok megváltoztatásán is kell munkálkodnia a szociális munkának. Ez a kérdés impliciten ismét felveti a szociális munkának a mindenkorhi hatalomhoz fűződő kérdéseit: lojalitás és együttműködés kontra a rendszer lebontása és újralkotása a társadalmi igazságosság értékei mentén – kérdéskörben. A feminista szociális munka diskurzusában hol az „individuum” irányából való beavatkozás (pl. liberális feminista és kulturális feminista szociális munka), hol a társadalmi átalakulást (change agent) célzó diskurzus (radikális feminista, szocialista feminista szociális munka) az erősebb, míg a posztstrukturalista feminista szociális munka diskurzusa eltávolodik a mandátumot forszírozó kérdésektől és még mélyebbre ás a szociális munka alapjait és episztemológiáját megkérdőjelező felvetések irányába. Azaz azt kérdezi: honnét tudja a szociális munka, hogy mi a dolga és milyen társadalmi csoportokkal? Honnét szerzi a tudását, azt a tudását, amelyre a beavatkozási stratégiáit és technikáit építi? – ezek a kérdések a „segítés” ártatlanságának megkérdőjelezéséhez vezetnek.

A feminista szociális munka professzionizálódását két fő megközelítésben követjük nyomon, a kulturális alapú és a strukturális alapú diskurzusokban.

A kulturális-szocializációs alapokra építő diskurzus

A terápiás és egyéni esetmunkát elemző tanulmányok csoportja elsősorban a gender viszonyok kulturális-szocializációs meghatározottságára építenek és főleg a családon belüli interperszonális viszonyokra, illetve az elnyomó mintázatok újratermelődésének mikro- és közép-szintű (pl. csoport vagy közösségi) viszonyaira koncentrálnak. Marta Lundy (1993) szerint, a feminista szociális munka az elmélet és gyakorlat integrációjával elősegíti annak megértését, hogy milyen módon vannak messzemenő következményei a kliens élettapasztalatainak. A szociális munkának kiemelten fontos feladata van a női kliensek tapasztalat-interpretációjának érvényesítésében. Ebben a diskurzusban vetődnek fel leggyakrabban a kliens-szociális munkás kontextusában felmerülő etikai kérdések. Morell (1987) szerint nem abuzálhatja, vagy viktimizálhatja újra a kliens semmilyen elméletre épülő terápia vagy technika, és nem erősítheti meg kizsákmányoló családi mintáit. A szociális munkás hatalma nem igazol semmilyen (akár impliciten) elnyomó viselkedést. A legtöbb kulturális-szocializációs alapokra épülő esettanulmány azonban nem vizsgálja és nem reflektálja a szakértő-szociális munkás és a kliens hierarchikus hatalmi viszonyait, bár alapértékként fogalmazzák meg az egyenlőségre épülő kliens-szakember kapcsolatot és elutasítják az előítéletet, a diszkriminációt, hangsúlyozva a kliens jogait (Lundy 1993).

A strukturális-hatalmi összefüggésekre építő diskurzus

A feminista szociális munkáról szóló diskurzus másik jelentős áramlata a hatalmi és strukturális kérdések megválaszolását várja a szociális munkától és ezen belül a feminista perspektíva alapvetően befolyásolja a szociális munka világgképét, emberről alkotott tudását. Ez a látásmód ugyanis nem csak az egyéni életekre koncentrálnak, nem csak a klienseket és a szociális szakembereket érinti, hanem a társadalom látásának egy paradigmaticus módját adja a patriarchális kultúra, a maskulin ethosz megértésén keresztül. Ez a megközelítés más, mint a feministák, vagy akár a szociális munkások külön-külön víziója az emberről és a társadalomról. Berlin és Kravetz (1981) szerint a szociális munkának a feminizmus alapjaira építve konkrét beavatkozási stratégiákat kell kiépítenie. E stratégiák 1) társadalmi megoldásokat generálnak és hajtanak végre¹⁶; 2) aktivizmust és ellenállást építenek ki azáltal, hogy a szociális munkások megszervezik magukat a nőgyűlölet ellen, a diszkrimináció leküzdésére, illetve az elnyomó viszonyokkal szembeni szigorú ellenállásra; 3) elméleti és kutatási munkával, strukturális analízisekkel feltárják a társadalmi igazságtalanságok és elnyomás működési mechanizmusait, újratermelődését és fenntartásuk technikáit. Az egyéni és társadalmi beavatkozás párhuzamos és összekapcsolódó modelljét hangsúlyozzák, elsőként a szolgáltatásnyújtást a változás-orientált politika kontextusában, majd a kollektív mozgalom kifejlesztését a társadalmi struktúra megváltoztatása érdekében (Morell 1987).

A nagyívű és messzeható stratégiákat némi kétkedéssel reflektálja a feminista szociális munka irodalom egy másik áramlata, amely képviselői arról számolnak be, hogy egyre kevésbé

¹⁶ Ilyen lehet a lakhatás kérdésének, a gyerek gondozás kérdésének, az oktatási és foglalkoztatási lehetőségek kérdésének vagy a nőknek nyújtható jogi és pénzügyi segítség kérdéseinek a megoldása. Ez a stratégia a kliens nem individuumból szemléli, hanem teljes társadalmi kontextusában, 'az embert a társadalmi környezetben' látja.

találják azoknak a feminista stratégiáknak és céloknak a megvalósítási lehetőségét, amelyeket a 80-as évek elejétől megfogalmaz a feminista szociális munka. Ennek okát abban látják, hogy a törvényeken alapuló állami szervezeti és intézményrendszer nem ad lehetőséget arra, hogy a szociális munkát a fenti elvárásokkal és értékek mentén lehessen a gyakorlatban folytatni (pl. Stenley – Wise 2000, Featherstone 2001, Dominelli 2002, White 2006).

Az évezred végére a feminista szociális munka elmélete tovább fejlődik és magába foglalja a feminista nézőpontelméletet, a posztstrukturalizmust, a posztkolonializációs elméletet, a queerelméletet, és új utakat nyit az identitás, a szubjektivitás, a másság, a hatalom és a tudás központi kérdéseinek körüljárására.

A SZOCIÁLISMUNKA-ELMÉLET ÉS -GYAKORLAT FORMÁLÓDÁSA A VÁLTOZÓ FEMINISTA DISKURZUSOKBAN

Ha tételesen számba szeretnénk venni, hogy a feminizmus változó diskurzusai a szociális munka mely területeit alakították át, vagy befolyásolták, akkor komoly nehézségbe ütköznénk, mert a filozófia, episztemológia mellett a szociális munka módszertanára, kutatási területeire, önképére és identitására, valamint eszközrendszerére komplex módon hatást gyakoroltak – sokszor ki nem mondott és meg nem jelölt módon. Gyakran előfordul – és nem kizárólag a magyar szakirodalomban, hogy magukat feministának nem nevező, sőt a feminizmust visszatartató kutatók és szakemberek feminista elvek alapján feminista témákat vizsgálnak és elemznek. Ahogyan Lay és Daley (2007) megjegyzi, sok nő nem azonosítja magát feministaként a szociális munkában, ám mégis (bár gyakran nem tudatosan) a feminista elveket támogatja.

Különböző szerzők más-más feminista irányzat diskurzusát tartják fontosnak a szociális munka nézőpontjából, azonban valószínűleg minden irányzat kifejtette a maga hatását a szakmára. Dominelli (2002) profeminista diskurzusa a liberális, a radikális, a marxista, a szocialista diskurzusokat, a fekete feminizmus és a posztmodern feminizmus hatását mutatja be; Saulnier (1996) kötete kiegészíti ezt a lesbikus, a kulturális és ecofeminizmus, valamint a globális feminizmus bemutatásával. Nem annyira közismertek a feminista nézőpontelmélet diskurzusai, melyet Swigonski (1993), Hekman (1997) és még sokan mások elemeztek a szociális munkával kapcsolatban. Valamilyen formában a legtöbb feminista szociális munkával kapcsolatos szöveg szükségesnek látja a feminista irányzatok hatásának elemzését, ami a magyar szakirodalomban is megjelenik például Bányai – Benkő (2012) és Temesváry (2018) írásaiban. Ennek egyik oka az lehet, hogy a szerzők saját gondolataikat a már meglévő diskurzusokra építik fel, így részeseivé válnak az adott tárgyról szóló diskurzív szövedéknek. A feminista diskurzusokban a gondolatok gazdagsága és sokfélesége is csábító, és a feminista szociális munka-elmélet hajlik arra, hogy mindegyik perspektívából kiszemezzék azt, amit saját elméleti és gyakorlati továbbfejlesztésére és saját diskurzusainak erősítésére fel tud használni. A leglényegesebbeket ezek közül érdemes áttekinteni.

Az egyenlőség diskurzusa – liberális feminizmus

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy hogyan befolyásolta a szociális munka elméletét és gyakorlatát a liberális feminizmus¹⁷ diskurzusa, akkor a legrövidebben úgy válaszolhatunk, hogy minden, ami a női jogegyenlőség, az érdekérvényesítés és diszkriminációellenesség, az egyenlő állampolgári jogok összefüggésében megjelenik a szociális munkában, ennek a diskurzusnak a nyomában került beépítésre. Sőt, az emberi jogi szociális munka gyökerei is összefonódnak a liberális feminizmussal (Ife 2001).

A nők és férfiak teljes egyenlőségének diskurzusa a szociális munkában életre hívta a jogvédő és jogérvényesítő gyakorlatokat, hangsúly került a nők oktatására és tréningjére, és a munkaerőpiaci lehetőségek egyenlőségére. A liberális feminizmus önálló irányzattá vált a szociális munkán belül, képviselői a politikai és jogi akciókban való részvételre koncentráltak, míg az egyedi esetkezelés vonatkozásában a nőket tanulásra és munkavállalásra biztatták, és a férfaitól való függőség felszámolására (Saulnier 1996, Dominelli 2002).

Ugyanakkor a liberális feminizmus nem kérdőjelezi meg a rendszer strukturális problémáit, lényegében elfogadja a kapitalizmus feltételrendszerét, és a nőknek ugyanolyan privilegizált helyzetet kíván benne biztosítani, mint amilyennel a férfiak rendelkeznek. A liberális feminista szociális munkában a diszkrimináció elleni harc nem a rendszer alapvető kritikájára épül, hanem a rendszer működésének finomhangolását kívánja elérni. A nemi, etnikai, életkor stb. alapon történő megkülönböztetés ellen a kliensek érdekeinek képviselője útján harcol, a „képviselőt” hatalmi mozzanatát azonban nem reflektálja. Ennek az irányzatot kívüli több szerző is metsző kritikáját adja, mondván, a közvetítő ágens, a szociális munkás, erősen torzítja az eredeti tartalmakat, és a közvetítés tényével, valamint a szakmaiság kategóriáival olyan hatalmat generál, mely saját pozícióit és nem a kliensekét erősíti (Foucault 1998; Melucci 1995). Lényegében ebből a kritikából fog kinőni a tapasztalati szakértők¹⁸ szociális munkába és érdekképviselőbe való bevonásának gondolata és gyakorlata. Egyéni szinten a kliensek hiányait igyekeznek korrigálni, a nehezen hozzáférhető rendszereket kívánják megnyitni előttük, valamint támogató csoportokat alapítanak annak érdekében, hogy segítsenek a klienseknek választásaik érvényesítésében (Nes – Iodacola 1989). A munka során egyértelműen a magasabb rendűnek tartott középosztálybeli értékeket érvényesítik, bár ez nem tudatos, nem kerül reflektálásra. A kliens-szakember kapcsolatban – bár egyenlőségpárti – mégis hierarchikus hatalmi viszonyokat valósít meg.

¹⁷ A liberális feminizmus a férfiak és a nők természetét lényegében azonosnak látja. A női elnyomás eredetét a nők egyenlő polgári jogainak és lehetőségeinek hiányára vezeti vissza, ugyanakkor a tradíciókat és a nemi szerep szocializációt is felelősnek tartja. Szerintük az egyenlőség megvalósulásának fő akadálya, hogy a nemi szerep szocializáció során a nő elfogadja az ön- és szerepmeghatározás férfiak által adott definícióit, mely alárendelt szerepbe kényszeríti.

¹⁸ Azaz a hátrányokat elszenvető csoportok hangjának közvetlen megjelenítésének gondolata.

A különbözőségi vagy kulturális feminizmus diskurzusa

A kulturális feministák¹⁹ ünneplik azokat a női tulajdonságokat, amelyeket a férfiak tagadnak, vagy félnek tőle (Jaggar 1983). A nemi különbözőségi feminizmus a nőket igen különbözőnek írja le a férfiaktól, és a különbségeket nem elhomályosítani, hanem figyelembe venni akarja. Úgy gondolják, hogy csak így lehet orvosolni azokat a női helyzeteket, melyek ténylegesen különböznek a férfiakétól. Ez az irányzat szemben áll az egyenlőségmodell képviselőivel, akik a nők és férfiak azonosságait hangsúlyozzák, és nem egyenlő, hanem speciális, külön jogokat akar. Meg akarja értetni és el akarja ismertetni a női sajátosságokat a joggal és a társadalommal, mely leértékeli a női másságot és minőséget.

A szociálpolitika szintjén, a női értékek és az anyaság jogi elismerése az irányzat fő követelése, nem egyenlő, hanem külön jogokat követelnek a társadalombiztosításban, a munka világának tervezésében, a gyermekgondozásban stb. A női hangot inkorporálni akarják a nyilvánosság világába. Szerintük a jognak és a szociálpolitikának nagyobb figyelmet kell szentelnie az emberi kapcsolatoknak, mert a kapcsolatokra fókuszálás új modelljét adja a másság kezelésének (Minow 1990).

A szociális csoportmunkában a nők és a lányok belső hangjának validálására koncentrálnak az irányzatot magukévé tevő szociális munkások, valamint arra, hogy a résztvevők értékeljék saját nőiségüket. Azt feltételezik, hogy a férfiak kontrollja alatt élő nő nem a saját nőiségét, hanem a férfiak igényeinek megfelelő nőiséget tükrözi. A kulturális feministák vezeték be először a női támogató és önszorgító csoportokat.

A szociális esetmunkában a spiritualitást erősítették és a női perspektíva jogosultságát, valamint a női lényeg felfedezésének szükségességét tartották fontosnak. Női tudatosság-növelő csoportokat alakítottak, amely célja, hogy gyógyítsák a klienseket és megóvják a férfiköz-pontú társadalom megrontó hatásától (Saulnier 1996).

A nézőpont-feminizmus (standpoint feminism) diskurzusa

„A nők élete különleges és kivételezett helyzeti előnyt tesz lehetővé a férfi felsőbbrendűség számára.” (Hartsock 1983: 284).

A nézőpont-feminizmus²⁰ lényegében egy feminista tudásméлет, amelynek közvetlen következményei vannak a szociális munkára nézve. Alapvető felismerése az, hogy a tudás alanyait és magát a tudást a társadalmi és történeti helyzet formálja, és a hely, ahonnan a tudást megszer-

¹⁹ Carol Gilligan (1982) pszichológus munkája nyomán a feministák kidolgozták a „gondoskodás etikáját”, mely a női gondolkodás és létezés sajátos módjára, a gondozás és a kötődés értékeire épül. A nőnek más a hangja (different voice) és ezt a hangot hallatni kell és el kell ismertetni a társadalommal értékként.

²⁰ A nézőpont akkor keletkezik, amikor azok, akik marginalizáltak és relatíve láthatatlanok az epiztemológiailag privilegizáltak nézőpontjából, ráébrednek saját társadalmi helyzetükre, és függetlenül a szociopolitikai hatalomtól és az elnyomástól, elkezdik hallatni a hangjukat. A nézőpont keletkezése egy kollektív procedúra, amely mások felismerésén és elismerésén alapul, másokén, akik többé-kevésbé ugyanazt az álláspontot, vagy nézőpontot képviselik. Swigonski (1993) úgy prezentálta a nézőpontelméletet, mint a szociális munka kutatásának és gyakorlatának fontos paradigmáját: „valaki nézőpontja a saját társadalmi pozíciójából ered, tekintettel a társadalmi nemére, kultúrájára, bőrszínére, etnikumára, osztályhelyzetére, szexuális orientációjára, illetve arra, ahogyan ezek a faktorok hatnak egymásra és befolyásolják mindennapi világát” (Swigonski 1993: 172).

zik, annak potenciális alkotója. A tudással rendelkező ágenst a gender, az osztály, a rassz, etnikum, szexualitás, fizikai tulajdonságok és feltételek befolyásolják abban, hogy mit tud, és korlátozzák is egyben, hogy mit képes tudni és mi az, ami megengedett neki, hogy tudja. A társadalmilag elhelyezett tudás nem csak azt a módot befolyásolja, ahogyan a világot értjük, hanem azt is, ahogyan a világ magát prezentálja számunkra a tapasztalatainkon keresztül. Terri Elliot (1994) példája szerint, az egyik ember, ha megközelít egy épületet, látja a bejáratot és bemegy. Míg a másik, aki mozgássérült, akadályokat lát. A társadalmi pozíció strukturálja és alakítja a tudást és a tudás alapjául szolgáló tapasztalatot is.

A feminista nézőpontelmélet képviselői egyetértenek abban, hogy a nézőpont nem pusztán egy olyan perspektíva, amely egyszerűen azzal elfoglalható, hogy valaki nő. A nézőpont egy folyamatos politikai és episztemológiai projekt, amely kritikai látásmódok és szemléletek új perspektíváját kínálja. Sandra Harding (1991) szerint csak küzdelmeken keresztül láthatjuk meg az igazságtalan társadalmi rend konstruálódásának és fenntartásának jelenségeit. Ez a szükséglet a küzdelemre azt a tényt hangsúlyozza, hogy a feminista nézőpont nem valami olyasmiről, amit valaki csak szimplán igényelhet, ez egy teljesítmény. A küzdelem azért is elkerülhetetlen, mert el kell oszlatni azt a domináns csoport által kifejlesztett fogalmi disszonanciát, amelyet az érzel, akit arra kényszerítenek, hogy a domináns által adott fogalmi keretet elfogadja, azt, amely nem tartozik valójában hozzá. Azok a fogalmi keretek, amelyek a patriarchális rendszerből fakadnak, nem nyújtanak olyan kognitív eszközöket, amelyek képessé teszik a nőket és más marginalizált csoportokat arra, hogy értelmet adjanak a világban szerzett tapasztalataiknak. Tehát a domináns csoport által adott fogalmi keretek között lévő világrendben nem válik értelmessé, vagy értelmezhetővé az elnyomottság tapasztalata. Azonban Hartsock (1983) szerint a megfelelő elméleti keretek képesek arra, hogy felruházzák a marginalizáltakat azokkal a gondolkodási és kognitív eszközökkel, amelyekkel a tudás alanyaivá válnak, míg korábban mások tudása által megalkotott alanyok voltak.

A szociális munka erősen rezonált a nézőpontelmélet befogadó és nőközpontú keretére, különös hangsúlyt helyeztek a családon belüli és a nők elleni erőszak áldozatainak támogatására. A nézőpont-feminizmus szerint a nőket a patriarchátus teszi áldozattá. Ebben az elemzésben egy dichotóm modellben alkotják meg a férfi és a nő esszenciális jellemzőit, amelyben a férfi erőszakosként, a nő pedig áldozatként tételezett. Ezáltal a családon belüli erőszakot úgy keretezik, mint a férfi és nő közötti küzdelmet, leegyszerűsítve azt az áldozat-elkövető viszonyra, és ennek szakpolitikai és gyakorlati következményei is vannak. Mivel legitimnek csak a női tapasztalatokat és az áldozatok percepcióját tekintik, úgy vélik, hogy a férfiaknak nincs keresnivalójuk a családon belüli erőszakkal kapcsolatos feminista szociális munkában. Azok a próbálkozások, amelyek a férfiakat is szeretnék bevonni (akár mint szakembereket vagy mint klienseket) a családi erőszakkal kapcsolatos szolgáltatásokba, sikertelenek. Ennek oka két irányból is magyarázható. Egyfelől az együttműködni kívánó férfiakat távol tartja a velük szemben kialakított előítélet, másfelől a projektek női résztvevői azt gondolják, hogy a már amúgy is hatalommal rendelkező, privilegizált férfiak a program során tovább viktimizálják az elnyomott nőket azért, hogy elveszik a saját narrációjuk feletti teljes és kizárólagos rendelkezés lehetőségét. A nézőpont-feminizmus ezen gyakorlatával végső soron foglyul ejti a nőket az áldozat pozícióban, és a szegregációval elveszik tőlük azt a lehetőséget, hogy egy a korábbtól eltérő (esetleg védett helyzetet biztosító) hatalmi összefüggésben újrannarrálják történetüket és benne újraalkossák önmagukat, illetve új pozíciókat alkudjanak ki maguk számára. A néző-

pont-feministákat elfogultság-paradoxonnal vádolják, többek között azért is, mert ellentmondás van aközött az állítás között, hogy a tudás társadalmilag elhelyezett, és aközött, hogy a marginalizált tudás előnnyel rendelkezik, és azt legitimebbnek tekintik.

A radikális feminizmus diskurzusa

A radikális feminizmus²¹ hozta a feminista társadalomtudomány látóterébe a hatalomértelmezés feminista modelljét, és a korábbiaktól eltérő fénybe helyezte a családon belüli és a nők elleni erőszakot. Visszautasítja az azonosság- és a különbözőségmodell: fókusz a nő feletti férfi általi hatalomgyakorlás. A társadalom minden intézményrendszere, így a jogrendszer mechanizmusai is a férfidominanciát valósítják meg.

A radikális feminizmus a női elnyomás eredetét a nők szexualitása és termékenysége felett gyakorolt patriarchális kontrollban látja, amely kiterjed a nők egyéni identitására, önbecsülésére és önértékelésére, és olyan elnyomást hoz létre, amely minden elnyomás között a legrosszabb, univerzális, mélyebb és alapvetőbb, mint más elnyomásformák (Bryson 1992).

Catherine MacKinnon (1989) szerint a szexualitás központi kérdése a dominancia. Azt állítja, hogy a nők szexualitása a férfiak dominanciája által társadalmilag konstruált és ez a szexuális dominancia az elsődleges forrása a nők általános társadalmi alárendelődésének. A radikális feministák szerint a férfi nő feletti hatalma manifesztálódik a szexuális zaklatás és szexuális erőszak jelenségeiben, és valójában nincs köze az „uralhatatlan férfivágakhoz”.

A radikális feminizmus azt hangsúlyozza, hogy a nők elnyomottak és kizsákmányoltak mind szexuálisan, mind termékenységük vonatkozásában, valamint az otthonukban is, amely az életnek az a szférája, melyet a férfikultúra személyesként definiál, és nem politikaiként. A magán-nyilvános szétválasztásának rendje izolálja és depolitizálja a nők elnyomását. „A személyes politikai” jelszóval az otthonok mélyére zárt patriarchális családot, a családban a nő alávetettségét és kiszolgáltatottságát akarták a nyilvánosság látóterébe hozni, azokat a női tapasztalatokat kihangsósítani, amelyek gyakran a megaláztatásról, a fizikai, szexuális erőszaktól és bántalmazásról szóltak. Ennek a feminista irányzatnak a politikai harcai komoly normatív változásokhoz vezettek, mint pl. a házasságon belüli szexuális erőszak kriminalizálása, a szexuális zaklatás jogi újraértelmezése, de új színben láttatták az abortusz, a pornográfia és a szexuális egyenlőség kérdéseit is. Politikai teljesítményeik közé tartozik még a pornográfia ellen indított támadásuk és kampányuk, amely sok esetben sikerrel is járt, néhány államban teljesen betiltották a pornográfiát (Bryson 1992).

A szociális munka és segítség szempontjából a radikális feministák ragaszkodtak ahhoz, hogy a nők védelmére létrehozott intézményeket a nők vezessék. Számos szolgáltató szervezetet, könyvesboltot, éttermet és egészségügyi klinikát alapítottak (Perlmutter, 1994), ezek elsősorban az állami szociális rendszeren kívül működtek, többnyire alapítványi vagy vállalko-

²¹ A radikális feminizmus a felvilágosodás által az univerzális és a partikuláris között létrehozott különbséget hibásnak minősítette, mert „amit univerzálisnak hívtak, az nagyon is partikuláris férfihatalmat jelentett” (MacKinnon 2000: 690). A radikális feminizmus megkérdőjelezi a társadalom alapvető struktúráját, és úgy gondolja, hogy szükséges megváltoztatni a létező intézményeket. A „feminista nővériség” gondolatát később alaposan kritizálták, részben esszencialistának, részben pedig a fehér középosztálybeli nők univerzalizáló törekvésének tekintették.

zási formában. Mély meggyőződésük volt az, hogy a nők, nem pedig a szakemberek (ideértve a szociális munkásokat is) a saját életük valódi szakértői (Whalen 1996). A 1970-es évek közepétől Egyesült Államok-szerte nyitottak a bántalmazott nők számára biztonságos házakat, menedékhelyeket, amelyeket általában nem szakemberek vezettek. Valentich (1986) úgy gondolja, hogy ezek a nem-professzionális programok felismerték a feminista terápiás beavatkozások szükségességét, amely viszont a feminista szociális munka gyakorlatának átalakulásához vezetett. Saulnier (1996) beszámol néhány klinikai szociális munka tapasztalatról, főleg a mentális egészségprogramok területéről, de megemlíti a radikális feminizmus hatására kialakult különféle női jogvédő mozgalmak megerősödését is az Egyesült Államokban. Nes – ladicola (1989) a tudatosságnövelő programok terjedéséről számol be, melyet nőknek és férfiaknak alakítanak ki, az elnyomott és az elnyomó pszichológiájának felderítésére, az elnyomás megszüntetése érdekében, valamint a nők számára létrehozott támogató és önszorgító csoportokról. Fontos meglátása a radikális feminista szociális munkának a nők politizálásának szükségessége, amely széles körben kívánja mobilizálni a női jogok érvényesítése körül mind a női szociális munkásokat, mind a női klienseket.

A posztmodern feminizmus diskurzusa

A posztmodern²² feminizmus azt állítja, hogy bármilyen olyan feminizmus, amely a szubjektum esszencialista, felvilágosodásra épülő fogalmain alapul, elkerülhetetlenül újraalkotja az ezt a gondolkodást kísérő korlátokat. Például a feminizmus második hullámának középszintű, fehér és heteroszexuális női felszabadító mozgalma lényegében az identitás, az autonómia és a „jó életben” való részvétel patriarchális definíciójának elfogadására épült (Gringeri 2010: 395). A posztmodernizmus segített túllépni a feminizmusnak a nő esszencialista konceptualizálásán, visszautasította az olyan állandó kategóriákat, mint „nő” és „férfi”, megkérdőjelezte az olyan feminista előfeltevéseket, mint a hatalom, különbség, tudás, gender és szubjektivitás (Gringeri 2010).

Rossiter (2000) szerint a posztmodern feminizmus két formában is aláásta a szociális munka racionalitását, amely két krízist indított el: a tudás krízisét és az identitás krízisét. A tudás krízise Rossiter szerint azt a kérdést veti fel, hogy: „hogyan tudjuk a szociális munkában azt, amit tudunk?” és „mi igazolja a szociális munkának azt az állítását, hogy speciális tudással rendelkezik?”. Az identitás krízise a segítségnyújtás ártatlanságával kapcsolatos, és történeti kontextusai vannak.

A szociálismunka-tudás krízise

A tudás krízise a realitás természetének kérdése körül forog. A szociális munka elmélete a felvilágosodás örökségéből nőtt ki, amely totalizálta az „igazságot” és egységes magyarázatot kívánt adni az emberi természetről. Ezek a magyarázatok durva normatív elvárásokat generál-

²² Gyakran posztstrukturalistának is nevezett feminizmus, ahol a posztstrukturalizmus a korábbi strukturalista tudomány és tudásszemléleten kíván túllépni, míg a posztmodern a felvilágosodás modernista projektjének megkérdőjelezésére utal.

tak a társadalomban az emberek felé, és azok, akik kívül estek ezeken a kereteken és elvárásokon – vagy egyéni hibájuk, vagy rossz társadalmi körülményeik miatt – a szociális munka beavatkozásának célpontjaivá váltak. A modellek és elméletek a valóság leírását szolgálták, amelyek alapot adtak a szociális munkásoknak gyakorlati beavatkozásaik végrehajtására. A valóságleírásokat a tudomány és a tudományos módszer legitímálta, melyet a szociális munka adaptált, mint a valóság „igaz” leírását. Ezzel az a szakértelem is legitímálásra került, amelyen a szociális munka státusza mint szakma, felépült.

Ennek a konvenciónak a krízise abból a posztmodern állításból fakad, hogy a realitás a nyelv által konstruált. Sassure visszautasította azt a feltevést, hogy szükségszerű kapcsolat van a szavak, mint hangok és a valóság között, amelyre a szó utal (Kelemen 2006). Ha ez igaz, akkor a nyelv önkényesen és a mindenkor társadalmi kontextusnak megfelelően konstruálja a valóságot. Nem is tehet mást, hiszen a nyelv maga is a társadalomban, térben, időben, kultúrában létrejövő entitás. Ez a gondolat új utakat nyitott meg a nyelv, tudás és hatalom viszonyrendszerében. Röviden: nincs ártatlan hozzáférésünk a valósághoz, a realitás a nyelven keresztül jelenik meg, „nem tudhatunk a nyelven kívül”²³ és mivel a nyelv időben-térben kötött társadalmi eszköz, realitásleírásai szükségszerűen az emberi társadalom hatalmi viszonyain belül jönnek létre. Nem lehet brutális realitásunk, csak a történet, amit elmesélünk róla (Rossiter 2000). A szociális munka konvencionális felfogásában a valóság „ártatlan” leírásai szerepelnek, erre épül a beavatkozás. A kérdés az, hogy azt a realitásfogalmat, amelyre a szociális munka reflektál és felépül, ki hozza létre. Milyen érdekek mentén születik a realitásnak ez a fogalma? Kinek a javát szolgálja? És melyek ennek a tudásnak a határai?²⁴

A szelektálási szabályok a szociális munkában, amelyek bizonyos tudásforrásokat és -formákat privilegizálnak, lényegében eurocentrikus, patriarchális és burzsoá jellegűek, és az ideológiai dominancia lényegi eszközei (Leonard 1994). Éppen ezért a kritikai szociális munka gyakorlata az alternatív tudásforrásokat keresi, azokat, amelyek alárendeltek, mivel az osztály, a gender és az etnikai elnyomás/marginalizálás társadalmi mechanizmusainak részei, illetve azokat, amelyek az objektív-tudományos diskurzuson kívül virágoznak, mint pl. az irodalom, folklór, mítoszok.

Ennek a megközelítésnek az egyik következménye volt a képviselő megkérdőjelezésének politikai projektje a szociális munkában, amely során a kliens nézőpontja új értelmet és fontosságot nyert, elnyomott tudásként került értelmezésre. A képviselő megkérdőjelezése megengedte a szociális munkának, hogy félreállítsa a korábbi modelleket és elméleteket, és a kliens tekintse a tudás forrásának. A figyelem középpontjába a kliens narratívája és jelentésadása kerül, amely megkérdőjelezi a tekintélyelvű szakmaiságot azáltal, hogy a segítséget két autentikus történet (a kliens és a szociális munkás) alkudozásából keletkezőnek látja. Mindez

²³ Ez azt jelenti, hogy bármilyen tudást és tapasztalatot csak a nyelven keresztül tudunk megfogalmazni. A nyelv nem neutrális közvetítője a tudásnak, hanem mint társadalmi konstruktum, annak lényegi alkotója.

²⁴ A posztmodern nyelvi fordulat elképzelései teljes mértékben összeegyeztethetetlenek a felvilágosodás tradíciójával, amely az emberi természet és viselkedés egyre tökéletesebb leírását kívánta adni, s amely alapokra a szociális munka felépítette tudásbázisát. Az a lényegi gondolat, hogy az alapok, a nagy narratívák (grand narratives, grand récits) nem mások, mint olyan más történetek, amelyek olyan történetek között hallhatók, amelyek nincsenek kihangsúlyozva, lényegében az alapok elutasítását jelenti. Ráadásul a valóság reprezentációja, ami a történetben megjelenik, a tudó/leíró elhelyezkedésén/helyzetén keresztül képződik. A hallható valóság-reprezentációk nem mások, mint hatalommal bíró narratívák.

a szociális munkát olyan alapvető etikai kérdésekkel szembesíti, mint az ellentmondás a szakmaiság és a társadalmi egyenlőség iránti elköteleződés között (Leonard 1997).

A szociális munka iskolák a tudásgyártást a 20. századi tudományos módszertani sztenderdek kritikátlan elfogadásának paradigmájára építették, amely jóváhagyta annak lehetőségét, hogy a tudás független attól, aki létrehozza. Ez az elképzelés egy objektív valóságot feltételez, amelyet a megfelelő és jól megválasztott módszer tökéletesen le tud írni, és amely képes eliminálni a megfigyelő elfogultságát. Ez a paradigma uralta a szociális munka oktatást, a kvalitatív kutatást, amely a kvantitatív kistestvéreként volt számontartva (Rossiter 2000). Tehát, hogyan tudja a szociális munka azt, amit tud? A modernista válasz az, hogy tudományos technikák alkalmazásával és értékmentes mérésen keresztül (Rossiter 2000), tehát a tudomány által legitimált objektív valóság ismeretével. A posztmodern válasz szerint pedig semmi sem legitimálhatja az objektív valóságot, mivel az nem létezik²⁵, hiszen csak a számunkra rendelkezésre álló korlátozott nézőpontból tudhatunk, abból a nézőpontból, melyet a társadalmi helyzetünk és kontextusunk megenged. A valóság konstrukciója a releváns szereplők alkudozásán keresztül történik, a más pozícióban lévő másokkal való csere következtében, ami adott esetben biztosíthatja annak kevésbé elfogult karakterét (Haraway 1988). Itt jelenik meg a sokféle hang demokratizáló potenciálja, amely közreműködik a társadalmi valóság konstrukciójának alakításában, és amely a posztmodern projekt része.

A szociálismunka-identitás krízise

A szociálismunka-identitás krízise Rossiter (2000) szerint szorosan összefügg Foucault kemény hagyatékával, aminek az eredményeként a segítség ártatlansága elveszett.

A foucault-i (1980, 1984) hatalom/tudás kontextus jól értelmezhető a szociális munka viszonylatában, hiszen az általa vizsgált felosztási/osztályozási gyakorlatok, melyek az alanyok tárgyiasításán keresztül, azok tudományos osztályozásával történik, a praxis részét képezik. Lényegében, Foucault a humán tudományokat, amelynek egy ága a szociális munka is, úgy értelmezte, mint a hatalmi háló részét, amely a kormányzás új módjait alakítja ki. Történetileg a hatalom elsődleges eszköze az erőszak és a megtorlás volt, amely már nem volt hatékony a modern társadalom keretei között, és a hatalom új módozatai alakultak ki, melyek az önfegyelemre, az erőszak nélküli engedelmességre épültek. Mindez az alávetés új formáin, a deviáncssá, bűnözővé vagy örültté (vagy szociálisan rászorulttá) minősítésen keresztül történt²⁶. Az ilyen osztályozásokon keresztül valósult meg a „normalitás” konstrukciója és a lakosság irányítása.

²⁵ Foucault (1972) az objektív valóság lehetetlenségét tételezi, mert az igazság a hatalom által meghatározott, egy társadalmi jelenség és nem abszolút vagy univerzális.

²⁶ A normalizálási törekvés további kategóriákra osztja a rászorulttá minősítést, így jönnek létre az „érdemes” és „érdemtelen” rászoruló (vagy szegény) értékelést és megbélyegzést tartalmazó bináris kategóriák. Ezek a rászorulttá minősítéshez az önhiba és a társadalmi hasznosság valamilyen indikátorait kapcsolják. Az alávetés mindkét esetben megtörténik, de a beavatkozás eszközei mások lesznek, összhangban az „érdemes” vagy „érdemtelen” minősítéssel. Az érdemes rászoruló a szociális ellátások és szolgáltatások alanyaivá válhatnak, és a szociális rendszeren keresztül válnak a viselkedés átalakítás tárgyaivá, míg az érdemteleneket vagy valamilyen kötelező munkavégzésbe kényszerítik, vagy a büntető hatalom valamilyen eszközével lépnek fel velük szemben.

A szociális munka a modern hatalom által szervezett, mely kategóriákat kreál, korrekciókat alkalmaz, értékkel – a tudomány jóváhagyásával. A modernizációs örökség a tudomány neutrális jellegét sugallja, és elhiteti, hogy a másság konstrukciója tényeken nyugszik, azonban ez a megközelítés elrejtje az uralmi viszonyokat. Azaz azt, hogy a szociális munkás-kliens viszony egy alapvető dominancia-összefüggésre épül, amelyben a páros felsőbbrendű tagja fenntartja „ártatlanságát”, biztosítja függetlenségét és természetes felsőbbrendűségét (Flax 1992). Ebben az esetben az „ártatlanság”, a hatalmi dominanciaviszonyok tudni nem akarását, és reflektálatlanságát jelenti. A „segítés” álcája mögött valójában a szociális szakember a „tudás” beavatott birtokosa, és a governmentality²⁷ hatalmi technikájának megvalósítója. Rossiter (2000) szerint ennek felismerése a szociálismunka-identitás krízisének központi eleme.

A posztmodern feminizmus hatalomanalízisével ráébresztette a szociális munkát az ön-reflexivitás fontosságára. A kulturális és szocializációs okokra és kontextusra fókuszáló szociális munka ignorálja a hatalom problémáját, míg a strukturális kérdésekre koncentráló szociális munka a jó/rossz hatalom binaritásában gondolkodik. A posztmodern feminizmus kitörölhetetlen hatása a szociális munkára a felelősség megjelenésében nyilvánul meg. Annak felismerésében és elismerésében, hogy felelősége van, sőt bűnrészes a társadalmi problémák konstrukciójában és a kliensek konstruálásában egyaránt. A felelősség felismerése a reflexiót és „az intézményen kívülre történő kilépés” nézőpontjának megteremtését eredményezte és a reflexív szociális munka kialakulásához vezetett, melynek az alapja a dialogikus kliens-szociális munkás kapcsolat (Miehls – Moffatt 2000). Az ilyen gyakorlatokat Foucault a „szabadság gyakorlása”-ként írja le (Foucault 1997: 284), mert az lehetővé teszi a tudatos ellenállást a hatalom működésének. A „reflexív orientáció azt jelenti, hogy újratervezzük a terminológiát és a narratívákat, amelyek a gyakorlatainkat konstituálják, megelőző intézkedésként...” (Rossiter 2000: 34).

Ha képesek vagyunk reflektálni azt, hogy a szociális munka a hatalom egyik működési formája, akkor felismerhetjük a „kliens” fogalmának fehér középosztálybeli elképzelését, és azt, hogy maga a segítő tevékenység hogyan formálja és igazítja be alanyát ebbe a konstrukcióba. A posztmodern feminista szociális munka diverz emberi alanyokkal dolgozik, akik társadalmilag konstruált különböző kulturális helyszíneken és többféle pozícióban jelennek meg, függően társadalmi identitásuktól.

LEZÁRÓ GONDOLATOK

Teljesen nyilvánvaló, hogy többféle diskurzus hat a szociális munkára. Bár ezek közül a feminista diskurzus csak az egyik, mégis jóval meghatározóbb, mint azt az uralkodó hatalmi és jogi diskurzusok látni engedik. A szociális munka jogi, szervezeti és intézményi feltételrendszerét, azt, hogy milyen csoportokkal, eszközökkel és erőforrások felhasználásával működhet a szakma, és ezt decentralizált vagy központosított formában, a hierarchiának és a döntési autonómiának milyen szintje mellett teheti – a hatalmi-jogi diskurzus határozza meg. Ez a domináns diskurzus közvetlenül és közvetetten is igyekszik megszabni a szakma ideológiai

²⁷ A governmentality foucault-i fogalma szerint a mindennapi élet normalizálásának gyakorlata egy olyan hatalmi mechanizmus, amely szabályozza és formálja a szubjektumokat, méghozzá az önszabályozáson és az önfegyelmen keresztül. A szubjektumok így közreműködnek a saját életük rendszabályozásában (Foucault 1980, 1991).

alapjait, és azt az emberképet, amelyről a társadalmi és emberi problémákat szemléli, a beavatkozást legitimálja, a feladatokat kijelöli és meghatározza a kívánatos kimeneteket. Közvetlenül teszi, amikor például rászoruló csoportokat von ki a szociális gondoskodás hatóköréből és a közfoglalkoztatás irányába tereli őket, és amikor adósságkezelési vagy túcsere-programokat szüntet meg. Közvetetten, amikor a szekularizált állami ellátórendszert folyamatosan áttereli egy vallási-ideológiai szervezeti keretbe, az egyházakhoz, ahol – teológiai alapokon érthető módon – az emberi szabadságnak, önmeghatározásnak és önrendelkezésnek szinte egyetlen, monolitikus, és kirekesztéseken alapuló formája jelenik meg. A kérdés az, hogy mekkora hely marad a diszkurzív térben a szociális munka szakmai önmeghatározására, autonóm döntései meghozatalára, a társadalmi problémák általa történő értelmezésére és reflektálására, és arra, hogy a hatalomnélküliek elnyomott nézőpontjait saját szűrőjén keresztül megjelenítse és érdekeiket képviselje. Az egyre erőteljesebb és a neoliberális „racionális” eszközeivel is felszerelkezett domináns diskurzus nagyon szűk, mondhatni nem csak marginális, de parokiális²⁸ teret enged a szakmai diskurzusoknak. S ha van is valamikora tér, kérdés, hogy a szociális munka szakmai diskurzusa hogyan jelenhet meg a gyakorlatban és hogyan érvényesítheti önmagát, adhatja át megközelítéseit politikai és ideológiai rendszereken átívelő módon a következő generációknak. A szociális munka iskolák és kutatási műhelyek kitüntetett szerepet kapnak ennek a feladatnak a megvalósításában. Ez a dolgozat a szociális munka szakma autonómiájának és a mindenkori hatalomtól való elkülönült identitásának előfeltevésére épül, és azt a diskurzust kívánja erősíteni, amely a szakmát a társadalmi igazságosság, a szakmai önmeghatározás és autonómia, a különbözőség elismerésének és tiszteletben tartásának értékeire építi. Ebben a megközelítésben a feminista diskurzus erős szövetségese a kritikai nézőpontú szociális munkának. Ahogyan Benhabib (1996) megfogalmazza, a szociális munka mélyen rezonál a politikai szolidaritással a pluralizmus és az antiesszencializmus mentén, és ez bizony destabilizálhatja a hatalomgyakorlás fennálló viszonyait.

IRODALOM

- Aczél Zs. – Szikra D. (2012): A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika. In: Adamik M. (szerk.): *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe*. Budapest: ELTE TáTK, 42–75.
- Addams, J. (1902): *Democracy and social ethics*. New York, NY: Macmillan.
- Agnew, E. N. (2003): Shaping a civic profession: Mary Richmond, the social gospel, and social work. In: Deichmann, W. J. – De Swarte, C. G. (eds.): *Gender and the social gospel*. Urbana: University of Illinois Press, 116–166.
- Barretti, M. A. (2015): In Search of Women of Color in the Social Work Journal Literature (1998–2007). *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 30(4): 427–446.
- Bányai E. – Benkő F. (2012): A feminizmus és a szociális munka: elmélet és gyakorlat. In: Adamik M. (szerk.): *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe*. Budapest: ELTE TáTK, 103–126.

²⁸ Korlátozott vagy szűk kilátásokkal vagy hatókörrel rendelkező.

- Bay, U. (2019): Neoliberalism as an art of governance: reflecting on techniques for securing life through direct social work practice. *European Journal of Social Work*, 22(2): 201–211.
- Benhabib, S. (1996): From identity politics to social feminism: a plea for the nineties. In: Trend, D. (ed.): *Radical Democracy: Identity, Citizenship and the State*. New York: Routledge.
- Berlin, S. – Kravetz, D. (1981): Women as Victims: A Feminist Social Work Perspective. Guest Editorial, *Social Work*, 26(6): 447–449.
- Borovoy, A. – Zhang, L. (2017): Between Biopolitical Governance and Care: Rethinking Health, Selfhood, and Social Welfare in East Asia. *Medical Anthropology*, 36(1): 1–5.
- Bryson, V. (1992): *Feminist Political Theory*. London: Macmillan.
- Cheschebec, R. (2003): Nationalism, Feminism and Social Work in Interwar Romania: The Activities of Princess Alexandrina Cantacuzino. In: Hering-Calfin, S. – Waaldijk, B. (eds.): *History of Social Work in Europe (1900–1960): Female Pioneers and their Influence on the Development of International Social Organizations*. Opladen: Leske+Budrich, 35–45.
- Costin, L. B. (1983): Edith Abbott and the Chicago Influence on Social Work Education. *Social Service Review*, 57(1): 94–111.
- Crenshaw, K. (1991): Mapping the Margins: Intersectionality. Identity Politics and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6): 1241–1299.
- Dahle, R. (2012): Social work: A history of gender and class in the profession. *Ephemera. Theory & Politics in Organization*, 12(3): 309–326.
- Dayton, C. J. – Buczkowski, R. – Muzik, M. – Goletz, J. – Hicks, L. – Walsh, T. B. – L. Bocknek, E. (2016): Expectant Fathers' Beliefs and Expectations about Fathering as They Prepare to Parent a New Infant. *Social Work Research*, 40(4): 225–236.
- Dietz, M. G. (1985): Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking. *Political Theory*, 13(1): 19–35.
- Dominelli, L. (2002): *Feminist Social Work Theory and Practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Doyle, O. – Weller, B. E. – Daniel, S. S. – Mayfield, A. – Goldston, D. B. (2016): Overcoming Barriers to Fathers' Participation in Clinically Relevant Research: Recommendations from the Field. *Social Work Research*, 40(4): 260–264.
- Elliot, T. (1994): Making strange what had appeared familiar. *Monist*, 77(4): 424–433.
- Epstein, W. (1992): Professionalization of social work: The American experience. *Social Science Journal*, 29(2): 153–166.
- Featherstone, B. (2001): Where to for feminist social work? *Critical Social Work*, 2(1). <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/where-to-for-feminist-social-work>. (Utolsó letöltés: 2019. 04. 12.)
- Flax, J. (1992): The end of innocence. In: Butler, J. – Scott, J. W. (eds.): *Feminists Theorise the Political*. New York: Routledge, 445–463.
- Foucault, M. (1972): *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1978): *The History of Sexuality I. The Will to Knowledge*. New York: Pantheon Books.

- Foucault, M. (1980): *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings. 1972–1977.* Gordon, C. (ed.) New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1984): *The Foucault Reader.* Rabinow, P. (ed.). New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1997): *Ethics: Subjectivity and Truth.* Rabinow, P. (ed.). New York: The New Press.
- Foucault, M. (1998): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák.* Debrecen: Latin Betűk.
- Gilligan, C. (1982): *In a Different Voice.* Cambridge: Harvard University Press.
- Gordon, L. (1994): *Pitied but not entitled: single mothers and the history of welfare, 1890–1935.* New York: Free Press.
- Graham, M. – Schiele, J. H. (2010): Equality-of-oppressions and antidiscriminatory models in social work: reflections from the USA and UK. *European Journal of Social Work*, 13(2): 231–244.
- Greubel, A. D. (2018): *Benevolent Sexism: Manifestation in American Social Systems.* Sophia, the St. Catherine University. <https://sophia.stkate.edu/dsw/29>. (Utolsó letöltés: 2019. 06. 27.)
- Gringeri, C. E. – Wahab, S. – Anderson-Nathe, B. (2010): What Makes it Feminist?: Mapping the Landscape of Feminist Social Work Research. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 25(4): 390–405.
- Haraway, D. (1988): Situated knowledges: the science question in feminism and the privilege of partial perspectives. *Feminist Studies*, 14(3): 575–99.
- Harding, S. (1991): *Whose Science/Whose Knowledge?* Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hartsock, N. (1983): The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. In: Harding, S. – Hintikka, N. B. (eds.): *Discovering Reality.* Boston: D. Reidel Publishing Company, 283–310.
- Hayward-Everson, R. A. – Honegger, L. – Glazebrook, A. – Rabeno, S. – Yim, K. (2018): Predictors of Father Involvement in a Sample of Low-Income Men Enrolled in a Responsible Fatherhood Program. *Social Work Research*, 42(2): 84–94.
- Hekman, S. (1997): Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited. *Signs*, 22(2): 341–365.
- Hering S. – Waaldijk B. (2003): Towards a 'Women's History' of Social Work in Europe. In: Hering S. – Waaldijk B. (eds.): *History of Social Work in Europe (1900–1960).* Opladen: Verlag Leske+Budrich.
- Hicks, S. (2015): Social work and gender: An argument for practical accounts. *Qualitative Social Work*, 14(4): 471–487.
- hooks, bell (1984): *Feminist Theory: From Margin to Center.* Boston: South End Press.
- Hugman, R. (1996): Professionalization in social work: The challenge of diversity. *International Social Work*, 39(2): 131–148.
- Ife, J. (2001): *Human Rights and Social Work: Towards Rights-Based Practice.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaggar, A. (1983): *Feminist Politics and Human Nature.* Oxford: Rowman and Littlefield Publisher.

- Jimenez, J. – Pasztor, E. M. – Chambers, R. M. – Fuji, C. P. (2015): *Social Policy and Social Change. Toward a Creation of Social and Economic Justice*. Los Angeles: SAGE Publications.
- Joseph, B. (1980): Ain't I a Woman. In: Norman, E. – Mancuso, A. (eds.): *Women's Issues and Social Work Practice*. Itasca, IL: F. E. Peacock Publishers, 91–112.
- Kelemen J. (2006): A nyelv fogalma Saussure előtt és után. <http://real.mtak.hu/5864/1/1159058.pdf>. (Utolsó letöltés: 2019. 06. 02.)
- Kemp, S. P. – Brandwein, R. (2010): Feminisms and Social Work in the United States: An Intertwined History. *Journal of Women and Social Work*, 25(4): 341–364.
- Koven, S. – Michel, S. (1990): Womanly Duties: Maternalist Politics and the Origins Welfare State in France, Germany, Great Britain, and the United States, 1880–1920. *American Historical Review*, 95(4): 1076–1108.
- Koven, S. – Michel, S. (1993): *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*. London: Routledge.
- Kravetz, D. (1976): Sexism in Women's Profession. *Social Work*, 21(6): 421–426.
- Lay, K. – Daley, J. G. (2007): A Critique of Feminist Theory. *Advances in Social Work*, 8(1): 49–61.
- Leonard, P. (1994): Knowledge/Power and Postmodernism: Implications for the Practice of a Critical Social Work Education. *Canadian Social Work Review / Revue Canadienne de service social*, 11(1): 11–26.
- Leonard, P. (1997): *Postmodern Welfare. Reconstructing an Emancipatory Project*. London: Sage Publications.
- Leskosek, V. (2009): Teaching Gender in Social Work Teaching with Gender. European Women's Studies in International and Interdisciplinary Classrooms. ATHENA3 Advanced Thematic Network in Women's Studies in Europe, the University of Utrecht and the Centre for Gender Studies, Stockholm University. https://atgender.eu/wp-content/uploads/sites/207/2017/08/Teaching_Gender_in_Social_Work.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 10. 11.)
- Lundy, M. (1993): Explicitness: The Unspoken Mandate of Feminist Social Work. *Affilia*, 8(2): 184–199.
- MacKinnon, C. (1989): *Towards a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- MacKinnon, C. (2000): Points against Postmodernism. *Chicago-Kent Law Review*, 75(3): 687–712.
- McHale, J. P. – Negrini, L. S. (2018): How the Assumption of a Coparenting Frame Will Transform Social Work Practice with Men and Fathers. *Social Work Research*, 42(1): 9–21.
- McMillin, S. E. (2016): Program Enhancements to Improve Father Involvement in Early Childhood Home Visitation: Program Administrator Perspectives. *Social Work Research*, 40(4): 249–259.
- Melucci, A. (1995): The process of collective identity. In: Johnston, H. – Klandermans, B. (eds.): *Social Movements and Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 41–63.

- Mezey, N. – Pillard, C. T. (2012): Against the New Maternalism. *Michigan Journal of Gender and Law*, 18(2): 229–296.
- Miehls, D. – Moffatt, K. (2000): Constructing social work identity based on the reflexive self. *British Journal of Social Work*, 30(3): 339–348.
- Millet, K. (1970): *Sexual Politics*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Mink, G. (1995): *The Wages of Motherhood: Inequality in the Welfare State, 1917–1942*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Minow, M. (1990): Adjudicating differences: Conflicts among feminist lawyers. In: Hirsch, M. – Fox Keller, M. (eds.): *Conflicts in Feminism*. New York: Routledge, 149–163.
- Morell, C. (1987): Cause is function: Toward a feminist model of integration for social work. *Social Service Review*, 61(1): 144–155.
- Nes, J. A. – Iadicola, P. (1989): Toward a definition of feminist social work. *Social Work*, 34(1): 12–21.
- Nichols-Casebolt, A. – Krysik, J. – Hamilton, B. (1994): Coverage of women's issues in social work journals: Are we building an adequate knowledge base? *Journal of Social Work Education*, 30: 348–363.
- Nicholson, V. (2015): *Perfect Wives in Ideal Homes: The Story of Women in the 1950s*. London: Viking.
- Norman, E. – Mancuso, A. (eds.) (1980): *Women's Issues and Social Work Practice*. Itasca, IL: F. E. Peacock Publishers.
- Perlmann, J. – Shirley, D. (1990): When Did New England Women Acquire Literacy? *The William and Mary Quarterly*, 48(1): 50–67.
- Perlmutter, F. D. (1994): A feminist health organization. In: Perlmutter, F. (ed.) *Women and social change*. Washington, DC: NASW Press, 158–175.
- Rossiter, A. (2000): The postmodern feminist condition. New conditions for social work. In: Fawcett, B. – Featherstone, B. – Fook, J. – Rossiter, A. (eds.): *Practice and Research in Social Work Postmodern feminist perspectives*. London and New York: Routledge, 24–38.
- Ruddick, S. (1989): *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. Boston: Beacon Press.
- Sarvasy, W. (1997): Social citizenship from a feminist perspective. *Hypatia*, 12(4): 54–73.
- Saulnier, F. C. (1996): *Feminist Theories and Social Work*. Bredford: Haworth Press.
- Seigfried, C. H. (2009): The courage of one's convictions or the conviction of one's courage? Jane Addams's principled compromises. In: Fischer, M. – Nackenoff, C. – Chmielewski, W. (eds.): *Jane Addams and the practice of democracy*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 40–64.
- Shulman, A. K. (1980): Sex and Power: Sexual Bases of Radical Feminism. *Signs*, 5(4): 590–604.
- Simon, B. (1994): *The empowerment tradition in American social work*. New York: Columbia University Press.
- Simon, B. (2001): Building on the romance of women's innate strengths: Social feminism and its influence at the Henry Street Settlement, 1893–1993. In: Peterson, K. J. – Liberman, A. A. (eds.): *Building on women's strengths*. New York, NY: Haworth Press, 23–39.

- Solomon, B. B. (1976): *Black Empowerment: Social Work in Oppressed Communities*. New York: Columbia University Press.
- Staub-Bernasconi, S. (2015): Political Democracy is Necessary, but Not Sufficient. The contribution of Jane Addams' Theory of „Integral Democracy“ for the Analysis and Change of Power-Relations – in and for Social Work. In: Franger, G. (ed.): *Peace-Building and Social Work*. Oldenburg: Paulo Freire Verlag, 8–35.
- Stanley, L. – Wise, S. (2000): But the empress has no clothes! Some awkward questions about the 'missing revolution' in feminist theory. *Feminist Theory*, 1(3): 261–288.
- Swigonski, M. E. (1993): Feminist Standpoint Theory and the Questions of Social Work Research. *Affilia*, 8(2): 171–183.
- Szikra D. (2010): Családtámogatások Európában történeti perspektívában. In: Simonyi Á. (szerk.): *Családpolitikák változóban*. Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 9–19.
- Temesváry Zs. (2018): *A szociális munka és a szociálpedagógia modern elméletei*. Budapest: L'Harmattan–SZOSZAK.
- Tong, R. (1989): *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Trolander, J. A. (1997): Fighting Racism and Sexism: The Council on Social Work Education. *Social Service Review*, 71(1): 110–134.
- Valentich, M. (1986): Feminism and social work practice. In: Turner, F. J. (ed.): *Social Work Treatment*. New York: Free Press, 564–589.
- Waldijk, B. (2011): Social Work Between Oppression and Emancipation. Histories of Discomfort and Inspiration in Europe. *Social Work and Society. International Online Journal* 9(2). <https://www.socwork.net/sws/article/view/272/465>. (Utolsó letöltés: 2019. 03. 09.)
- Walkowitz, D. J. (1990): The Making of a Feminine Professional Identity: Social Workers in the 1920s. *The American Historical Review*, 95(4): 1051–1075.
- Walsh, T. B. – Tolman, R. M. – Singh, V. – Davis, M. M. – Davis, R. N. (2017): Expectant Fathers' Presence at Prenatal Ultrasounds: An Opportunity for Engagement. *Social Work Research*, 41(3): 181–185.
- Webb, S. A. (2019): Esposito, biopolitics and social work. *Routledge Handbook of Critical Pedagogies for Social Work*. https://www.academia.edu/37151126/Esposito_biopolitics_and_social_work (Utolsó letöltés: 2019. 08. 19.)
- Whalen, M. (1996): *Counseling to end violence against women: A subversive model*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- White, V. (1995): Commonality and Diversity in Feminist Social Work. *British Journal of Social Work*, 25: 143–156.
- White, V. (2006): *The state of feminist social work*. London: Routledge.

Vidéki szegregátumokban élők pszichoaktív szerhasználata és a segítség lehetősége

Csák Róbert – Magyar Éva – Márványkövi Ferenc –
Szécsi Judit – Rácz József

CSÁK RÓBERT: Magyar Addiktológiai Társaság – csakrobert@gmail.com

MAGYAR ÉVA: n. a.

MÁRVÁNYKÖVI FERENC: Magyar Addiktológiai Társaság

SZÉCSI JUDIT: ELTE TáTK, Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóság – szecsi.judit@tatk.elte.hu

RÁCS JÓZSEF: ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar; SE Addiktológiai Tanszék; Kék Pont Alapítvány
racz.jozsef@ppk.elte.hu

ABSZTRAKT Az új pszichoaktív szerek (ÚPSZ) terjedése az országban a vidéki szegregátumokban élők szerhasználatára is ráirányította a figyelmet, és a nemzetközi tapasztalatok is azt mutatták, hogy a mélyszegénységben élő marginalizált társadalmi csoportok kitétsége ezeknek a szereknek jóval magasabb. Az itt bemutatott kutatásunk célja az volt, hogy feltérképezzük a vidéki kistélepülések szegregátumaiban élők legális és illegális szerhasználati szokásait és kapcsolataikat az ellátórendszerhez. A kutatást egyszerű rétegzett véletlen mintavételi módszerrel kiválasztott 30 településen végeztük, a válaszadók kiválasztásához a privilegizált hozzáférés módszerét alkalmaztuk (n = 401).

A kérdőívek elemzése alapján az alkohol, cigaretta és ÚPSZ-fogyasztás inkább férfiakra jellemző, míg az altatók, nyugtatók recept nélküli használói inkább nők. A teljes lakosságtól eltérően a szegregátumokban az ÚPSZ-ek nagyobb arányban vannak jelen, mint a hagyományos kábítószeresek. Nagy arányban vannak, akiknek addiktológiai problémát okoznak az egyes szerek, 64%-nak több szerrel kapcsolatban is van problémája. A hozzáférés nem okoz problémát, nagyon könnyű recept nélkül gyógyszerhez, vagy ÚPSZ-hez jutni ezeken a településeken. Az ellátórendszerhez való hozzáférés viszont rossz, a szerhasználathoz kapcsolódó szolgáltatások gyakorlatilag nem érhetőek el, de a megkérdezettek 61%-a szociális munkással sem találkozott az elmúlt egy év során.

A helyzet kezeléséhez a helyben elérhető szolgáltatások biztosítása elengedhetetlen, de átfogó szociálpolitikai eszközök nélkül nem lehet eredményt elérni ezen a téren.

Kulcsszavak: vidéki szegregátum, szerhasználat, új pszichoaktív szerek, cigaretta, alkohol, kiilleszkedés

Psychoactive substance use in rural marginalised communities and implications for action

ABSTRACT The emergence of new psychoactive substances (NPS) in the country has also drawn attention to substance use among people living in rural, socioeconomically deprived areas. International studies has shown that marginalized social groups are more vulnerable to NPS. The aim of our research was to explore substance use patterns of people living in rural, socioeconomically deprived areas and their access to the social welfare and healthcare system. The survey was carried out in 30 settlements selected by simple stratified random sampling, privilege access method was used to select the respondents (n = 401).

According to our results, alcohol, cigarette and NPS are more prevalent among men, while non-prescription use of sedatives and tranquillizers are more prevalent among women. Unlike in the general population, NPS are more frequently used than “classic” substances in these rural communities. A large proportion of the sample have substance use problem, with 64% having problems with more than one

substance. Access to prescription drugs or NPS is easy. However, substance use related services are virtually unavailable, and 61% in our sample have not met a social worker in the past year.

Implementing locally accessible services to address the situation is essential, though no results can be achieved without comprehensive social policy interventions.

Keywords: rural marginalised communities, substance use, new psychoactive substances, tobacco, alcohol, disaffiliation

BEVEZETÉS

A szerzőtársakkal az elmúlt évek során több kutatást végeztünk a szerhasználat jellegzetességeiről a vidéki szegregátumokban (Csák – Márványkövi – Rácz 2017), illetve a városi (Csák – Kassai – Márványkövi – Szécsi – Rácz 2018) mikroszegregátumokban (Ladányi 1989, 2004) élők körében. Jelen tanulmányban döntően a „Szegregált élethelyzetek felszámolása komplex programokkal” elnevezésű pályázatban (EFOP 1.6.2 – 16) résztvevő települések szegregátumaira vonatkozó kvantitatív vizsgálatból származó eredményeket mutatjuk be.

A vizsgálatban az illegális szerek közül döntően az új pszichoaktív szerekre (ÚPSZ¹) koncentráltunk. Ezek a szerek a 2010-es években jelentek meg, és nagyon gyorsan népszerűvé váltak a városokban élő marginalizált, hátrányos helyzetű, intravénás szerhasználói csoportokban, leváltva a korábban használt „klasszikus” szereket, a heroint és az amfetamint (lásd például: Csák – Demetrovics – Rácz 2013; Péterfi et al. 2014; Rácz – Csák 2014; Rácz et al. 2012). A magyarországi tapasztalatok mellett a nemzetközi vizsgálatok egyértelmű megállapítása is az, hogy az átlagpopulációhoz képest a mélyszegénységben élő marginalizált, vulnérabilis társadalmi csoportok kitettsége az új pszichoaktív szereknek (ÚPSZ) jóval magasabb (Blackman – Bradley 2017; EMCDDA 2017; MacLeod et al. 2016; Windelinckx 2015). Emellett fontos kiemelni, hogy rendelkezésre álló hazai és nemzetközi vizsgálatok egyértelműen azt támasztják alá, hogy az ÚPSZ-ek tartós használata komoly egészségügyi és szociális kockázatokkal, következményekkel jár. Az ÚPSZ-ek megjelenése után hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a hagyományos szerekhez képest sokkal gyorsabban vezetnek sokkal súlyosabb egészségügyi következményekhez (Szily – Bitter 2013), a magyarországi kábítószer-fogyasztással összefüggő halálozásokban is jelentős szerepük van ezeknek a szereknek (Nemzeti Drog Fókuszpont 2018: 110–113). A vizsgálatok a szociális ártalmak tekintetében elsősorban a tartós elszegényedést, a hajléktalanság kialakulását, a családi és baráti kapcsolatok leépülését, valamint a társadalmi kirekesztődés egyéb formáinak megjelenését és tartóssá válását nevezi meg (Botescu 2012; MacLeod et al. 2016; Van Hout et al. 2018). Egy több európai ország körében végzett vizsgálatban pedig azt találták, hogy a marginalizált társadalmi csoportok esetében az ÚPSZ használatból fakadó, közép- és hosszú távon jelentkező és állandósuló szociális ártalmak egyik legjellemzőbb színtere Magyarország (Van Hout et al. 2018).

¹ Az új pszichoaktív szer elnevezés leggyakrabban használt definíciója szerint ÚPSZ-nek nevezzük azokat a szereket, amelyek nem szerepelnek a kábítószerekre vonatkozó nemzetközi egyezményekben (mint például az ENSZ 1961-es Egységes Kábítószer Egyezménye). Az ÚPSZ-ek a 2010-es évek elején terjedtek el nagy számban a kábítószercsoporthoz, kihasználva, hogy nem tartoztak a törvényi szabályozás alá, és így egy ideig legálisan lehetett kereskedni velük. Az „új” kifejezés erre a jelenségre utal, a 2010-es évek során több száz új vegyületet azonosítottak az európai kábítószercsoporthoz, jelenleg 731 ilyen vegyület tartanak számon az európai monitorozási rendszerben (EMCDDA – Europol 2019).

Az első témában végzett tudományos kutatások között meg kell említeni Szécsi és Sik (2016) etnográfiai jellegű terepmunkájuk során készült vizsgálatát, amely a szegregátumban élők legális és illegális pszichoaktív anyag használatával foglalkozott, hangsúlyosan az ÚPSZ-ekkel. Ezen kívül még Fábián, Szoboszlai és Hüse (2017) végeztek társadalmi periférián, szegregátumokban élő gyerekek és fiatalok rizikómagatartására irányuló kutatást, amely részeként vizsgálták a célcsoport ÚPSZ-használatát is. 2017-ben szerzőtársaimmal végeztünk feltáró kutatást (Csák et al. 2017), amely az első kísérlet volt arra, hogy kilépjünk a területi koncentrátságból. Ebben két magyarországi régió 22 településén vizsgáltuk az ott élők ÚPSZ-használatát. Kutatásunk rámutatott arra, az ÚPSZ-használat rendkívül intenzív, koncentrált és kockázatos a teleszerű környezetben, társadalmi kirekesztésben élők körében.

Az elmúlt években végzett, vidéki szegregátumokban, községekben jellemző szerhasználattal kapcsolatos kutatások tapasztalatai azt mutatják, hogy az utóbbi két évben az ÚPSZ-ek hozzáférhetősége és használata is emelkedő tendenciát mutat a célcsoport körében, ugyanakkor a kutatások közös tapasztalata, hogy a droghasználati mintázatok jelentős eltéréseket mutatnak az egyes településeken (Szécsi 2017). Mindezek hatására fontos szerepet játszik a telepi körülmények között élők életminőségében a szolgáltatások elérhetősége és színvonala, kiemelve az iskola szerepét, annak kreativitásának és elfogadásának fokát (Szécsi 2017). A kutatások rámutattak arra, hogy a teleszerű környezetben, társadalmi kirekesztésben élők körében intenzív, koncentrált és kockázatos ÚPSZ-használat tapasztalható, amely döntően szintetikus kannabinoidok², illetve szintetikus katinonok³ fogyasztását jelenti (Csák et al. 2017; Fábián et al. 2017; Szécsi – Sik 2016). Ezen szerek mellett szintén jellemző a fokozott mértékű alkoholfogyasztás, a természetes kannabisz, és a recept nélkül (visszaélésszerűen) használt nyugtatók/altatók, valamint az alkohol gyógyszerrel való együttes használata (Csák et al. 2017; Szécsi – Sik 2016). A szegregátumi településeken élők alkohol- és drogérintettségük magas, ugyanakkor a kutatási adatok azt mutatják, hogy a szociális és az egészségügyi ellátórendszer nem, vagy csak rendkívül korlátozottan, egy-egy specifikus okból (szerhasználatból fakadó akut rosszullétek, háziorvosi vizit) tudja elérni az ÚPSZ-használókat (Csák et al. 2017). A szerhasználók jellemzően sem szociális munkással, sem családsegítővel nem találkoznak, vagy csak kevésbé.

² A szintetikus kannabinoidok, pontosabban a szintetikus kannabinoid receptor agonisták az ÚPSZ két nagy típusának egyikét alkotják, és a kannabisz hatóanyagához, a THC-hoz hasonlóan az idegrendszer kannabinoid receptoraihoz kapcsolódnak. EMCDDA Early Warning Systemben 2005–2017 között 179 új szintetikus kannabinoidot azonosítottak. Jellemzően növényi törmelékre permetezve kerül forgalomba, és a kannabiszhoz hasonlóan cigarettaként fogyasztják (de mint szintetikus szer, fehér por formájában kerül ki a laboratóriumokból). Bővebben lásd például: <http://www.emcdda.europa.eu/publications/drug-profiles/synthetic-cannabinoids>.

³ A szintetikus katinonok az ÚPSZ két nagy típusának egyike, a khat növény hatóanyagához, a katinonhoz hasonló, stimuláns hatású vegyületek tartoznak bele. A 2000-es évek közepétől jelentek meg az európai rekreációs kábítószercsoporthoz szabályozatlan katinon-származékok. 2010-ig a piacon leginkább elérhető anyagok a mepredron és a metilon voltak. A katinon-származékok hatásai hasonlóak a klasszikus stimulánsokéhoz (kokain, amfetamin, MDMA), azonban kevés információ áll rendelkezésre ezen vegyületek részletes farmakológiájáról. Az EMCDDA Early Warning Systemben 2005–2017 között 127 új szintetikus katinon vegyületet azonosítottak. Jellemzően világos színű (fehér, esetleg sárgás, barnás) por formában használják, orrba szippantva, füstként belelegezve vagy injektálva. Bővebben lásd például: <http://www.emcdda.europa.eu/publications/drug-profiles/synthetic-cathinones>.

A témában készült kutatások kivétel nélkül kiemelik a szerhasználat háttérben meghúzó társadalmi okok szerepét, felerősödését. A droghasználat az egyéni frusztrációk, hiányos problémamegoldó stratégiák, az átélt tragédiákkal és traumákkal való megküzdés hiánya mellett, a droghasználat legfőbb okaként egyértelműen a társadalmi kirekesztés és a szegregátumokban élőkre jellemző élethelyzet, szegénység, nélkülözés, kilátástalanság jelölhető meg (Csák et al. 2017). A szerhasználat a túlélési stratégia részét képezi, a valóságból való kilépés, a lelki problémáktól, a szegénységtől, a nyomortól való menekülés, illetve jövőkép hiánya miatti stressz kezelésének eszközeként jelenik meg (Csák et al. 2017; Rác et al. 2017).

Az itt bemutatott kutatásunk célja az volt, hogy feltérképezzük a vidéki kistelepülések szegregátumaiban élő 18 év feletti legális (alkoholfogyasztás, dohányzás, nyugtatók és alatók visszaélészerű használata) és illegális szerek (hagyományos drogok és ÚPSZ) használoinak fogyasztási szokásait és az ellátórendszerhez fűződő kapcsolataikat. A kutatásban arra kerestük a választ, hogy milyen szociodemográfiai jellemzőkkel írhatóak le a szegregátumi környezetben élő szerhasználók, milyen mintázatai, jellegzetességei vannak a szerhasználatnak, illetve mi jellemzi a szerhasználók szociális és egészségügyi ellátórendszerrel való kapcsolatát ebben a populációban.

1. MÓDSZERTAN

A kvantitatív kutatás alapvető célja a községi szegregátumokban marginalizált helyzetben élő 18 év feletti aktív pszichoaktív és ÚPSZ-használók szerfogyasztási jellemzőinek, szubjektív problémaézelésének és az ellátórendszerhez fűződő kapcsolataik bemutatása és jellemzése a szerfogyasztásban érintett személyek megkérdezésén keresztül. A kutatás során a hagyományosnak mondható pszichoaktív szerek mellett (alkohol, dohányzás, visszaélészerű gyógyszerhasználat) vizsgáltuk az egyének ÚPSZ-használatát, valamint polidroghasználatát⁴ is. A kutatási kérdéseink a következők voltak: Milyen jellemzőkkel és mintázatokkal írhatóak le a szegregátumi környezetben élők szerhasználati jellegzetességei? Milyen szociodemográfiai jellemzőkkel írhatóak le a szerhasználók? Milyen kapcsolataik vannak a szerhasználóknak a szociális és egészségügyi ellátórendszerrel?

A mintavétel keretét a „Szegregált élethelyzetek felszámolása komplex programokkal” támogatási programban résztvevő 96 szegregátumi település képezte⁵, amelyből 30 település került az egyszerű rétegzett véletlen mintavételi eljárás segítségével kiválasztásra. A mintavétel során figyelembe vett rétegeképző szempontok a területi elhelyezkedés (régió, illetve megye) és a lakosság szám voltak. A települések kiválasztása során egyszerű rétegzett véletlen mintavételi módszert alkalmaztunk.

⁴ Együttes szerhasználat, ami lehet több tiltott szer kombinációja (pl.: kannabisz és ecstasy), több legális szer kombinációja (pl.: alkohol és visszaélészerű gyógyszerhasználat) vagy legális és illegális szerek kombinációja (pl.: alkohol és kannabisz).

⁵ Az EFOP 1.6.2-16-os kódszámú, „Szegregált élethelyzetek felszámolása komplex programokkal” elnevezésű pályázat települési alapsokaságát az a 482 község és nagyközség alkotta, amelyek a 2011-es népszámlálás adatai alapján elkészült országos szegregátum adatbázis szerint szegregátummal rendelkezett. A kutatás alapsokaságát az a 96 település alkotta, amelyekkel a pályázat keretein belül együttműködési megállapodás született.

1. táblázat A mintába került települések száma régióként

Régió	Település (db)
Dél-Alföld	1
Dél-Dunántúl	4
Észak-Alföld	11
Észak-Magyarország	13
Közép-Dunántúl	1
Nyugat-Dunántúl	1
Összesen	30

Forrás: Saját szerkesztés 2020

A válaszadók kiválasztásához a privilegizált hozzáférés módszerét alkalmaztuk (Griffiths et al. 1993): a kérdezők olyan vizsgálati személyeket keresnek meg, akikkel – vagy a társas kapcsolati hálójuk valamelyik tagjával – a kutatásba bevont területi tapasztalattal bíró szakembereknek már voltak kapcsolatai. A kérdezők a lehetséges résztvevőket önbevallásos módszer segítségével kérdezték arról, hogy megfelelnek-e a mintába kerülési kritériumoknak, amelyet szűrőkérdőívvel vizsgáltunk. Az alábbi három mintába kerülési kritériumot határoztuk meg, amelyek közül *legalább egynek* teljesülnie kellett:

- Az elmúlt 30 nap során legalább egy alkalommal történő ÚPSZ-használat szintetikus kannabinoidra (műfű, biofű) vagy/és szintetikus katinonokra (kristályra) vonatkozóan.
- Az elmúlt 30 nap során legalább egy alkalommal történő, visszaélészerű nyugtató- vagy altatóhasználat.
- Az elmúlt 30 nap során napi szintű alkoholfogyasztás (3 deci bor, vagy egy liter sör).

A bekerülési kritériumok között nem szerepelt a hagyományos kábítószeres fogyasztása (azaz nem kerülhetett be a mintába olyan, aki az elmúlt hónap során például csak kábítószer használt, de altatót/nyugtatót, alkoholt vagy ÚPSZ-t nem) azonban korábbi vizsgálataink alapján ez a típusú szerhasználat nem jellemző a kutatás fókuszában lévő populációban.

Az adatfelvételt a programban dolgozó területi tapasztalattal bíró szakértők és szociális munkások végezték, mert ők rendelkeztek azzal a kapcsolati tőkével és helyismerettel, amely fontos kritériuma volt a hiteles adatfelvételnek. A kérdőív kitöltése körülbelül 30 percet vett igénybe, a válaszadók a részvételért motivációs összeget nem kaptak.

A vizsgálatban használt kérdőív tartalmának kidolgozásakor alapvetően két szempontot vettünk figyelembe: a kutatás sajátos kontextusát, valamint a nemzetközi sztereotípiákat. Utóbbi esetében ez azt jelentette, hogy a szerhasználatra, valamint a szerhasználattal kapcsolatos probléma észlelésére vonatkozó kérdések kidolgozásakor figyelembe vettük a nemzetközileg is használt, magyar nyelvre fordított és validált kérdőíveket. Bár az általunk figyelembe vett mérőeszközöket más célcsoportok között használják, egyes kérdéscsoportok átvétele (pl.: szerhasználat gyakorisága) – az összehasonlíthatóság szempontjából – indokoltnak tűnt. A célcsoport sajátosságai miatt a kérdőívet úgy készítettük el, hogy az a lehető legrövidebb

legyen, a kérdőíveket a kérdezőbiztosok töltötték ki, a kérdéseket felolvasva a megkérdezetteknek. A kérdőívben a szociodemográfiai háttér mellett rákérdeztünk a megkérdezettek szerhasználati múltjára (legális és illegális szerek életprevalenciája és használati gyakorisága), majd az alkohol, dohányzás, visszaélészerű gyógyszerhasználat, szintetikus kannabinoidok és a szintetikus katinonok esetében a hozzáférés (beszerzés) észlelt nehézségét, az első használat életkorát, és a szerhasználati problémát felmérő négy kérdéses CAGE-tesztet (Ewing 1984; Gerevich – Rózsa – Bácskai 2006) is lekérdeztük. A kérdőív utolsó két tematikus blokkja az egészségügyi és szociális ellátórendszerhez való hozzáférés jellemzői, illetve a segítő kapcsolatok voltak.

Az adatfelvétel 2018. november 1. és 27. között zajlott, összesen 401 érvényes kérdőív született. A kérdőíveket SPSS adatbázisba kódoltuk, majd ezt követően kerültek elemzésre. A háttérváltozók (nem, kor, iskolai végzettség, régió) szerinti összefüggés-vizsgálatokat khi-négyzet-próba és ANOVA-elemzés segítségével végeztük el, a többváltozós elemzésekhez Enter-módszerrel történő logisztikus regresszióanalízist használtunk. A döntéshez használt szignifikanciaszintet 5%-ban határoztuk meg, tehát 5% alatt már szignifikáns eltéréseként tekintettünk a feltárt különbségekre.

Az adatfelvétel nehézségei kapcsán itt meg kell említeni, hogy a kérdezőbiztosok terepismerete ellenére ez esetben is jellemző volt a szerhasználattal kapcsolatos kutatások általános jellegzetessége, hogy nehezen nyílnak meg az emberek ebben a témában, mert a szerhasználat erősen stigmatizált Magyarországon, a „drogos” a legelutasítottabb társadalmi csoport az országban (Felvinczi et al. 2016). Ez az adatfelvétel során is problémát jelentett, sokan nem vállalkoztak a kérdőív kitöltésére, és annak ellenére is visszautasították a kérdőív kitöltését, hogy az adott ember szerhasználatát ismert volt a közösségben, ismert volt a kérdezőbiztos számára.

Az elkészült kérdőívek egy részét is ki kellett zárunk az elemzésből a válaszok inkonzisztenciái miatt. Inkonzisztenciának számított, ha a szűrőkérdésekre adott válasz és a kérdőív későbbi, szerhasználatot részletesen vizsgáló kérdések között eltérés volt – azaz a szűrőkérdéseknél azt mondta, hogy megfelel a kritériumoknak, a részletes kérdéseknél azonban kiderült, hogy nem felelt meg a mintába kerülés feltételeinek. Ugyanígy kiszűrésre került az is, ha az egyes szerek kipróbálását vizsgáló kérdéseknél és a későbbi, részletes kérdéseknél adott válaszok között eltérés volt.

A kutatás során végig nagy hangsúlyt fektettünk az anonimitás megőrzésére, a kutatás etikai engedélyét az ELTE PPK Kutatásetikai Bizottsága bírálta el.

2. EREDMÉNYEK

2.1. A minta jellemzői

A megkérdezettek körében felülreprezentáltak a férfiak, a válaszadók átlagéletkora 37 év. Többségük alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, 56%-uk (ide értve a középiskolából lemorzsolódókat is) maximum általános iskolai végzettséggel. A mintavételből következően a megkérdezettek 40%-a az Észak-magyarországi régióban él, 36%-uk pedig Észak-Alföldön.

A vizsgálatban megkérdeztük, hogy milyen típusú jövedelemforrással rendelkeztek a megkérdezettek az elmúlt hónapban. Döntő többségük (43%) közmunkásként dolgozik, szo-

ciális támogatásra 32%-uk jogosult. Ötödük említette, hogy idénymunkák vállalásával (is) szerez jövedelmet, a teljes állásban dolgozók az összes válaszadó mindössze 11%-át teszik ki. Ha a különböző jövedelemforrások együttes előfordulását vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy a válaszadók 36%-ának (146 fő) van rendszeres vagy alkalmi bevétele a nyílt munkaerőpiacról. 32%-uknak (128 fő) nincs ilyen munkabére, de közmunkásként alkalmazásban áll. Kicsivel több, mint ötödüknek (88 fő) a legfőbb jövedelemforrása valamilyen szociális támogatás.

2. táblázat A válaszadók demográfiai megoszlása

	Fő	Arány
Nem		
Férfi	242	60%
Nő	156	39%
Nincs válasz	3	1%
Korcsoport		
18–24 éves	73	18%
25–34 éves	103	26%
35–44 éves	74	18%
45 éves vagy idősebb	107	27%
Nincs válasz	44	11%
Iskolai végzettség		
8 általánosnál kevesebb	99	25%
8 általános	206	51%
Befejezetlen középfok	21	5%
Középfokú szakképzés	46	11%
Érettségi	17	4%
Felsőfok	1	0%
Nincs válasz	11	3%
Régió		
Észak-Magyarország	162	40%
Észak-Alföld	146	36%
Dél-Alföld	14	3%
Közép-Dunántúl	15	4%
Nyugat-Dunántúl	12	3%
Dél-Dunántúl	52	13%
	401	100%

Forrás: Saját szerkesztés 2020

2.2. A pszichoaktív szerhasználat elterjedtsége és jellemzői

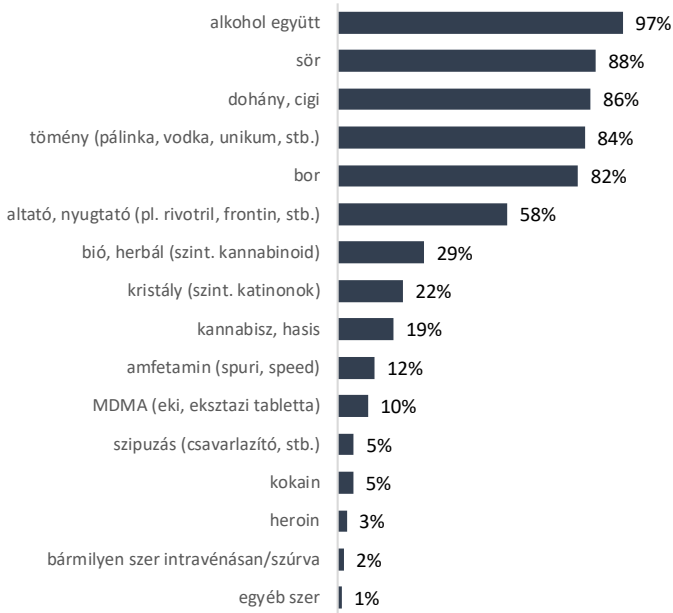
A különböző szerek kipróbálásában, illetve használatában (életprevalenciájában) a legális szerek vezetnek a sort: valamilyen alkoholos italt a megkérdezettek közül majdnem mindenki (97%; 390 fő) fogyasztott már élete során, a dohányzást 86%-uk (346 fő) próbálta ki. Altatót vagy nyugtatót 58%-uk (232 fő) szedett már életében. Az ÚPSZ-eket életükben legalább egyszer használók aránya ezeknél alacsonyabb, a szintetikus kannabinoidoknál 29%, a szintetikus katinonok esetében 22%-ot tesz ki. A klasszikus kábítószeresek közül a kannabiszhasználat előfordulása a legmagasabb, 19%-os, ezenkívül az amfetaminok és az ecstasy előfordulása érte el még a 10%-ot. Intravénás használatról csak 2% (8 fő) számolt be.

A kipróbálás életkorával kapcsolatban elmondható, hogy a cigaretta az első szer, amit kipróbálnak, átlagosan 14,9 évesen. A következő szer az alkohol (átlagosan 16,4 évesen), ezután következtek az ÚPSZ-ek (átlagosan 18,8 éves korban), és legidősebb korban, átlagosan 25 évesen használnak először gyógyszereket visszaélészerűen (altatók, nyugtatók recept nélküli szedése).

A továbbiakban azokat a válaszadókat tekintettük aktív használónak az egyes szerek esetében, akik az elmúlt egy hónap során is fogyasztották az adott szert. A használók e csoportján belül vannak, akik úgy nyilatkoztak, hogy majdnem minden nap fogyasztanak, és vannak, akik ennél ugyan ritkábban, de az elmúlt hónap folyamán használták az adott szert. A válaszadók 79%-a dohányzott, és ebben az esetben volt a legkisebb jelentősége a használati intenzitásra vonatkozó megkülönböztetésnek, döntő többségük (92%) minden nap rágyújt. Hasonló a gyógyszereket aktívan használók köre is (teljes minta 45%-a), közülük is a többség (58%-uk) napi szinten használ valamilyen altatót vagy nyugtatót. Bár az aktív alkoholfogyasztás 77%-ukra volt jellemző, ez döntő részük (62%) számára nem jelentett napi szintű fogyasztást. Minden ötödik megkérdezett vallotta magát rendszeres szintetikus kannabinoidhasználónak, ezen belül 21% volt az, aki majdnem minden nap fogyaszt ilyen szert. A megkérdezettek 13%-a használt viszonylag gyakran szintetikus katinont, de körükben már viszonylag ritka (14%), hogy napi szinten tegyék ezt. A természetes kannabiszt használók aránya 8% körüli volt a megkérdezettek körében, és közülük minden ötödik fogyasztja azt szinte minden nap. A többi vizsgált szer esetén nagyon alacsony, 1–2% körüli használói arányt mért a kutatásunk.

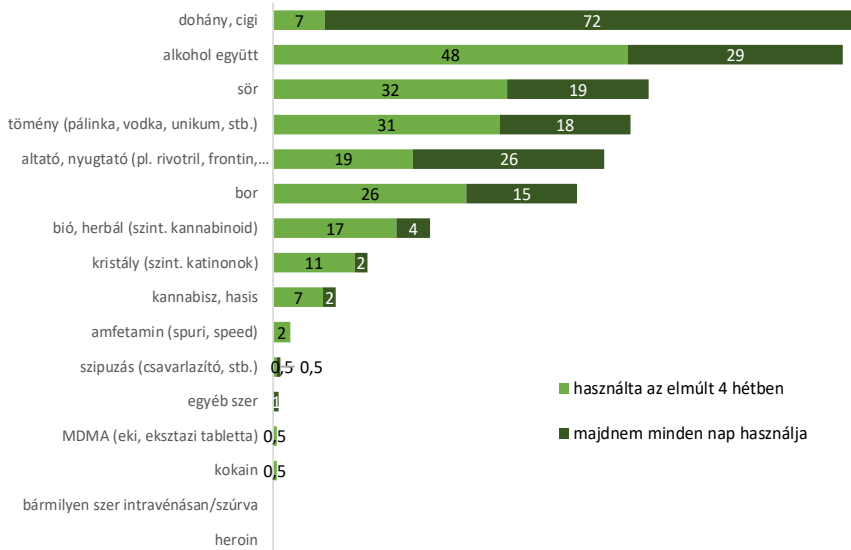

1. ábra Egyes szertípusokat életükben legalább egyszer használók aránya (n = 401)

Forrás: Saját szerkesztés 2020

2. ábra Használók aránya az egyes szerek esetében (% n = 401)

Forrás: Saját szerkesztés 2020

2.3. Az aktív szerhasználók jellegzetességei

A dohányzást az egyes szociodemográfiai tényezők mentén vizsgálva az tapasztalható, hogy a nők körében alacsonyabb a dohányzók aránya, mint a férfiak között (nők: 74%, férfiak: 82%; $p < 0,05$). A legidősebb korosztályt jellemzi a legkisebb használati arány (70%), míg a 34 éven aluliaknak több mint négyötöde dohányzik ($p < 0,05$). Az iskolai végzettség pozitívan függ össze a dohányzással: míg a középfokú vagy magasabb végzettséggel rendelkezők 60%-a dohányzik, addig az általános iskolát be nem fejezők körében 88% ez az arány ($p < 0,05$). A régiók között nem volt lényegi eltérés e tekintetben. A szociodemográfiai jellemzők együttes hatását logisztikus regresszióanalízis segítségével vizsgáltuk, az elemzés eredménye azt mutatta, hogy ha több dimenzióban (nem, kor, iskolai végzettség, régió) vizsgáljuk az összefüggéseket, akkor csak a kornak és az iskolai végzettségnek van szignifikáns hatása használatra. Mindkét jellemző negatív irányú kapcsolatban áll a használat gyakoriságával: az idősebbek és a magasabb végzettségűek kisebb eséllyel dohányoznak. A nem változó nem tudott belépni a modellbe, ami arra utal, hogy a dohányzók nőkön belüli szignifikánsan kisebb aránya leginkább annak köszönhető, hogy a mintába bekerült nők idősebbek a férfiaknál, ami önmagában csökkenti a dohányzás esélyét.

Az aktív alkoholfogyasztók csoportját vizsgálva az egyes szociodemográfiai tényezők mentén az tapasztalható, hogy a nők körében alacsonyabb az arányuk, mint a férfiak között: míg a nők 58%-a tekinthető rendszeres ivónak, addig a mintába került férfiak 88%-ára jellemző ez ($p < 0,05$). Ebben a tekintetben sem a korcsoport, sem az iskolai végzettség, sem a lakóhely régiója nem mutatott összefüggést a használat valószínűségével.

Az altatók, nyugtatók aktív használóinak csoportját vizsgálva az tapasztalható, hogy a nők körében magasabb az arányuk (74%), mint a férfiak között (26%) – ez volt az egyetlen szercsoport, amely inkább a nőkre jellemző ($p < 0,05$). A nemen kívül az iskolai végzettség is összefügg a visszaélészerű gyógyszerhasználattal, minél alacsonyabb a megkérdezett végzettsége, annál nagyobb eséllyel használ havonta legalább egyszer altatót vagy nyugtatót.

A szintetikus kannabinoidhasználók aránya a nők körében alacsonyabb volt, mint a férfiak között. Míg a nők 9%-a tekinthető rendszeres használónak, addig a mintába került férfiak 29%-ára volt ez jellemző ($p < 0,05$). A szintetikus kannabinoid használata a legfiatalabbakra jóval nagyobb arányban volt jellemző, mint az idősebbekre, a 25 évnél idősebbek 53%-a volt aktív használó, míg a 25 éven felüliek 15%-a ($p < 0,05$). Az Alföldön élők körében sokkal gyakoribb (majdnem négyszeres) a szintetikus kannabinoidok használata (32%), mint a Dunántúlon (9%), Észak-Magyarország a kettő között helyezkedik el. A három régió közötti különbség mögött azonban az egyes régiók közötti mintavételből fakadó eltérések lehetnek⁶. Az Alföld esetében szignifikánsan magasabb a fiatalok aránya a többi régióhoz képest ($p = 0,014$), a 18–24 évesek aránya az Alföldön 27%, míg Észak-Magyarország esetében 18%, Dunántúl esetében 7%, így a régiók közötti korcsoport szerinti eltérés látszódnak a használók arányában mutatkozó különbségben is.

A szintetikus katinonokat fogyasztók aránya a nők körében alacsonyabb, míg a nők 7%-a tekinthető rendszeres használónak, addig a mintába került férfiak 17%-a ($p < 0,05$). A szinteti-

⁶ A privilegizált hozzáférés módszerénél az adott közösségben jártas kérdezőbiztos kapcsolataiból indul a mintavétel, így lehetnek eltérések az egyes helyszínek életkor, nem, iskolai végzettség stb. szerinti jellemzőiben.

kus kannabinoidokhoz hasonlóan a katonákat is a fiatalok fogyasztják nagyobb arányban: a 24 éven aluliak 33%-a volt aktív használó, a 25 éven felüliek körében 9% volt ez az arány ($p < 0,05$). Az Alföldön élők körében volt a leggyakoribb a szintetikus katonák használata (18%), Észak-Magyarországon 14% volt ez az arány, míg a Dunántúlon nem találtunk ilyen szerhasználót. Ahogy azt az előzőekben leírtuk, a régiók közötti szerhasználatban mutatkozó eltérés mögött az áll, hogy az Alföld régióban a többi régióhoz képest magasabb a 18–24 éves korcsoport aránya. Ezt erősítette meg a szociodemográfiai jellemzők együttes hatását vizsgáló logisztikus regresszióanalízis eredménye is, a kor és a nem volt szignifikáns hatással a használatra, a régió változó viszont nem tudott belépni a modellbe.

2.4. Magas kockázatú szerhasználat

Az aktív használók körében a CAGE-teszt segítségével különítettük el azokat, akik esetében a szerhasználatuk addiktológiai problémát jelenthet. Azokat tekintettük addiktológiai problémával rendelkező szerhasználónak (APSZ), akik a CAGE-teszt négy kérdése közül legalább egy esetében igennel válaszoltak⁷.

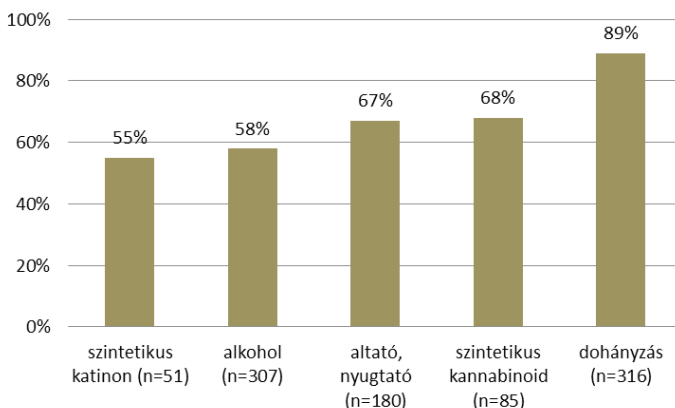
A legnagyobb arányban a dohányzók csoportjában voltak APSZ-ek (dohányzók csoportjának 89%-a, a teljes mintán belüli arányuk 70%), a második helyen a szintetikus kannabinoid-fogyasztók voltak, itt 68% volt az APSZ aránya (a teljes mintán belüli arányuk 15%). Ehhez nagyon hasonlóan alakult az APSZ aránya az altató-/nyugtatófogyasztók körében, itt az aktív szerhasználók közül 67% volt az arányuk (a teljes mintán belüli arányuk 30%). A szintetikus katonák esetében az ilyen használók 55%-a volt APSZ (a teljes mintán belüli arányuk 7% volt). Az utóbbi négy szer esetében az APSZ aránya nem mutatott szignifikáns különbséget a szociodemográfiai jellemzők mentén, és a logisztikus regresszióanalízis is csak az aktív használók és a nem használók közötti különbségekkel párhuzamos összefüggéseket mutatott.

A rendszeres (legalább havonta) alkoholfogyasztók csoportjának 58%-a minősült APSZ-nek (a teljes mintán belüli arányuk 45%), azonban itt találtunk szignifikáns összefüggéseket a szociodemográfiai változók mentén. Az adatok alapján az alkoholfogyasztó nők kisebb hányada válik problémás szerfogyasztóvá, mint a férfiaknak ($p < 0,05$). Iskolai végzettség szerint is találunk szignifikáns különbséget: a középfokú vagy magasabb végzettséggel rendelkező használók körében 69%, a kevesebb mint 8 osztályt végzett használók körében 63%, a 8 általánost befejező használók körében pedig 52% az addiktológiai problémával rendelkezők aránya ($p < 0,05$). A logisztikus regresszió eredményei alapján viszont elmondható, hogy a nem és az iskolai végzettségen kívül a kor is szignifikánsan befolyásolja az APSZ arányát: minél idősebb valaki, annál nagyobb az esély rá, hogy addiktológiai problémát találtunk nála az alkoholfogyasztással összefüggésben ($p < 0,05$).

⁷ A CAGE Konszenzus Panel megállapítása szerint a klinikai gyakorlatban elfogadott két pozitív válasz helyett egy „igen” válasz is lehetséges. Ennek indoka, hogy a kockázatos szerhasználók szélesebb körét lehet így identifikálni (lásd: Johns Hopkins Health Health Care LLC, https://www.hopkinsmedicine.org/johns_hopkins_healthcare/downloads/all_plans/CAGE%20Substance%20Screening%20Tool.pdf – letöltés: 2019. 10. 05.)

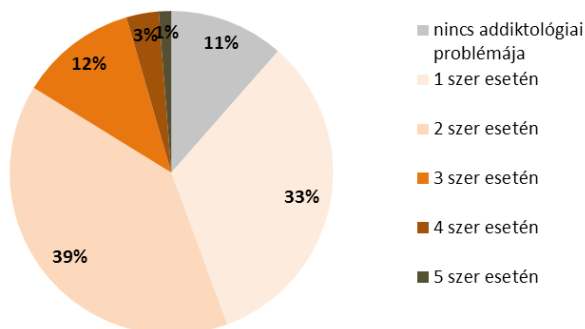
3. ábra Addiktológiai problémával rendelkező szerhasználók aránya az aktív használók körében

Forrás: Saját szerkesztés 2020

Az előzőekben jellemzett 5-féle szer esetén jelentkező addiktológiai problémákat együttesen vizsgálva a megkérdezettek 11%-ánál (46 fő) nem volt detektálható függőség. Mintegy harmaduk (132 fő) esetében egy szerrel kapcsolatban alakult ki addiktológiai probléma: ez döntő többségben a cigaretta volt (73 fő). 39%-uk (158 fő) két szer esetében is APSZ-nek volt tekinthető, a leggyakoribb párosítás az alkohol és a dohányzás (139 fő) volt. További 16%-uknál (65 fő) pedig több mint két szerrel kapcsolatban találtunk addiktológiai problémát. Általánosságban elmondható, hogy a problémás ÚPSZ-használatot az esetek háromnegyedében dohányzási, illetve az esetek felében alkoholprobléma is kíséri. A nem problémás szerhasználók, az egyszeres, illetve a többszörös addiktológiai problémával rendelkezők csoportjai között nincsenek kimutatható statisztikai különbségek a szociodemográfiai jellemzők mentén. Egyedül a nem esetében mérhető szignifikáns hatás: a férfiak nagyobb eséllyel érintettek valamilyen többszörös függőségben ($p < 0,05$).

4. ábra Hányfajta szer esetében van addiktológiai problémája (N = 401)

Forrás: Saját szerkesztés 2020

3. táblázat Az addiktológiai problémával rendelkezők csoportjai közötti szociodemográfiai eltérések (n = 401)

	Nincs addiktológiai probléma	Egy szer esetében van addiktológiai probléma	Több szer esetében van addiktológiai probléma
Nem*			
Férfi	12%	28%	60%
Nő	11%	41%	48%
Korcsoport			
18–24 éves	11%	33%	56%
25–34 éves	10%	26%	64%
35–44 éves	12%	35%	53%
45 éves vagy idősebb	14%	32%	54%
Iskolai végzettség⁸			
8 általánosnál kevesebb	9%	30%	61%
8 általános	13%	32%	55%
Középfokú vagy magasabb	13%	38%	50%
Régió⁹			
Észak-Magyarország	13%	30%	57%
Alföld	9%	32%	59%
Dunántúl	13%	41%	47%
Összesen	11%	33%	56%

* Szignifikáns különbség: khi-négyzet-próba szign. $p < 0,05$.

Forrás: Sajtó szerkesztés 2020

A több szer esetében is addiktológiai problémákkal rendelkezők további vizsgálatánál dohányzás nélkül is megvizsgáltuk az adatokat, mert a minta 79,3%-a dohányzott az elmúlt 4 hétben, és 70%-át jellemezte, hogy addiktológiai problémával rendelkezik a dohányzás kapcsán. Ha a dohányzást kivesszük a szerhasználatból, akkor a megkérdezettek 30%-a esetében nincs addiktológiai probléma (a dohányzással együtt ugyanez az arány 11%), az egyszerre több szer kapcsán addiktológiai problémával rendelkezők aránya 19% (a dohányzással együtt ugyanez az arány 56%).

⁸ Az iskolai végzettségre vonatkozó elemzéshez egy összevont változót használtunk, melynek három kategóriája a következőképpen alakult: 8 általánosnál kevesebb kategória nem került összevonásra; a 8 általános és a befejezetlen középfok összevonásával alkottuk meg a „8 általános” kategóriát; a középfokú szakképzés, az érettségi és a felsőfok kategóriák pedig a „középfokú vagy magasabb” kategóriába kerültek összevonásra.

⁹ A régióra vonatkozó elemzéshez egy összevont változót használtunk, melynek három kategóriája a következőképpen alakult: Észak-Magyarország – Észak-Magyarország; Alföld – Észak-Alföld és Dél-Alföld; Dunántúl – Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és Dél-Dunántúl.

További bontásként a több szerrel kapcsolatban addiktológiai problémával rendelkezőknél megvizsgáltuk, hogy milyen jellegzetességei vannak azoknak, akik a leggyakrabban előforduló kombináció, az alkohol és a cigaretta használata kapcsán rendelkeznek addiktológiai problémával. A szociodemográfiai változók mentén végzett bontásban a nem, az életkor és a régió esetében van szignifikáns összefüggés ($p < 0,05$). Úgy tűnik, hogy a férfiakra inkább jellemző az alkohol és dohányzás miatti addiktológiai probléma, míg a nőkre inkább az egyéb szerek kombinációja jellemző. Ez utóbbiban döntő szerepe van az altatók, nyugtatók használatának, amely inkább a nőkre jellemző szerhasználat volt.

Az életkor szerint jelentős eltérés van a legidősebb és legfiatalabb korcsoport között. Míg a legidősebbek körében felülreprezentált az alkohol és dohányzás kombinációja, addig a fiatalabbak, és legfőképp a 24 éves kor alattiak körében ez a kombináció kisebb arányban fordul elő, náluk inkább az egyéb szerek miatti APSZ jellemző. A régiók szerint az Észak-Magyarország, és az Alföld esetében az egyéb szerek a teljes mintára vonatkozó átlagnál nagyobb arányban jellemzőek, míg a Dunántúlon inkább az alkohol és cigaretta az a két szer, amely addiktológiai problémát jelent a válaszadóknak. Ez az eltérés ebben az esetben is valószínű, hogy a régiók közötti életkorbeli különbségből ered, hiszen párhuzamosak a régiókra jellemző eltérések az életkori csoportok eltéréseivel.

4. táblázat Az alkohol és dohányzás, illetve a más szerek kapcsán addiktológiai problémával rendelkezők közötti szociodemográfiai eltérések azok körében, akik több szer kapcsán rendelkeznek addiktológiai problémákkal ($n = 220$)

	Alkohol és dohányzás miatt van addiktológiai problémája	Egyéb szerek miatt van addiktológiai problémája
Nem*		
Férfi	52%	48%
Nő	19%	81%
Korcsoport*		
18–24 éves	24%	76%
25–34 éves	38%	62%
35–44 éves	33%	67%
45 éves vagy idősebb	64%	36%
Iskolai végzettség		
8 általánosnál kevesebb	37%	63%
8 általános	38%	62%
Középfokú vagy magasabb	56%	44%
Régió*		
Észak-Magyarország	38%	62%
Alföld	34%	66%
Dunántúl	65%	35%
Összesen	41%	59%

* Szignifikáns különbség: khi-négyzet-próba szign. $p < 0,05$.

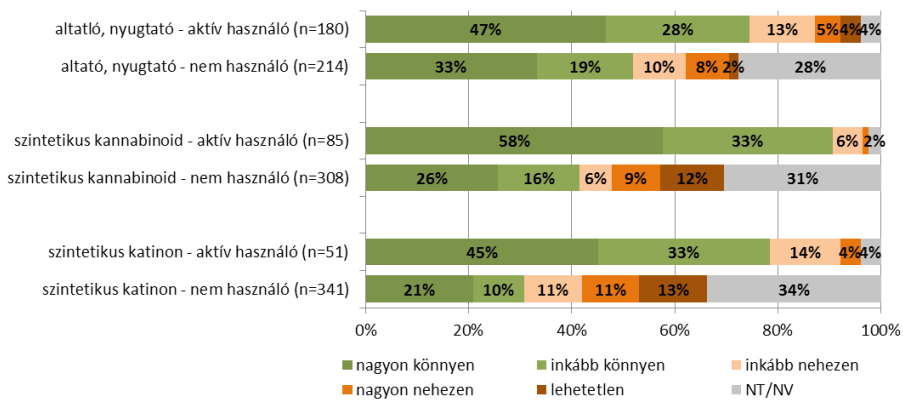
Forrás: Saját szerkesztés 2020

2.5. Beszerzés nehézsége

Az ÚPSZ-ek és az altató, nyugtató kapcsán megkérdeztük a válaszadókat arról, hogy mennyire látják nehéznek az adott szer beszerzését. Az aktív használók – természetesen – mind a három szercsoportnál nagyobb arányban ítélték könnyen beszerezhetőnek az adott szert, a nem használók körében pedig nagyon nagy arányban voltak azok, akik nem tudtak válaszolni a kérdésre. Az altatók, nyugtatókhoz való hozzáférés tűnik a legegyszerűbbnek, a gyógyszert nem használó megkérdezetteknek is több mint fele úgy ítélte, hogy könnyen tudna valamilyen nyugtatót/altatót szerezni, ha szeretne. Ugyanakkor az ÚPSZ-ek is viszonylag könnyen elérhetőek ezekben a közösségekben, a nem használók 42%-a könnyen tudna szintetikus kannabinoidot szerezni, de közel harmaduk szintetikus katinonhoz is könnyen hozzá tudna jutni.

5. ábra Az egyes szerekhez való hozzáférés nehézségének megítélése használat szerinti bontásban

Forrás: Saját szerkesztés 2020

2.6. A szerhasználók kapcsolata az egészségügyi és szociális ellátórendszerrel

A szociális és egészségügyi rendszerrel való legfőbb kapcsolódási pont a vizsgált szegregátumban élő szerhasználók körében a háziorvos. 72%-uk találkozott háziorvosával az elmúlt egy év során. A leggyakrabban említett ok a gyógyszerfelírás (60 fő), illetve beutaló kérése (14 fő) volt, mindössze ketten említették, hogy szerhasználati problémáikkal kapcsolatban fordultak háziorvosukhoz. Közel 60%-uk vett részt az elmúlt egy évben valamilyen egészségügyi szűrővizsgálaton, az okoknál a legtöbben a tüdőszűrést említették (136 fő), de viszonylag nagy arányban (41 fő) fordultak elő valamilyen nőgyógyászati szűrővizsgálaton (mammográfia, méhnyakrákszűrés). Kórházban a megkérdezettek 28%-a járt az elmúlt egy év során. A legnagyobb arányban (20 fő) valamilyen baleset vagy törés miatt kellett bemenniük, de szintén viszonylag sokan (18 fő) említették a szülést is. Szerhasználatból fakadó rosszulletet hárman említették a kórházba kerülés kapcsán. Minden ötödik válaszolóhoz hívtak már mentőt, vagy került olyan helyzetbe, hogy neki kellett máshoz hívnia. Az esetek többségében ezek valamilyen nem részletezett baleset vagy rosszullet miatt történtek, 10 válaszadó jelezte, hogy

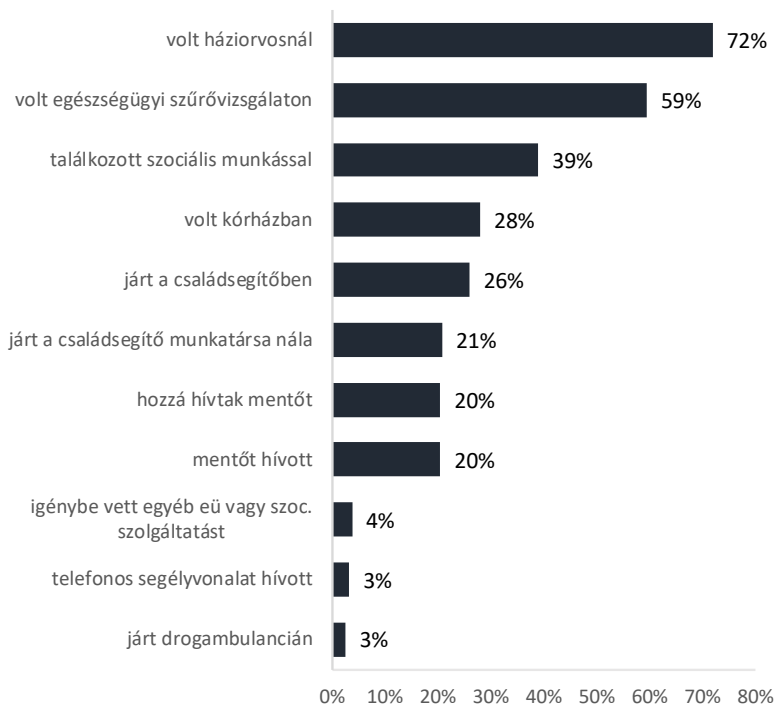

szerhasználatból fakadó rosszullét miatt kellett hozzájuk mentőt hívni, emellett ketten említették, hogy ők hívtak mászhoz mentőt emiatt.

Szociális munkással jóval kisebb arányban kerültek kapcsolatba a megkérdezettek, 39% jelezte, hogy találkozott szociális munkással az elmúlt 12 hónapban. A szociális munkásokkal való kapcsolattartáson belül a leggyakrabban előforduló forma a helyszínen futó EFOP-pályázat volt (54 fő). Ezt követte, amikor családi vagy a gyermekekkel kapcsolatos problémák miatt kerültek kapcsolatba az ellátórendszerrel, illetve a munkakeresés (mindkettőt 20 fő említette). Mindössze egy fő említette, hogy szerhasználati problémái miatt találkozott szociális munkással, úgy tűnik, ez nem olyan probléma, amellyel szociális munkáshoz fordulnának. A válaszadók 26%-a járt családsegítőben az utóbbi egy évben, illetve 21%-uk említette azt, hogy a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat munkatársa látogatta meg őket. A családsegítő felkeresésének oka leggyakrabban (35 fő) valamilyen ügyintézésben való segítségkérés, illetve gyermekeket érintő ügy rendezése (20 fő).

A kifejezetten szerhasználatához kapcsolódó szolgáltatások használata elenyésző volt. Drogambulancián mindössze 10 megkérdezett járt, a telefonos segélyvonalak használata egyáltalán nem volt jellemző, azok, akik hívtak ilyet az elmúlt évben, szinte minden esetben a mentők kihívását értették ez alatt.

6. ábra Szociális és egészségügyi szolgáltatások igénybevétele az elmúlt egy év során (N = 401)

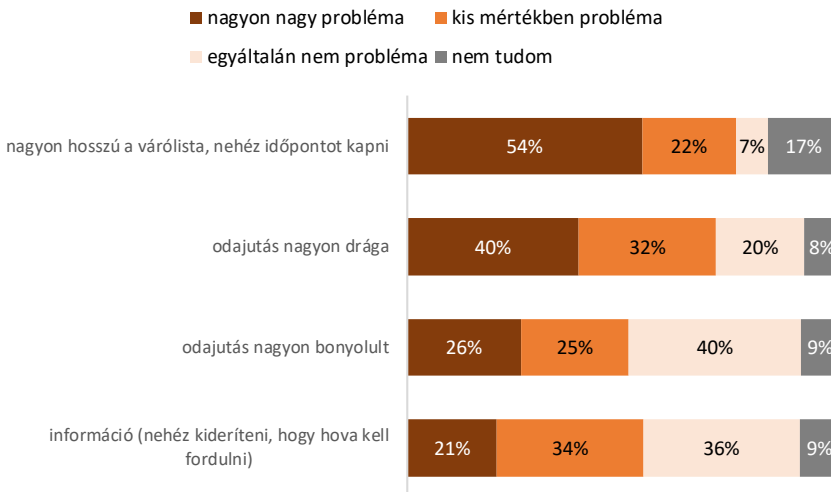
Forrás: Saját szerkesztés 2020

A vizsgált szegregátumban élő szerhasználókat megkérdeztük arról is, hogy mi az, ami leginkább akadályt jelent számukra az egészségügyi és szociális ellátórendszer igénybevétele kapcsán. A hosszú várólistákat látták a legnagyobb problémának, ez 76%-uk esetében jelentett valamilyen súlyú problémát. A második legnagyobb akadályozó tényező a különböző intézményekbe való eljutás anyagi terhe, 72%-uk számára jelentett ez problémát. Az odajutás bonyolultságát nagyjából felük látta nehezítő körülménynek, 26%-uk számára ez is egy komoly problémát jelent. Az információhiányt minden ötödik megkérdezett tartja súlyos mértékűnek, illetve további harmaduk számára okozott ez kisebb mértékű nehézséget.

A szociodemográfiai különbségek szerint vizsgálva a szolgáltatások igénybevitelének nehezítő körülményeit, azt találtuk, hogy a nők szinte mindegyik felsorolt tényezőt (az információhiányt kivéve) nagyobb problémának érzékelték, mint a férfiak. A középfokú vagy annál magasabb végzettségű kérdezetek szinte minden akadályt (a hosszú várólisták kivételével) kisebb méretűnek látták a többiekhez képest. A Dunántúlon élő válaszadók az odajutás anyagi vonatán kívül szintén minden körülményt kevésbé súlyosnak érzékelték, mint a másol élő. Az észak-magyarországiak számára valamivel nagyobb arányban jelentett problémát az eljutás bonyolultsága, az alföldiek számára pedig annak drágasága képviselt relatíve nagyobb terhet. A többszörös addiktológiai problémával rendelkező szerhasználók szintén nagyobb arányban tartották nehézségnek az odautazás finanszírozását.

7. ábra Szociális és egészségügyi szolgáltatások igénybevitelét nehezítő tényezők (n = 401)

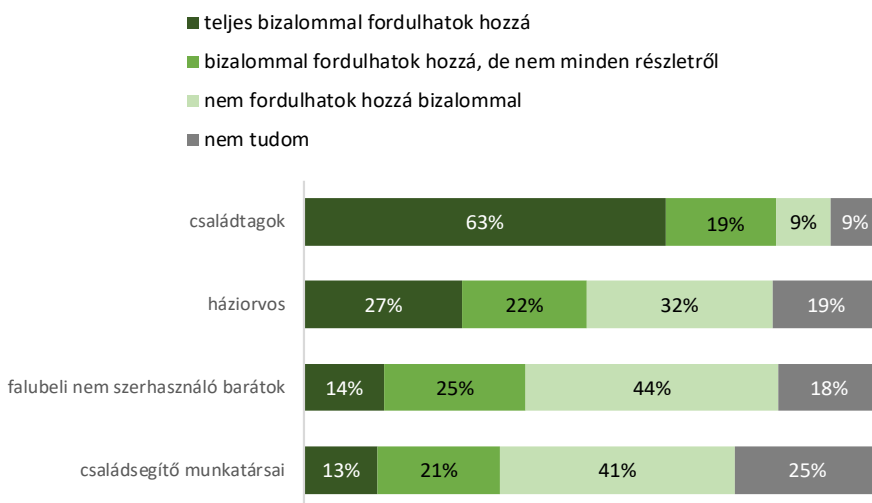
Forrás: Saját szerkesztés 2020

Végül a szerhasználók támogatói hálózatát is megpróbáltuk felmérni azzal kapcsolatban, hogy ki(k) az(ok), aki(k)hez teljes bizalommal fordulhatnak, ha tanácsot vagy segítséget akarna kapni a szerhasználati szokásaikkal kapcsolatban. A megkérdezettek legnagyobb hányada számára ez a kör a családtagokból áll, 82%-uk érzi úgy, hogy ezen a területen is megbízhat a legszűkebb családjában. A háziorvosokról már csak a megkérdezettek fele nyilatkozott így.

Még kisebb ez a bizalom a családsegítő munkatársaival kapcsolatban, itt már a megkérdezettek kétötöde válaszolta azt, hogy nem bízhat meg bennük, és hasonló mértékű volt a távolság a válaszadók és a falubeli, nem szerhasználó barátok között is. Bizalom tekintetében leginkább lakóhelyi különbségek tapasztalhatóak a vizsgált szerhasználók között. Míg az Alföldön élők mind a négyfajta kapcsolattípust sokkal nagyobb arányban tekintették megbízhatónak, addig a dunántúliak körében jóval alacsonyabb bizalmi szint volt mérhető. A házi orvos megbízhatóságának tekintetében még a nők és a férfiak között észlelhető némi különbség, a nők nagyobb arányban hajlandók bizalmukba avatni őket. Más szociodemográfiai és addiktológiai jellemzők mentén nem voltak mérhető különbségek ebben a tekintetben.

8. ábra Kíhez fordulhat bizalommal szerhasználati szokásaival kapcsolatban? (n = 401)

Forrás: Saját szerkesztés 2020

DISZKUSSZIÓ

A hat magyarországi régió 30 településén végzett, ÚPSZ-, alkohol- és gyógyszerhasználókkal készített kérdőíves felmérésünk eredményei alapján úgy tűnik, hogy a korábbi, kis mintán, korlátozott földrajzi kiterjedtséggel végzett kutatások eredményei általánosan jellemzőek a szegregátumokban élők körében. Mind Szécsi és Sik (2016), mind Fábíán, Szoboszlai, és Hüse (2017) megállapításait megerősítik a mostani eredmények, a szerhasználat tehát nem egy-egy településre jellemző elszigetelt jelenség, hanem jelen van az ország szegregátumaiban.

A szegregátumi környezetben élő, kockázatos szerhasználók többsége rendszeresen dohányzik, és nagyon gyakori az alkoholfogyasztás, de negyedük rendszeresen, majdnem minden nap használt altatót vagy nyugtatót orvosi javaslat nélkül. Minden ötödik megkérdezett vallotta magát rendszeres szintetikus kannabinoidhasználónak, ezen belül 21%, aki majdnem minden nap fogyaszt ilyen szert. A megkérdezettek 13%-a használ viszonylag gyakran szinteti-

kus katonákat, de körükben már ritkább, hogy napi szinten tegyék ezt. A különböző szereket életükben legalább egyszer használók arányát tekintve tehát a legális szerek vezetnek a sort, majd ezt követi az altatók/nyugtatók orvosi javaslat nélküli szedése és az ÚPSZ-ek. Mind a szintetikus kannabinoidok, mind a szintetikus katonák előfordulása jelentős volt, a „klasszikus” kábítószeres kipróbálásának gyakorisága viszont ezeknél alacsonyabb körükben. Ez alapvetően eltérő mintázatot mutat a teljes lakossághoz képest, ahol a kannabisz a legnagyobb arányban kipróbált illegális szer, míg a szintetikus kannabinoidok kipróbálóinak aránya ennek csak töredéke (Nemzeti Drog Fókuszpont 2018). A szegregátumok szerhasználati mintázata tehát alapvetően más struktúrát mutat, mint a lakosság általában, a klasszikus szerekhez képest az ÚPSZ-ek a leggyakrabban használt kábítószeresek.

A teljes lakossághoz viszonyítva ez azt is jelenti, hogy a községi szegregátumok általunk elért szerhasználói populációjában sokkal magasabb ezen új szereket használók aránya: a legutolsó teljes lakosságra vonatkozó kutatás adatai alapján (Paksi et al. 2018) a 18–64 éves népességben a szintetikus kannabinoidokat kipróbálók aránya 1,9%, az elmúlt évben használók aránya 1,1%, az elmúlt hónapban is használók aránya pedig 0,2%, a szintetikus katonákat használók aránya ugyanezen mutatók szerinti sorrendben 1,3%, 0,8%, 0,1%. A teljes lakosság mellett érdemes összevetni az eredményeinket egy másik marginalizált csoport, a hajléktalanok szerhasználatára vonatkozó számokkal is. A hajléktalanok körében zajló hagyományos Február Harmadika adatfelvétel¹⁰ 2017-es hullámában szereplő, szerhasználattal kapcsolatos kérdések alapján (Paksi 2017) a hajléktalanok körében a teljes lakossághoz képest erősen felülreprezentáltak az ilyen szereket használók: szintetikus kannabinoid életprevalenciája 13%, az előző évben használók aránya 9,2%, míg az előző hónap során ilyen fogyasztók aránya 4,7%. A valamilyen szintetikus katonát életében kipróbálók aránya 9,7% körükben, az előző évben 8,7%, az előző hónapban pedig 3% használt ilyen. Jelen kutatás eredményei természetesen nem reprezentatívak az ország községi szegregátumaiban élőkre, hiszen az adatfelvétel során kifejezetten a kockázatos pszichoaktív szerhasználókat céloztuk meg, és a vizsgált községek köre is le volt szűkítve az EFOP 1.6.2 – 16 pályázatban résztvevő településekre. A mintaválasztás kritériumai miatt tehát az országos elterjedtség a szegregátumokban élők körében a jelen kutatásban mért arányoknál feltehetőleg alacsonyabb, de a teljes lakosságra jellemző aránynál nagy valószínűséggel magasabb lehet, és inkább a hajléktalanok körében mért arányokhoz állhat közelebb, hiszen egy hasonlóan marginalizált, szerhasználat szempontjából magas kockázatú csoportról beszélünk.

Az ÚPSZ-használat tehát jelentős probléma a szegregátumokban élők körében, azt ugyanakkor fontos kihangsúlyozni, hogy a szenvedélybetegség és problémás szerhasználat tekintetében a dohányzás, az alkoholfogyasztás és a gyógyszerek használata jóval kiterjedtebb probléma ebben a populációban. A legalitás és az elfogadottság természetesen nem jelenti azt, hogy ne okoznának addiktológiai problémákat ezek a szerek. A kutatásban szereplő CAGE-teszt alapján az aktív használók, azaz az adott szert az elmúlt 4 hétben is fogyasztók csoportjában problémás szerhasználónak minősült az alkohol esetében 58%, a dohányzás esetében 89%, altató, nyugtató esetében 67%, ugyanez az arány a szintetikus kannabinoid esetében 68%, a szintetikus katonák esetében 55%. A dohányzás különösen nagy kockázatot jelent

¹⁰ Bővebben a kutatásról lásd: https://februarharmadika.blog.hu/2018/03/22/bemutakozas_f3.

het a kiterjedt, szinte az egész közösségre jellemző használat miatt (a minta háromnegyede napi szinten dohányzik), a dohányzás valószínűleg egy normalizálódott (Elekes 2011; Parker et al. 1999) szerhasználati típus a szegregátumokban élők számára, amelyet a széleskörű használathoz kapcsolódva annak elfogadottsága jellemez, és melynek kockázataival csak kevésbé foglalkoznak. Itt emelnénk ki, hogy a kutatás eredményei alapján azért sem érdemes a legalitás szempontjából szétválasztani a fogyasztott szereket, mert a mintánkban nagy arányban voltak azok, akiknek több szerrel kapcsolatban is volt szerhasználati problémájuk. Leggyakrabban a dohányzás és az alkohol kombinációja jelent meg, de a problémás ÚPSZ-használatot az esetek háromnegyedében dohányzási, illetve az esetek felében alkoholprobléma is kíséri. A jövőbeli szenvedélybetegséggel foglalkozó beavatkozások tervezésénél tehát az ÚPSZ (és a „klasszikus” szerek) mellett a legális szerek használata mindenképpen olyan terület, amelyre hangsúlyt kell fektetni – nemcsak a prevenció, hanem az ártalomcsökkentés, kezelés tekintetében is.

A jelenlegi körülmények között a szerhasználati problémákhoz kapcsolódó szolgáltatások elérésében a megkérdezettek számára a hosszú várólisták egyértelműen nehézséget jelentenek, de ez az ellátórendszer belső problémáihoz tartozó jelenség, amely nem kizárólag a kutatás célcsoportjába tartozókat érinti. A kezelésbe kerüléssel kapcsolatban a vidéki szegregátumok esetében fontos strukturális jellemző, hogy az ellátórendszer lefedettsége a kistélepüléseken nagyon hiányos (lásd például: KSH 2015), amit az is jól illusztrál, hogy a megkérdezettek többsége nem találkozott szociális munkással vagy a családsegítő szolgálat munkatársával az elmúlt egy év során. Az alacsony lefedettség az, ami egyértelműen nehézséget jelent a vidéki szegregátumok magas kockázatú szerhasználóinak, akár az odajutás nehézségét (pl: kevés buszjárat, ismeretlen város stb.), akár az eljutás anyagi oldalát nézzük. Egy addiktológiai probléma kezelése nem ritkán heti rendszerességgű megjelenést igényel, amely olyan költséget jelent, amelyet a szegregátumokban élők nem tudnak kigazdálkodni a szűkös erőforrásaikból. Itt tehát halmozott hátrányt ad a szegregátumban élés, hiszen már a megfelelő szolgáltatásba való eljutás is jelentős akadályokba ütközik, aki viszont eléri, az szembesülhet a hosszú várakozással, a leterhelt szakemberekkel.

A kiilleszkedés (Castel 2000) erősen megjelenik a szegregátumokban élők szerhasználati problémái, illetve az ezek kapcsán keletkező ellátási igényeknek megfelelő szolgáltatások elérésének nehézségei kapcsán. Kapcsolataik nagyon sok szinten szakadtak meg a társadalommal, egyrészt fizikailag is távol vannak az ellátórendszer megfelelő szolgáltatásaitól, másrészt a szolgáltatások használatát nehezíti a társas kapcsolatokban való elszeparálódás, a társadalmi tőke hiánya. Nem csak az anyagi lehetőségeik korlátozzák az eljutást a megfelelő szolgáltatásba, de az ezek használatához szükséges tudás sem áll rendelkezésre, illetve döntő részben a kapcsolat sincs meg ahhoz, hogy megszerezzék a szükséges tudást. A rendelkezésre álló kapcsolatok az ellátórendszerhez, mint a házi orvos, vagy egy szociális munkás a családsegítőből, jellemzően nem tartoznak azok közé, akikhez bizalommal tudnak fordulni a szerhasználatukkal kapcsolatos kérdéseikkel. Azt találtuk, hogy döntő többségében a család az, ahová teljes bizalommal fordulhatnak és akikre számíthatnak a szerhasználati problémáikkal kapcsolatban. A válaszok alapján ráadásul úgy tűnik, hogy ez a téma komoly választóvonalat képez a használók és nem használók között, mert a falubeli, nem szerhasználó barátokhoz sem tudnak bizalommal fordulni szerhasználatukhoz kapcsolódóan. Mivel a család a szerhasználóhoz ha-

sonló társadalmi pozícióban van, így összességében nem igazán tudnak a saját kapcsolataikon, tudásaikon kívül erőforrásokat bevonni a probléma kezelésébe.

A szegregátumokban élők szerhasználata tehát egy nagyon komplex problémakör, amelyben mind a legális, mind az illegális szerek megjelennek, és amelyet egyszerre jellemez a szerhasználat miatti stigmatizáltság mellett a társadalmi státuszából és a földrajzi helyzetből fakadó hátrányok összessége. Emellett fontos kiemelni, hogy a mélyszegénységben élők szenvedélybetegségére adott lehetséges válaszok megfogalmazásakor nagyon fontos figyelembe venni azoknak az embereknek a perspektíváját, akik nap mint nap szembesülnek életük nehézségeivel és kilátástalanságával, amelyben a szerhasználat lehet funkcionális, képezheti a túlélési stratégia részét (Rácz et al. 2017). A helyzet hatásos kezeléséhez mindenképpen szükség lenne helyben elérhető, szerhasználati problémákat is kezelni tudó szolgáltatásokra, de a szegregátumban élők lehetőségeit javítani képes szociálpolitikai, munkaerőpiaci eszközök nélkül ezek a beavatkozások önmagukban nem elegendőek.

IRODALOM

- Blackman, S. – Bradley, R. (2017): From niche to stigma-Headshops to prison: Exploring the rise and fall of synthetic cannabinoid use among young adults. *Int J Drug Policy*, 40: 70–77.
- Botescu, A. (2012): Risk assessment of new psychoactive substances consumption among children and youth in Romania. Bucharest: Romanian Harm Reduction Network.
- Castel, R. (2000): The Roads to Disaffiliation: Insecure Work and Vulnerable Relationships. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(3): 519–535.
- Csák, R. – Demetrovics, Z. – Rácz, J. (2013): Transition to injecting 3,4-methylene-dioxy-pyvalerone (MDPV) among needle exchange program participants in Hungary. *J Psychopharmacol*, 27(6): 559–563.
- Csák, R. – Kassai, S. – Márványkövi, F. – Szécsi, J. – Rácz, J. (2018): *Új Pszichoaktív Szerhasználat városi szegregátumi környezetben: hiányelemzés és szükségletfelmérés a hazai ellátórendszerre vonatkozóan*. Budapest: Magyar Addiktológiai Társaság, Emberi Erőforrások Minisztériuma.
- Csák, R. – Márványkövi, F. – Rácz, J. (2017): Új pszichoaktív szerek (ÚPSZ) használóinak vizsgálata vidéki szegregátumokban (Research on NPS users in rural marginalised communities). Budapest: Magyar Addiktológiai Társaság, Emberi Erőforrások Minisztériuma.
- Elekes, Zs. (2011): *Egészségkárosító magatartások és mérési módszerek*. Jegyzet. <http://web.uni-corvinus.hu/elekes/epijegyzet.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 02.)
- EMCDDA (2017): High-risk drug use and new psychoactive substances EMCDDA Rapid Communication. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EMCDDA – Europol. (2019): *EU Drug Markets Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Ewing, J. A. (1984): Detecting alcoholism. The CAGE questionnaire. *JAMA*, 252(14): 1905–1907.
- Fábián, G. – Szoboszlai, K. – Hüse, L. (2017): *A társadalmi periférián élő gyermekek és fiatalok rizikómagatartásának háttere*. Nyíregyháza: Periféria Egyesület.
- Felvinczi, K. – Paksi, B. – Magi, A. – Demetrovics, Z. (2016): *A droghasználókkal kapcsolatos társadalmi viszonyulások más marginalizált társadalmi csoportokkal kapcsolatos vélekedé-*

- sek kontextusában, az OLAAP 2015 vizsgálat alapján (*Social attitudes towards drug users in the context of attitudes towards other marginalized social groups, results of the OLAAP 2015 study*). Paper presented at the A Magyar Pszichológiai Társaság XXV. Országos Tudományos Nagygyűlése, Budapest.
- Gerevich, J. – Rózsa, S. – Bácskai, E. (2006): *Az alkohollal kapcsolatos zavarok szűrése: a CAGE hazai adaptációja*, 21(1): 77–83.
- Griffiths, P. – Gossop, M. – Powis, B. – Strang, J. (1993): Reaching hidden populations of drug users by privileged access interviewers: methodological and practical issues. *Addiction*, 88(12): 1617–1626.
- Központi Statisztikai Hivatal (2015): A kistélepülések szociális ellátottsága. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/kistelep_szoc_ell14.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 05. 02.)
- Ladányi, J. (1989): A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 8: 79–89.
- Ladányi, J. (2004): Társadalmi és etnikai csoportok közötti lakóhelyi szegregáció Budapesten a posztkommunista átmenet időszakában (Housing segregation of social and ethnical groups in Budapest during the postcommunist transition) (13): 9–16. http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web13_04_ladanyi.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 05. 02.)
- MacLeod, K. – Pickering, L. – Gannon, M. – Greenwood, G. – Liddell, D. – Smith, A. – Burton, G. (2016): *Understanding the patterns of use, motives, and harms of New Psychoactive Substances in Scotland*. Edinburgh, United Kingdom: Scottish Government.
- Nemzeti Drog Fókuszpont (2018): 2018-as éves jelentés (2017-es adatok) az EMCDDA számára. Budapest: Nemzeti Drog Fókuszpont.
- Paksi, B. (2017): *Hajléktalan emberek pszichoaktív szerehasználata*. A Hajléktalanellátás Országos Konferenciája 2017, Balatonföldvár.
- Paksi, B. – Demetrovics, Z. – Magi, A. – Felvinczi, K. (2018): A magyarországi felnőtt népesség droghasználata – országos lakossági adatfelvétel az addiktológiai problémákról 2015 (OLAAP 2015), reprezentatív lakossági felmérés alapján. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 73(4): 541–565.
- Parker, H. – Aldridge, J. – Measham, F. – Haynes, P. (1999): Illegal Leisure: The Normalisation of Adolescent Recreational Drug Use. *Health Education Research*, 14(5): 707–708.
- Péterfi, A. – Tarján, A. – Horváth, G. C. – Csesztregi, T. – Nyírády, A. (2014): Changes in patterns of injecting drug use in Hungary: a shift to synthetic cathinones. *Drug Test Anal*, 6(7–8): 825–831.
- Rácz, J. – Csák, R. (2014). Új pszichoaktív anyagok megjelenése egy budapesti tűcsereprogram kliensei körében. *Orvosi Hetilap*, 155(35): 1383–1394.
- Rácz, J. – Csák, R. – Karátson, R. – Vadász, V. (2012): A drogváltás jelensége injekciós droghasználókkal készített interjúkban. *Psychiatria Hungarica*, 27(1): 29–47.
- Rácz, J. – Csák, R. – Márványkövi, F. – Honti, Z. – Kovács, A. – Kassai, S. (2017): *Szerhasználati mintázatok vidéki szegregátumokban – egy pilot study tapasztalatai*. Paper presented at the Magyar Addiktológiai Társaság XI. országos kongresszusa. <http://www.mat.org.hu/dok/kongresszus/00001.pdf>. (Utolsó letöltés: 2020. 05. 02.)
- Szécsi, J. (2017): Újfajta pszichoaktív szerek használata a mélyszegénységben élők körében – kutatási tapasztalatok. In: Felvinczi, K. (szerk.): *Változó képleték – új(abb) szerek: kihívások, mintázatok*. Budapest: L'Harmattan. 69–86.

- Szécsi, J. – Sik, D. (2016): Szerhasználat egy hátrányos helyzetű kistérség szegregátumaiban. *Esély*, 37(2): 115–131.
- Szily, E., – Bitter, I. (2013): Designer drugs in psychiatric practice – A review of the literature and the recent situation in Hungary. *Neuropsychopharmacol Hung*, 15(4): 223–231.
- Van Hout, M. C. – Benschop, A. – Bujalski, M. – Dąbrowska, K. – Demetrovics, Z. – Felvinczi, K. – Hearne, E. – Henriques, S. – Kaló, Zs. – Kamphausen, G. – Korf, D. – Silva, J. P. – Wiczorek, L. – Werse, B. (2018): Health and Social Problems Associated with Recent Novel Psychoactive Substance (NPS) Use Amongst Marginalised, Nightlife and Online Users in Six European Countries. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 16(2): 480–495.
- Windelinckx, T. (2015): Partnerorganisatie Spuitenruil Vlaanderen Werkjaar 2014. Antwerp: Free Clinick.

Nők a magyar NEET-csoportban

Sánta Tamás

Szegedi Tudományegyetem, Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar;
DE HTDI PhD-hallgató – tamassanta70@gmail.com

ABSZTRAKT A tanulmány a magyar NEET (Not in Education, Employment or Training) csoporton belül a nők helyzetére fókuszál. Két alapvető megállapításból indul ki, és az ezeket alátámasztó statisztikai adatokat vizsgálja. Egyrészt a magyar NEET-csoportba tartozó fiatalok aránya jelenleg közel azonos az Európai Unióban megfigyelhető NEET-fiatalok átlagával, ami összességében akár örvendetes tény is lehetne. Másrészt, Magyarországon, mindkét korcsoporton belül (15–19 és 20–24 évesek) a nők aránya jelentősebb, vagyis nagyobb a veszélye annak, hogy NEET-létbe csússzanak, illetve ebbe az állapotba ragadjanak, mint a férfiak.

A tanulmány arra is igyekszik választ adni, hogy milyen jellemzőkkel bírnak azok a nők, akik jelenleg a magyar NEET-csoport zömét alkotják. Véleményem szerint a csoport többségét alkotó fiatal nők egy jelentős része komoly elsődleges szocializációs deficittel bír, kifejezetten alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, továbbá a gyermekvállalásban és/vagy valamely családtag gondozásában, ápolásában találja meg (a környezete által is elismert) mindennapi elfoglaltságát. Ez a „stratégia” pedig a NEET-csoport folyamatos újratermelődését segítheti elő. A tanulmány alapkövetkeztetése: társadalmi változás elmaradása esetén a NEET-lét nagy valószínűséggel konzerválódik.

Kulcsszavak: NEET, magyar NEET-nők, magyar NEET-férfiak, közmunka és a NEET kapcsolata, elsődleges és másodlagos szocializációs deficitek

Women in the Hungarian NEET group

ABSTRACT This study deals with the situation of women in the Hungarian NEET (Not in Education, Employment or Training) group. Two basic findings and the underlying statistical data are examined within the scope. On one hand, the proportion of young people who belong to the Hungarian NEET group is currently almost equal to the average of NEET youths in the European Union; which could be a welcome fact overall. On the other hand, it can also be observed that in Hungary, in both age groups (15-19 and 20-24 year-olds), the proportion of women is more significant, that means there is a greater risk for them slipping into NEET or getting stuck in this state than men.

The study also tries to find out the characteristics of women who constitute the current majority of the Hungarian NEET group. According to the author's opinion, these young women have a very serious primary socialization deficit, and they also have a very low level of education. Furthermore, they may find their daily activities in childbearing and/or caring for family members. This “strategy” might support the reproduction of the NEET group. Taking all these into consideration, the basic finding of the study is that in the absence of social change the NEET is likely to be conserved.

Keywords: NEET, Hungarian women in NEET, Hungarian men in NEET, connection between public work and NEET, primary and secondary socialization deficits

BEVEZETÉS

A NEET angol mozaikszó (Not in Education, Employment or Training) (House of Commons 2010), amely olyan emberek csoportját jelenti, akik bár aktív korúak, nem dolgoznak, nem tanulnak és semmilyen képzésben nem vesznek részt. A NEET mozaikszó feloldására használják a „Neither in Employment nor in Education and Training” (EUROSTAT; Barta et al. 2016) kifejezést is, de lényegét tekintve a fogalom ugyanazt jelenti.”

A mozaikszót elsőként az Egyesült Királyságban vezették be formálisan (Social Exclusion Unit 1999), de a fogalom hamarosan világszerte ismertté vált (Chen 2009). A kifejezés nemcsak azt mutatja meg, hogy a csoport tagjai milyen rendszerekben nem aktívak, de nem látható formában, kijelöli a csoportra vonatkozó életkori sajátosságokat is. Azok, akik a NEET-csoportba tartoznak, egy olyan elkülönített, jól körülhatárolható és statisztikailag mérhető sokaság, amelynek tagjai: 15–24 év közötti fiatalok, akik: Munkanélküliek – Nincsenek az oktatási rendszerben – Vagy semmilyen képzési formában sem vesznek részt.

A NEET-csoport nem egy homogén összetételű közösség (Audit Commission 2010). A minél pontosabb fogalmi lehatárolás érdekében alapvető különbségek tehetők. A NEET-csoportba tartozó fiatalok nem azonosak a fiatal munkanélküliek csoportjával, még akkor sem, ha jelentős átfedés található közöttük (Sissons and Jones 2012). Ugyanakkor munkaerőpiaci kontextusban a NEET fogalma akár jelentősebben is változhat a különböző nemzetközi szervezetek megközelítésében (Elder 2015). Továbbá a NEET-csoport nem sorolható a korai iskolaelhagyók (*early leaver from education and training*) közösségébe sem, annak ellenére, hogy a NEET-en belül is tapasztalható az edukációból való idő előtti kimaradás. Vagyis addig, amíg a fiatal munkanélküliek helyzetével foglalkozók elsősorban munkaerőpiaci, foglalkoztatáspolitikai oldalról közelítik meg a problémát, a korai iskolaelhagyókat kutatók pedig az oktatáspolitikát veszik górcső alá, addig a NEET-csoportba tartozók helyzetének megváltoztatása érdekében egyszerre oktatáspolitikai és foglalkoztatáspolitikai szempontokat is figyelembe kell venni a stratégiák kidolgozásánál.

Összefoglalva tehát, bár a fogalom határai képlékenyek és bővíthetők, mely sok esetben nem csak az adott ország törvényeitől, de kultúrájától is függ, NEET-csoportba tartozónak az általánosan elfogadott meghatározás szerint azok nevezhetők, akik 15 és 24 év közötti fiatalok, munka nélkül vannak, nem tagjai valamely oktatási intézménynek, vagy semmilyen képzésben vagy tréningben nem vesznek részt (Sánta 2016a).

A NEET-létre szorult fiatalok csoportja nem homogén, sőt mint azt fentebb már említettem, egy kifejezetten heterogén csoportnak tekinthető. Számos alcsoport különíthető el, melyek közül, a dolgozat fókuszát tekintve, háromra hívnám fel a figyelmet.

Egyrészt az alapvető csoportbontási lehetőségre, amely a csoport tagjait nemekre osztja.

Egy következő, szintén alapvető csoportbontási lehetőségnek tekinthető a csoport veszélyeztetettségi foka szerinti felosztás. A NEET-csoporton belül beszélhetünk olyan fiatalokról, akik számára ez a státusz átmenetinek, és többnyire rövid ideig tartó állapotnak tekinthető. Őket hívhatjuk úgynevezett nem-veszélyeztetett NEET-fiataloknak. A csoporton belül a másik almintát alkotják azok, akik a kifejezetten veszélyeztetett NEET-kategóriába tartoznak. Az ő számukra ez a lét nem átmeneti, sokkal inkább tartós, sőt a definíció szerinti életkori határt el-

hagyva, jelentős részüket a tartós munkanélküliség fogja jellemezni. Ez a tanulmány a csoportbontást illetően e második kategóriáról, a veszélyeztetett NEET-csoport tagjairól értekezik.¹

A harmadik csoportbontási lehetőség, amely szintén az alapvetések közé tartozik, korcsoportok szerinti differenciálhatóság alapján kategorizálja a NEET-csoportot. Eszerint megkülönböztethető egy fiatalabb korosztály a csoporton belül, ők a 15–19 évesek alcsoportja. Továbbá az idősebb korosztály, ami a 20–24 éveseket foglalja magában. Hazai és nemzetközi kutatások is egyértelműsítik azt a tényt, hogy minél hosszabb ideig tagja egy fiatal a NEET-csoportnak, annál nagyobb a valószínűsége, hogy ebbe az állapotba beleragad, és a korcsoportból kikerülve további életét nagy valószínűséggel mint tartós (vagy akár egész életén át tartó) munkanélküliként folytatja (Spielhofer et al. 2010; Sánta 2017). Ebben a munkámban a NEET-csoport általánosan elfogadott korhatárát többnyire figyelembe vettem, de lesznek olyan részei is a dolgozatnak, ahol az életkori intervallumot felfelé egy kissé kitoltam, és megállapításokat teszek a 25–29 éves korosztályról is. Ezt az indokolja, hogy az ifjúságkutatók a magyar fiatalok életkorát a 15–29 éves korhatárban állapítják meg (Székely 2013; Nagy 2018). Továbbá ebben a nézetemben megerősít az is, hogy a NEET-lét nem tekinthető egy statikus állapotnak, vagyis a 24. életévét betöltött fiatal feltétlenül nem kerül ki ebből a létállapotból, sőt még talán mélyebbre is kerülhet, csak már nem NEET-fiatalnak hívjuk, hanem munkanélkülinek.

A tanulmány a nők helyzetére fókuszál a magyar NEET-csoporton belül. Elsőként a magyar NEET-fiatalok arányát elemzem az EU-s statisztikák alapján.²

A második részben térek ki részletesen a magyar nők helyzetére a NEET-csoporton belül. Jelesem arra a tényre fókuszálok, és azt igyekszem részletesen magyarázni, vajon mi lehet annak az oka és várható következménye, hogy Magyarországon a NEET-es nők aránya jelentősebb, mint a férfiaké.

Vizsgálataim két megállapításból indulnak ki, melyeket statisztikai adatok, valamint nemzetközi és hazai kutatások is megerősítenek:

1. *A magyar NEET-fiatalok aránya közel azonos az Európai Unióban lévő NEET-fiatalok arányával.*
2. *Mindkét korosztályban, és a teljes NEET-populációban is a nők nagyobb arányban vannak jelen, vagyis feltételezhetően számukra nagyobb a NEET-létbe csúszás veszélye, mint a férfiak esetében.*

Az elemzés alapvetően a sztenderd statisztikai kategóriák szerint értelmezi és elemzi a NEET-problémát. Ezek a kategóriák nem feltétlenül alkalmasak az ebbe a kategóriába tartozó fiatalok finomabb, a NEET-lét okait és körülményeit is részleteiben bemutató elemzésre, sok-

¹ Egyetértek Bene – Krémer – Pintye azon megállapításával (Nagy 2018), miszerint a csoporton belül, az úgynevezett „egyéb” kategóriába tartozó fiatalok között lehetnek olyanok, akikről sem a hatóság, sem a statisztika nem tud szinte semmit sem, de összességében be nem jelentett, atipikus (vagy mondjuk modernkori (?)) munkavégzésből tartja fenn magát (és lehet, éppen családját is). Ezeket a fiatalokat vagy a fiataloknak ezt a csoportját azonban nem tartom NEET-fiatalnak, függetlenül attól, hogy a definíció értelmében e csoporthoz tartozik. A NEET számomra sokkal inkább egy veszélyeztetett létállapot, ami tartóssá is válhat, s amit jellemez az elsődleges és a másodlagos szocializációs deficit.

² A dolgozat megírása idején az EUROSTAT adatbázisában a 2017. évi adatok voltak a legfrissebbek.

kal inkább statisztikus „együttjárásait” igyekszik kimutatni. Ezzel mintegy jelezni kívánom jelen kutatásom határait és egyben annak korlátait is.

STATISZTIKAI ADATOK A MAGYAR NEET-CSOPORT NAGYSÁGÁRÓL

Az EUROSTAT adatai szerint Magyarországon a NEET-populáció aránya a 15–24 éves korosztályon belül 2000 és 2013 között a következőképpen alakult: 2000-ben hazánkban a NEET-populáció 15,4% volt, majd 2007-ig egy lassú, de folyamatos csökkenés figyelhető meg, s az arány 11,5%-ig süllyedt.³

Ezt követően azonban egy újabb emelkedés következett be, s 2013-ban az arány elérte a 15,5%-ot, vagyis egy százalékponttal haladta meg a kiindulási év adatait (European Commission 2017). Ez az arány 2,5%-kal volt magasabb, mint az európai uniós átlag (European Commission 2017).

2013-tól azonban a magyarországi NEET-populáció ismét jelentősen csökkent a korábbi évekhez képest. 2015-ben az európai uniós átlag (12%) alá esett, ezzel megközelítette a 2007-es átlagot (11,6%) (Eurostat 2017). 2016-ban a NEET-populáció csökkenése hazánkban tovább folytatódott, maradván az európai uniós átlag alatt, elérte a 11%-ot (European Commission 2017).

Az EUROSTAT adatsora lehetőséget biztosít a kormegoszlási arányok bemutatására is. Az adatokból kiolvasható, hogy a fiatalabb, 15–19 éves magyar NEET-populáció jelentősen alacsonyabb, mint az idősebb, 20–24 éves NEET-populáció. Továbbá a fiatalabb magyarországi NEET-csoport 2003-tól 2010-ig folyamatosan alatta maradt az európai uniós átlagnak. 2010-től viszont egy folyamatos emelkedés látszik a 15–19 éves korosztályon belül is, amely 2015–2016-ra mérséklődött. Az idősebb korosztály esetében (20–24 évesek) éppen ellenkező tendencia állapítható meg. 2004-től 2014-ig ez a korosztály folyamatosan és jelentősen magasabb arányokat produkált, mint az európai uniós átlag. Csökkenés csak 2015-ben és 2016-ban figyelhető meg.

A legfrissebb statisztikai adatokat figyelembe véve, a magyar NEET-csoportba tartozó fiatalok aránya jelenleg közel azonos az Európai Unióban megfigyelhető NEET-fiatalok átlagával (Eurostat 2018); ami összességében akár öröndetes tény is lehetne. Ugyanakkor hazánkban a közmunkaprogram nagy számban foglalkoztat 25 év alatti fiatalokat. A program elszívó ereje pedig módosítja a NEET-fiatalok arányát, hiszen a közmunkaprogramokból az elsődleges munkaerőpiacra való visszaintegrálhatóságuk nem megoldott. A közmunkaprogrammal kapcsolatos elemzéseimet és megállapításaimat a tanulmány második egysége részletesen bemutatja.

GENDER ADATOK A MAGYAR NEET-POPULÁCIÓN BELÜL

A tanulmány második, központi részében, a magyar női NEET-populációra és a nők helyzetére a NEET-csoporton belül fókuszálók. A bevezetőben a következő, általánosan elfogadott meg-

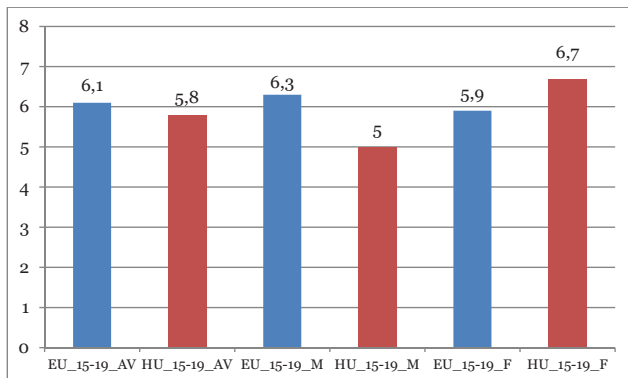
³ Az adatok érdekessége, hogy 2002 előtt az EUROSTAT nem közöl az EU NEET-átlagára adatokat, ugyanakkor magyarországi adatokat 2000-től publikál.

állapítást tettem: Mindkét korosztályban (15–19 és 20–24 évesek), valamint a teljes NEET-populációban is (15–24 évesek) a nők nagyobb arányban vannak jelen, vagyis feltételezhetően számukra nagyobb a NEET-léthe csúszás veszélye, mint a férfiak esetében.

A fenti megállapítást az alábbiakban bemutatott statisztikai adatok támasztják alá, amelyek a magyarországi NEET-populáció korcsoport és nem szerinti megoszlásai alapján vannak összehasonlítva az Európai Unió NEET-átlagával.

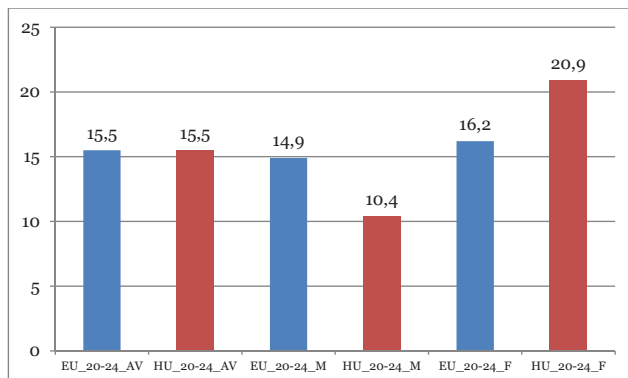
1. ábra 15–19 évesek NEET-aránya; Magyarország és az Európai Unió átlaga 2017-ben (%)

Forrás: EUROSTAT; saját szerkesztés 2020
(AV = átlag; M = férfi; F = nő)

A 15–19 éves korcsoportban látható, hogy a magyar átlag (5,8%) némileg alatta marad az európai uniós átlagnak (6,1%). A korcsoportba tartozó fiúk már jelentősen kevesebben vannak (5%), mint az unió átlaga (6,3%). Ugyanakkor azonban a 15–19 éves korcsoportba tartozó magyar NEET-lányok aránya (6,7%) jelentősen felülmúlja az európai uniós 15–19 éves korcsoportba tartozó lányok átlagát (5,9%).

2. ábra 20–24 évesek NEET-aránya; Magyarország és az Európai Unió átlaga 2017-ben (%)

Forrás: EUROSTAT; saját szerkesztés 2020
(AV=átlag; M=férfi; F=nő)

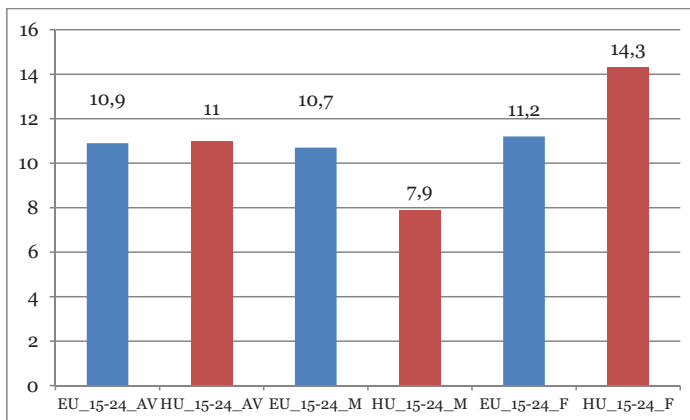

A második ábra az idősebb, 20–24 éves korosztályról ugyanazon metodika alapján jeleníti meg az adatokat. A korcsoportba tartozó NEET-fiatalok átlaga megegyezik az Európai Unió ebbe a korcsoportba tartozó NEET-fiatalainak átlagával (15,5%). A fiatalabb korcsoportba tartozó fiúkhöz hasonlóan az idősebb korosztályba tartozó fiúk átlaga is alatta marad (10,4%), sőt jelentősen kevesebb, mint az EU-s átlag (14,9%). A 20–24 éves korosztályba tartozó magyar NEET-nők (20,9%) aránya azonban jelentősen felülmúlja az EU ebbe a korcsoportba tartozó NEET-nők arányát (16,2%).

A korcsoportok szerinti megoszlásokból továbbá az is kiolvasható, hogy a 15–19 éves korosztályba tartozó magyar nők aránya (6,7%) jelentősen alacsonyabb, mint a 20–24 éves korosztályba tartozó magyar nők aránya (20,9%). A NEET-csoporton belül, amíg az idősebb korosztályba tartozó fiúk megközelítőleg kétszer annyian vannak, mint a fiatalabb korosztályba tartozó társaik, addig az idősebb korosztályba tartozó nők több mint háromszor többen vannak, mint a fiatalabb korosztályba tartozó NEET-társaik. Ez az adat is alátámasztja azt a korábbi megállapítást, miszerint minél hosszabb ideig tagja valaki a NEET-csoportnak, annál nagyobb a valószínűsége, hogy ebbe a létállapotba tartósan beleragad. Ez az állítás még azzal a megjegyzéssel együtt is tartható, hogy ma Magyarországon egyre kevesebb gyerek születik, vagyis a fiatalabb, 15–19 éves korosztály teljes létszámában nem éri el a következő korcsoport (20–24 évesek) létszámát.

A harmadik ábra, összefoglalóként a teljes, tehát 15–24 éves NEET-korosztály adatait mutatja be nemenkénti bontásban, összehasonlítva azokat az Európai Unió NEET-átlagaival.

3. ábra 15–24 évesek NEET-aránya; Magyarország és az Európai Unió átlaga, 2017-ben (%)

Forrás: EUROSTAT; saját szerkesztés 2020

(AV = átlag; M = férfi; F = nő)

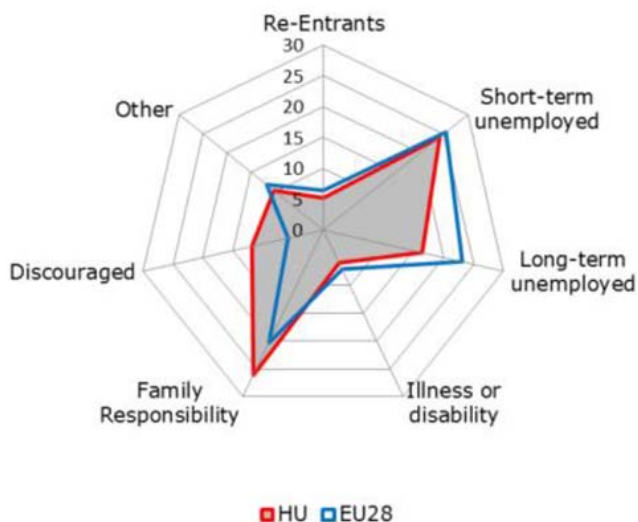
Összességében tehát elmondható, hogy a 15–24 éves korosztályba tartozó magyar NEET-fiúk aránya (7,9%), a legfrissebb EUROSTAT adatok szerint jelentősen alatta marad az Európai Unió ugyanerre a korcsoportra vonatkozó fiúk átlagának (10,7%). Viszont a teljes korosztályba tartozó magyar NEET-nők aránya (14,3%) – akárcsak a fentebb már bemutatott korcsoportok szerinti megoszlásokban a nők aránya – jelentősen felülmúlja az unió teljes korcsoportra vo-

natkozó nők átlagát (11,2%). Vagyis az Európai Unió NEET-nők átlagához képest is többen vannak a magyar NEET-nők, továbbá jelentősen többen vannak, mint a magyar NEET-férfiak a korcsoportok szerinti megoszlásokban is, és a teljes korosztályban. Tanulmányomban arra keresek elfogadható választ, hogy e második megállapításnak mi, vagy mik lehetnek az okai, illetve kik lehetnek azok a nők, akik ezt a többséget alkotják.

Egy kiterjedt nemzetközi kutatás szerint a magyarországi NEET-csoport struktúrája eltér az EU átlagosnak tekintett NEET-csoportfelépítettségétől (Eurofound 2016b). A következő ábra e kutatás eredményét szemlélteti.

4. ábra A magyarországi NEET-csoport összetétele, 15–29 éves korosztály (2013)

Forrás: Eurofound 2016b.

A Eurofound kutatása a 2013-as magyarországi viszonyoknak megfelelő NEET-csoport összetételét mutatja be. A szervezet életkori kategorizálása szerint, mint az látható, nem a megszokott 15–24 éves korosztályt adja meg, hanem 15 és 29 éves korosztályba sorolja a NEET-fiatalokat, ami megfelel a Magyar Ifjúságkutatások életkori felbontásának (Székely, 2013; 2018; Nagy, 2018).

A Eurofound szerint a magyar NEET-csoporton belül a legnagyobb populációt azok a fiatalok teszik ki, akik valamilyen családi kötelezettségek miatt (gyermekvállalás, gondozás, ápolás) maradnak távol mind a munkaerőpiactól, mind pedig az oktatástól vagy képzéstől. Ez mintegy 26,2%-át teszi ki a teljes NEET-populációnak, mely jelentősen magasabb az európai uniós átlagnál (20,3%).

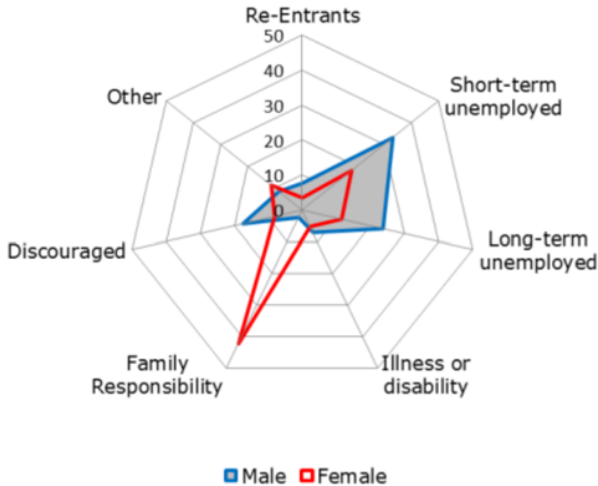
A nemzetközi szervezet a magyarországi NEET-csoport nemek szerinti felépítettségéről is tesz megállapításokat a fentebb citált kutatásaiban (Eurofound 2016a-b). A magyarországi NEET-csoport teljes létszámának mintegy hatvan százalékát nők teszik ki (59,8%). Továbbá a magyar női NEET-csoport kimagasló magyarországi arányát 42,2%-ban azok teszik ki, akik valamilyen családi kötelezettségüknek tesznek eleget. Az említett családi kötelezettség (*family*

responsibility) a kutatók szerint elsősorban gyermekvállalás és/vagy valamely családtag gondozását, ápolását jelenti.

Az ötödik ábra a magyarországi NEET-csoport nemek szerinti felépítettségét mutatja be.

5. ábra A magyarországi NEET-csoport felépítése nemek szerint, 15–29 éves korosztály (2013)

Forrás: Eurofound 2016b
(M = férfi; F = nő)

Bene – Krémer – Pintye (2018), szintén figyelembe véve a Eurofound ide vonatkozó kutatásait, hasonló megállapításra jutott a magyarországi női NEET-csoporttal kapcsolatban. Állításuk szerint a korcsoportos és nemek szerinti bontásban is a női NEET-tagok közül mindkét korosztályban (15–19 és 20–24 évesek) kiemelkednek azok, akik valamely családi kötelezettségek miatt nem tanulnak, és nem is dolgoznak. Emellett számottevő azoknak a NEET-nőknek az aránya is, akik szeretnének ugyan dolgozni, de valamilyen ok(ok)ból nem találnak megfelelő munkát. Bár ez a megállapítás igaz mindkét korcsoportban a férfiakra is, sőt számukra ez a legmeghatározóbb (Bene – Krémer – Pintye 2018).

Az adatok ismeretében, véleményem szerint a következő releváns kérdés tehető fel:

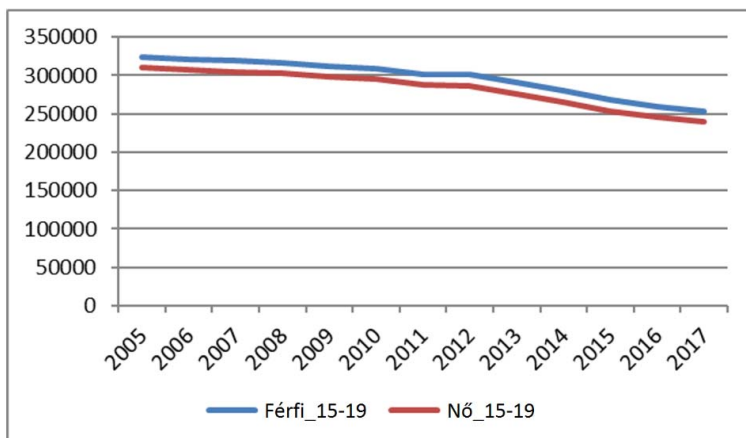
A fiatal magyar nők aránya a NEET-csoporton belül azért jelentősebb, mert számukra létezik egy kimenekülő stratégia ebből a létből, ami nem más, mint a gyermekvállalás és/vagy valamely családtag gondozása, ápolása (ami ebben az esetben lehet akár a vállalt gyerek is)?

Az általam feltett kérdés megválaszolásához, úgy gondolom, legalább négy társadalmi tényezőt szükséges közelebbről is megvizsgálni. Ezek a demográfiai, iskolázottsági, munkaerőpiaci és migrációs tényezők.

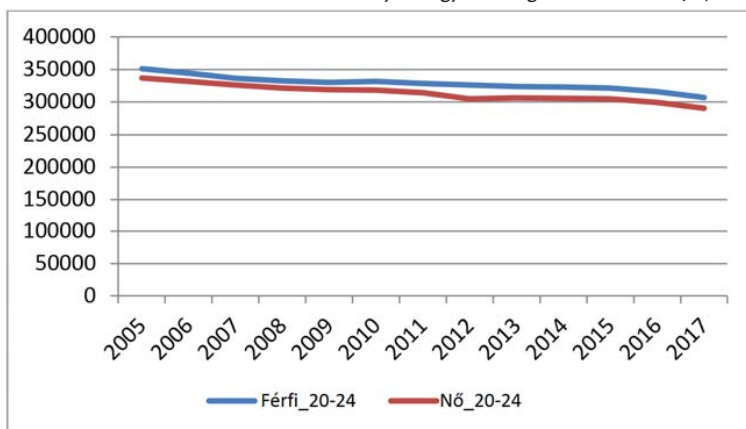
DEMOGRÁFIAI TÉNYEZŐ.⁴ A Központi Statisztikai Hivatal ide vonatkozó adatai szerint ma Magyarországon egyre kevesebb gyerek születik. Ez pedig elvileg jelentheti azt is, hogy így arányukat tekintve a NEET-létszám is csökkenhet. Ugyanakkor a fiatalok mindhárom korosztályában (15–19; 20–24; 25–29 évesek) több a férfi, mint a nő (6–7–8. ábra).

6. ábra 15–19 évesek nemek közötti aránya Magyarországon, 2005–2017 (fő)

Forrás: KSH; saját szerkesztés 2020

7. ábra 20–24 évesek nemek közötti aránya Magyarországon, 2005–2017 (fő)

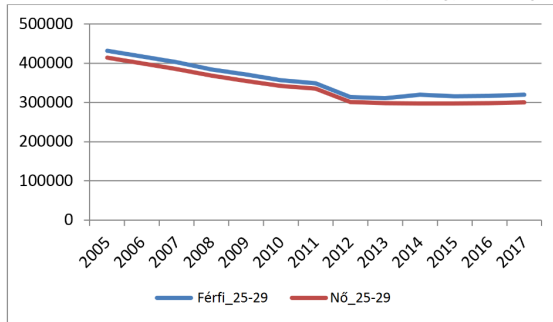

Forrás: KSH; saját szerkesztés 2020

⁴ A demográfiai tényező elemzésénél a tanulmány a gyermekek születési számára koncentrált.

8. ábra 25–29 évesek nemek közötti aránya Magyarországon, 2005–2017 (fő)

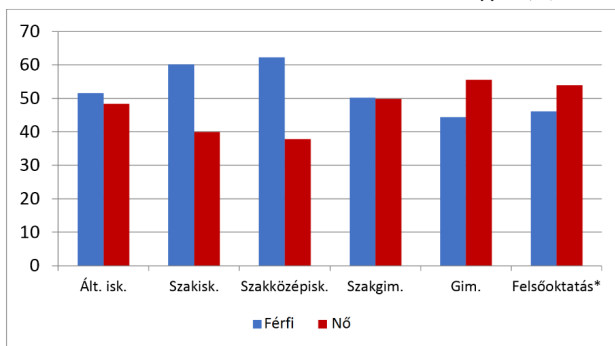

Forrás: KSH; saját szerkesztés 2020

Mindhárom korosztályban, tehát a teljes 15–29 éves populációban a fiúk száma nem jelentősen, de tendenciózusan magasabb, mint a lányoké. Ebből viszont azt feltételezhetnénk, hogy több fiú kerül a NEET-létbe, mint lány. Mivel azonban a kutatások és a statisztikai adatok ennek éppen ellenkezőjét mutatják, vagyis hogy a magyar NEET-csoporton belül több a nő, mint a férfi, így tehát az általam vizsgált demográfiai tényező ellentmondani látszik a hivatalos statisztikának. Nem azért van több nő a magyar NEET-csoportban, mert a számuk is eleve nagyobb lenne.

ISKOLÁZOTTSÁG HATÁSA.⁵ Talán a magyar oktatási rendszerben több a fiatal lány, mint a fiú, és ebből adódóan több lány is kerülhet ki vagy morzsolódhat le – melynek következtében NEET-nővé válik –, mint fiú? A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a lányok nagyobb számbeli fölénye csak a gimnáziumi szinttől figyelhető meg. Ezt mutatja be a kilencedik ábra.

9. ábra Nemek szerinti arány az alsó-, közép- és felsőoktatásban, 2017/18-as tanévben előzetes statisztikai adatok alapján (%)

Forrás: KSH (2018) Statisztikai Tükör; saját szerkesztés 2020

* A felsőoktatásban résztvevő hallgatók aránya az összes képzésben résztvevő hallgatók arányát és nemek szerinti bontását mutatja be. Vagyis ebbe a PhD-képzés is beletartozik.

⁵ A megszerzett iskolai végzettségre utal.

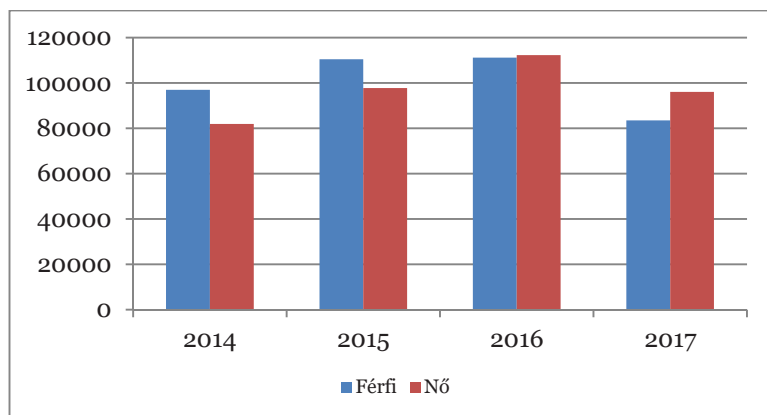

A KSH megállapítása (2018) szerint, és hasonló megállapításokat tett a korábbi években is (ld.: Statisztikai Tükör, Oktatási adatok, 2017): „Az egyes iskolatípusokban tanulók nemek szerinti összetétele nem változott a korábbi tanévhez képest. Egyedül a gimnáziumokban figyelhető meg leánytöbbség (56,5%), a fiúk aránya a szakközépiskolákban 64,0%, a szakiskolákban és készségfejlesztő iskolákban 60,0%, a szakgimnáziumokban 52,8%.” (KSH 2018: 3)

A fenti adatok sokkal inkább azt mutatják, hogy a lányoknak általánosságban magasabb az iskolai végzettsége, mint a fiúknak. Ezt támasztják alá a Magyar Ifjúságkutatás 2012-es és legfrissebb, 2016-os adatai is (Székely 2013; Nagy 2018). Mivel azonban a magyar NEET-fiatalok csoportjáról elmondható, hogy iskolai végzettségük inkább alacsony (Sánta 2016a; Sánta 2016b, Sánta 2017; Nagy 2018), vagy kifejezetten alacsony (függetlenül attól, hogy a csoportban, elenyészőbb számban ugyan, de megtalálhatóak magasabb végzettségűek is), éppen emiatt több fiút várhatnánk a NEET-fiatalok között, mint lányt. Hiszen a fiúknak általánosan alacsonyabb a megszerzett iskolai végzettsége, mint a lányoknak, ez pedig predesztinálhatja a NEET-létbe kerülést. Mivel azonban a kutatások és a statisztikai adatok ennek éppen ellenkezőjét mutatják, vagyis hogy a magyar NEET-csoporton belül több a nő, mint a férfi, így tehát az általam vizsgált iskolázottsági hatás ellentmondani látszik a hivatalos statisztikának. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkező fiatal nők elvileg sikeresebben kerülhetik el a NEET-létbe kerülést, de mi történik az alacsonyabb, vagy kifejezetten alacsony (a munkaerőpiacon ma már el nem fogadott) iskolai végzettséggel rendelkező fiatal nőkkel?

MUNKAERŐPIACI TÉNYEZŐ.⁶ A közmunka elszívó ereje sokkal inkább érinti a 25 év alatti fiatal fiúkat, mint lányokat. Ezt szemlélteti a következő két ábra, melyek először közfoglalkoztatási adatokat mutatnak a teljes magyar populációban, majd pedig a 25 év alatti populációban.

10. ábra Közfoglalkoztatási adatok a teljes magyar populációban, 2014–2017 (fő)

Forrás: Mód et al. 2015; 2016; Ignits et al. 2017, 2018; saját szerkesztés 2020

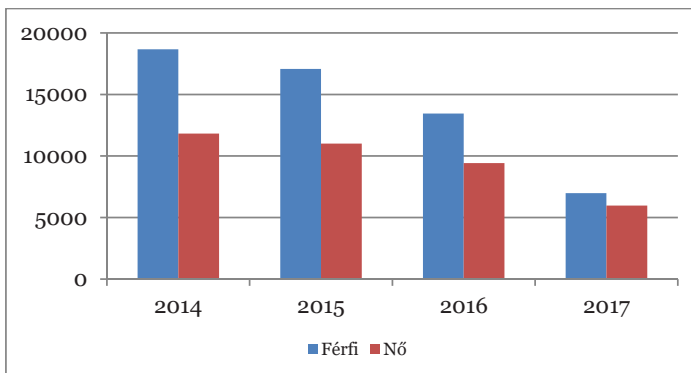
⁶ A tanulmány e tényező esetében csak a magyar közmunkaprogramra, valamint az abban fellelhető 25 év alatti fiatalok statisztikai adataira fókuszál, és azokat elemzi.

A Belügyminisztérium hivatalos tájékoztatásai szerint (Mód et al. 2015; 2016; Ignits et al. 2017, 2018) 2014-ben és 2015-ben a teljes magyar közfoglalkoztatottak között magasabb arányban voltak a férfiak, mint a nők. Ez a trend azonban 2016-ban és főleg 2017-ben megváltozott, és a női közmunkások száma meghaladta a férfiakét. Ebből azt lehetne feltételezni, hogy ha a közfoglalkoztatottak között növekedett a nők száma, akkor a NEET-csoportban a létszámuknak csökkennie kellett volna. Ennek viszont a legfrissebb NEET-statisztikai adatok mondanak ellent. Ezt a trendváltozást szintén kimutatták „A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra” című tanulmánykötet szerzői is (szerk. Koltai 2018).

Éppen emiatt tartottam szükségesnek megnézni a 25 év alatti közmunkások számát az elmúlt időszakokban. Amennyiben ott is az a trend figyelhető meg, mint a teljes közmunkás populációban, vagyis hogy a nők aránya magasabb, mint a férfiaké, akkor a közmunka elszívó ereje nemhogy növelné, hanem éppen ellenkezőleg, csökkentené a női NEET-populáció nagyságát.

11. ábra Közfoglalkoztatási adatok a 25 év alatti magyar populációban, 2014–2017 (fő)

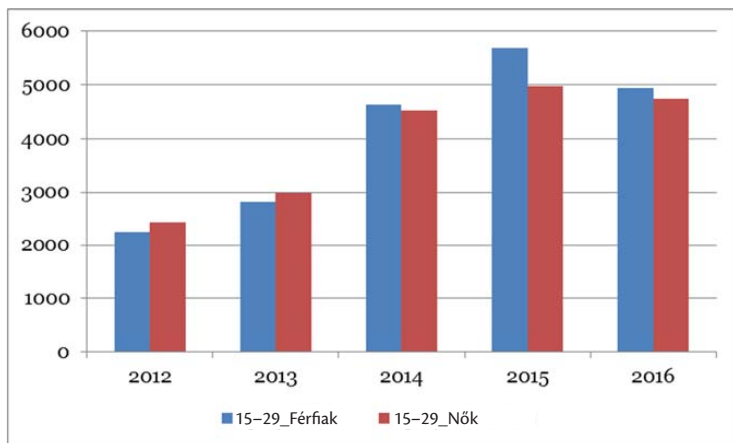
Forrás: Mód et al. 2015; 2016; Ignits et al. 2017, 2018; saját szerkesztés 2020

A 25 év alatti közmunkások arányaiban pedig azt láthatjuk, hogy bár számuk az évek folyamán tendenciózusan csökkent, a férfiak létszáma mindvégig jelentősebb maradt, mint a nőké (ld. még: Varga 2018). Vagyis több 25 év alatti férfi vesz részt a közfoglalkoztatásban, mint nő. Ez pedig azt jelenti, hogy a közmunka elszívó hatása a férfiak esetében kifejezetten jelentős lehet, tehát ez magyarázhatja, miért több a női NEET, mint a férfi. Vagyis az általam vizsgált munkaerőpiaci tényező, legalábbis annak közfoglalkoztatási dimenziója, alátámasztani látszik a hivatalos statisztikákat. A nők (s itt most a kifejezetten alacsony iskolai végzettséggel rendelkező nőket értem) nem biztos, hogy ezt a munkaerőpiaci lehetőséget használják arra, hogy elkerüljék a NEET-létet.

MIGRÁCIÓS TÉNYEZŐ. Az EUROSTAT statisztikai adatai szerint a Magyarországról kivándorolt, pontosabban az innen más európai uniós tagállamokba bevándorolt fiatal fiúk aránya magasabb, mint a nőké. A következő ábra ezt szemlélteti, összefoglalva a teljes 15–29 éves korosztályt.

12. ábra Kivándorlás korcsoport (15–29 évesek), nem és állampolgárság (magyar) szerint, 2012–2016 (fő)

Forrás: EUROSTAT; saját szerkesztés 2020

Az EUROSTAT adatai a trendeket és az arányokat tekintve is hasonlóak a Központi Statisztikai Hivatal migrációra vonatkozó legfrissebb adataival (KSH 2018). 2010-től egy erőteljes kivándorlás figyelhető meg az országból, amely 2012-ben még inkább felerősödött, és az adatok szerint 2015-ben érte el csúcspontját. Ezt követően egy viszonylag meredek csökkenési folyamat figyelhető meg a hivatalos statisztikai adatok alapján.⁷

Akár a részletes korosztályi bontások (15–19, 20–24, 25–29 évesek) adatait vesszük számba, akár a teljes 15–29 éves korosztály adatait, látható, hogy 2014-től kezdve a fiatal férfiak nagyobb számban hagyták el (akár rövidebb, akár hosszabb időre) az országot. Továbbá a témával foglalkozó hazai kutatások (Fazekas – Nagy – Monostori 2018; ld. még Nagy – Bán – Folmeg – Schmidt 2017) arra is rámutatnak, hogy az elvándorlók, legyenek ők fiatalok vagy idősebbek, többnyire munkavállalás céljából, vagyis anyagi érdek miatt döntenek a kivándorlás mellett. Ez jelentheti azt, hogy az egész család úgy dönt, végleg elhagyja az országot. Ugyanakkor utalhat arra is, hogy a család egyik tagja a külföldi munkahely és az itthoni háztartása között ingázik, abból a célból, hogy a külföldi munkavállalás révén megszerzett (legális vagy illegális) anyagi javakkal támogassa az itthon maradt teljes családot.

A fenti adatok tanúsága szerint feltételezhetően több fiatal nő maradhat Magyarországon, és nem él sem az ingázás, sem a végleges kivándorlás lehetőségével. Ebből pedig következhet,

⁷ A tanulmánynak nem célja részletesen magyarázni akár az EUROSTAT, akár a KSH bevándorlással, illetve kivándorlással kapcsolatos adatainak módszertanát, vagy az adatok számbeli valóságának tartalmát. A szerző tisztában van azzal, hogy ezektől az adatoktól jelentősen eltérő adatok is napvilágot láttak már különböző csatornákon keresztül. Ez a munka azonban nem a kivándorlók számát szándékozik cáfolni vagy bizonyítani, hanem azt igyekszik kimutatni, hogy a fiatalok korosztályában a férfiak vagy a nők hajlanak-e inkább arra, hogy akár rövidebb, akár huzamosabb ideig elhagyják az országot (feltételezhetően munkavállalási céllal).

hogy több fiatal nő csúszhat a NEET-státuszba, mint férfi, ami erősítheti a női NEET-csoport statisztikailag nagyobb létszámát.

A fenti négy vizsgált dimenzióval kapcsolatban összefoglalásul elmondható, hogy Magyarországon tendenciózusan egyre kevesebb gyerek születik, ugyanakkor azonban a megszületettek között, a fiatalokat érintő összes korosztályokban, több fiú születik, mint lány. Éppen emiatt azt feltételezhetnénk, hogy az arányaiban több fiatal magyar fiúk csoportjából több is csúszhat élete bizonyos szakaszaiban, vagy akár tartósan is a NEET-létbe. Ennek azonban a hivatalos statisztikai adatok ellentmondanak.

A fiatal nők általánosan magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a fiatal férfiak. Ebből pedig következik, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nők hamarabb és biztosabban tudnak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, mint az általánosságban alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező férfiak. Tehát ez a dimenzió részleges magyarázattal szolgálhat, miért több a női NEET-es Magyarországon, mint a férfi: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nők is nagy arányban válnak a NEET-csoport tagjává. Ehhez azonban azt is feltételezni kellene, hogy a NEET-csoport, a tagok iskolai végzettségét tekintve, homogén, vagy legalábbis jelentősebb arányban vannak benne magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők is. Az eddigi kutatások pedig ennek ellenkezőjét támasztják alá. Ugyan előfordulnak a csoportban magasabb iskolai végzettséggel rendelkező fiatalok is, de általánosságban elmondható, hogy a NEET-fiatalok többsége alacsony, vagy kifejezetten alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik.

A közmunkaprogramok jelentős számban foglalkoztatnak 25 év alatti fiatalokat. S bár a számuk az elmúlt években folyamatos csökkenést mutat, ugyanakkor a nemek közötti arányokban azt láthatjuk, hogy jelentősen több férfi vesz részt a közmunkaprogramokban, mint nő. Így tehát a közmunkának egy elszívó hatása figyelhető meg azoknál a 25 év alatti férfiaknál, akik létszámban ugyan többen vannak, mint a nők, de általánosságban alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Ez a NEET-csoport esetében azt jelenti, hogy az alacsonyabb végzettséggel rendelkező 25 év alatti férfiak nagyobb valószínűséggel választják mint NEET-létből való *kimenekülési lehetőséget*, a közmunkaprogramokat, a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező 25 év alatti nőknél.

Egy másik lehetséges *menekülő út* a fiatal férfiak számára (nemcsak) a NEET-létből, az ország időszakos, vagy tartós elhagyása, munkavállalási céllal. Ezek a fiatalok anyagi eszközökkel támogathatják is hátrahagyott párkapcsolatukat és/vagy családjukat. Ez a lehetséges válasz-megoldás (?) csökkentheti mind a teljes magyar NEET-populáció számát, mind pedig a NEET-férfiak számát; ezzel egyben növelve a női NEET-tagok létszámát.

Végezetül a magyar fiatalok gyermekvállalási hajlandóságára térek ki röviden, amely további magyarázatot adhat arra, miért több a magyar NEET-populációban a nők aránya, mint a férfiaké, és egyben magyarázhatja azt is, kik azok a nők, akiknek többsége alkotja a magyar NEET-csoportot.

Kapitány – Spéder szerzőpáros szerint (2018): „Az elmúlt néhány évben Magyarországon a született gyermekek száma stagnált, miközben a gyermekvállalási kedv növekedett” (Kapitány – Spéder 2018: 47). A tanulmányból két pontot emelnék ki, melyek véleményem szerint erős magyarázó tényezők lehetnek a női NEET-csoport létszámtöbbségére.

A kutatók állítása szerint „a gyermekvállalási életkor kitolódása az elmúlt bő fél évtizedben gyakorlatilag megállt” (Kapitány – Spéder 2018: 47). Vagyis ez azt jelenti, hogy a fiatalok egy

része már nem halogatja a gyermekvállalást, hanem akár egészen fiatal korban vállalja első gyermekét. Kapitány – Spéder szerint a gyermekvállalási kedv a 15–19 éves korosztályban több mint 25%-kal növekedett. Vagyis a tinédzserek gyermekvállalási kedvének növekedése figyelhető meg. A szerzők nemzetközi szakirodalomra hivatkozva magyarázzák e jelenséget, miszerint főleg ott érhető tetten, ahol nagyok a társadalmi egyenlőtlenségek.

Az iskolai végzettség és a gyermekvállalás összefüggésével kapcsolatban a szerzőpáros kiemeli, hogy az *„elmúlt években egyfelől az alacsony iskolai végzettségű csoportokban és jellemzően fiatal életkorban jelentősen nőtt a gyermekvállalási kedv.”* (Kapitány – Spéder 2018: 47). Majd később hozzátesszik: *„Igazán radikális »baby-boom« azonban a 8 osztályt, vagy azt sem végzett nők gyermekvállalási kedvét jellemezte a 2011–2016-os időszakban. Ennek a társadalmi rétegnek a létszáma igen gyorsan csökkent... Ennek ellenére az általuk vállalt gyermekek száma mintegy tizedével nőtt. A gyermekvállalási kedv növekedése ebben a rétegben nem korlátozódott egyes korcsoportokra, de leghangsúlyosabb mértékben volt megfigyelhető fiatal felnőtt korban. ... Az adatok arra utalnak, hogy ennek a szakmunkás-bizonyítványt sem szerző csoportnak a többsége 22 éves korára már anya lesz, míg például az érettségizetteknél ugyanez 29–30 éves korában következik be.”* (Kapitány – Spéder 2018: 56)

A legfrissebb Magyar Ifjúság Kutatás konkrétan a NEET-csoportban lévő nőkkel kapcsolatban hasonló megállapításokat tesz, mint a fent idézett szerzőpáros. Sőt hozzátesszi, hogy elsősorban községekben (53%), vagy kisebb városokban laknak (38%), koncentráldva az északi régióban. Továbbá etnikai hovatartozásuk szerint a csoportban jelentős a cigány/roma származás, valamint a szülők kifejezetten alacsony (8 általános, vagy még az sem) iskolai végzettsége (Széll – Nagy 2018).

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a magyar nők körében azoknál nőtt elsősorban a gyermekvállalási kedv, akik kifejezetten fiatalok (15–22 évesek), és akiknek kifejezetten alacsony (8 általános vagy alatta) a megszerzett iskolai végzettsége. Ezek a jellemzők pedig kísértetiesen ráillenek azokra a fiatal nőkre, akik a veszélyeztetett NEET-csoport női tagjait alkotják.

KONKLÚZIÓ

A tanulmányban két megállapítást igyekeztem körüljárni, és ezek vizsgálatával közelebb jutni ahhoz, továbbá magyarázatot adni arra, miért nagyobb a magyar NEET-csoporton belül a nők aránya, és milyen jellemzőkkel bírhatnak azok a nők, akik ezt a csoportbéli többletet alkotják.

A bemutatott statisztikai adatokra támaszkodva a magyar női NEET-populáció nagyságáról a következő megállapítások tehetők. A teljes korosztályba tartozó (15–24 éves) magyar NEET-nők aránya (14,3%) – akárcsak a korcsoportok szerinti megoszlásokban – jelentősen felülmúlja az Unió teljes korcsoportra vonatkozó nők átlagát (11,2%). Vagyis az Európai Unió NEET-nők átlagához képest is többen vannak a magyar NEET-nők, továbbá jelentősen többen vannak, mint a magyar NEET-férfiak a korcsoportok szerinti megoszlásokban is, és a teljes korosztályban is.

A tanulmány négy dimenzió (demográfia, iskolázottság, munkaerőpiac és migráció) keresztül vizsgálta, hogy kik alkotják, és milyen jellemzőkkel bírhatnak a többséget adó magyar NEET-nők. A négy dimenzió vizsgálatával kapcsolatban elmondható, hogy Magyarorszá-

gon egyre kevesebb gyerek születik, ugyanakkor azonban a megszületettek között, a fiatalokat érintő összes korosztályban, több fiú születik, mint lány. Éppen emiatt azt feltételezhetnénk, hogy az arányaiban több fiatal magyar fiúk csoportjából több is csúszhat élete bizonyos szakaszaiban, vagy akár tartósan is a NEET-létbe. Ennek azonban a hivatalos statisztikai adatok ellentmondanak. Hiszen a számukban kevesebb nőből arányait tekintve több válik a NEET-csoport tagjává, mint a létszámukban több fiúból.

A fiatal nők iskolai végzettségéről elmondható, hogy általánosan magasabb, mint a fiatal férfiaké. Ebből pedig következik, hogy a nők nagyobb valószínűséggel hamarabb és biztosabban tudnak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, mint az általánosságban alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező férfiak. Ez a dimenzió részleges magyarázattal szolgálhat, miért több Magyarországon a női NEET-es, mint a férfi: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nők is nagy arányban válnak a NEET-csoport tagjává. Ehhez azonban azt is fel kellene tételezni, hogy a NEET-csoportban, a tagok iskolai végzettségét tekintve, jelentősebb arányban képviselik magukat magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők is. Az eddigi kutatások azonban ennek ellenkezőjét támasztják alá. Ugyan előfordulnak a csoportban magasabb iskolai végzettséggel rendelkező fiatalok is, de általánosságban elmondható, hogy a NEET-fiatalok többsége alacsony, vagy kifejezetten alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik.

A közmunkaprogramok jelentős számban foglalkoztatnak 25 év alatti fiatalokat. S bár a számuk az elmúlt években folyamatos csökkenést mutat, ugyanakkor a nemek közötti arányokban azt láthatjuk, hogy jelentősen több fiú vesz részt a közmunkaprogramokban, mint lány. Így tehát a közmunka elszívó hatása figyelhető meg azoknál a 25 év alatti fiúknál, akik létszámban ugyan többen vannak, mint a lányok, de általánosságban alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Ez a NEET-csoport esetében azt jelenti, hogy az alacsonyabb végzettséggel rendelkező 25 év alatti férfiak nagyobb valószínűséggel választják, mint a NEET-létből való *kimenekülési lehetőséget*, a közmunkaprogramokat, akár a magasabb, de akár az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező 25 év alatti nőknél.

Egy másik lehetséges *menekülő út* a fiatal férfiak számára (nemcsak) a NEET-létből, az ország időszakos, vagy tartós elhagyása, munkavállalási céllal. Ezek a fiatalok anyagi eszközökkel támogathatják is hátrahagyott párkapcsolatukat és/vagy családjukat. Ez a lehetséges választás csökkentheti mind a teljes magyar NEET-populáció számát, mind pedig a NEET-férfiak számát; ezzel egyben növelve a női NEET-tagok létszámát.

Végül utolsó megközelítési irányként a tanulmányban a fiatalok gyermekvállalási kedvét vizsgáltam meg. A kutatásokból kitűnik, hogy a magyar nők körében azoknál nőtt elsősorban a gyermekvállalási kedv, akik kifejezetten fiatalok (15–22 évesek), és akiknek kifejezetten alacsony (8 általános, vagy még az sem) a megszerzett iskolai végzettsége. Ezek a jellemzők pedig kísértetiesen ráillenek azokra a fiatal nőkre, akik a veszélyeztetett NEET-csoport női tagjait alkotják. Egy (vagy akár több) gyermek vállalása nem feltétlenül szükségszerű, hogy valami anyagi juttatást is maga után vonjon – persze nem árt, ha van –, de a családtagok elismerését (megbecsülését), valamint a mindennapokban való elfoglaltság érzését, vagyis egy *kimenekülő utat* a pszichés leépülés elől mindenképpen elősegíthet.

A jelenség egy folyamatként ragadható meg, melynek lépcsői egymásra épülnek, és egymásból következnek. A fiatal korosztályba tartozó férfiak ugyan számbelileg többen vannak, mint a nők, de az iskolai végzettségük általánosságban alacsonyabb. Ez azt predesztinálná,

hogy több 15–24 éves korosztályban lévő férfi váljon a NEET-csoport tagjává, mint nő. Ugyanakkor ezt a nagyobb létszámú, de alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező fiatal férfit a főleg vidéki kistelepüléseken oly „népszerű” közmunkaprogramok felszívják. És/vagy rövidebb ideig munkákat vállalnak külföldön, úgynevezett ingázóvá válnak, mely anyagi erőforrást biztosíthat a családnak. Eddigi kutatásaim azt bizonyítják, hogy e két munkavállalási alternatíva igen gyakori a vidéki, alacsony iskolai végzettséggel és elsődleges szocializációs deficittel rendelkező NEET fiatal férfiak körében, sőt leggyakrabban egyszerre jelenik meg: vagyis alapvetően közmunkás, de emellett rendszeresen vállal külföldi munkákat mint ingázó. Így tehát érthetővé válik, hogy a magyar NEET-férfiak száma miért alacsony és mutat csökkenő tendenciát, az ugyanabba a csoportba tartozó nőkhöz képest.

Ugyanakkor – az érem másik oldalát vizsgálva – azt láthatjuk, hogy a fiatalok összes korosztályában kevesebb lány születik, de nekik általánosságban magasabb az iskolai végzettségük. Ez pedig azt predesztinálná, hogy kevesebb nő csúszhat a NEET-létbe. Mind a hazai, mind pedig a nemzetközi erre vonatkozó adatok ennek éppen az ellenkezőjét mutatják. Vagyis a magyar NEET-csoporton belül a nők jelentősen többen vannak, mint a férfiak. Kutatásaim arra világítanak rá, hogy a létszámukban kevesebb nők között azok, akik alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, nem a közmunka irányába tesznek lépéseket legális munkavállalás céljából, és nem válnak ingázóvá a külföldi munka miatt, hanem a gyermekvállalásban és/vagy valamely otthoni családtag gondozásában, ápolásában találják meg mindennapi elfoglaltságukat. Ez szocioökológiai környezetük hozzájárulását és egyben megbecsülését is maga után vonhatja. Ez pedig eredményezheti a nők magasabb létszámát a NEET-csoporton belül, mint a férfiakét, sőt ez a tendencia előre is vetítheti a magyar női NEET-csoport folyamatos növekedését.

A fenti eredményekkel együtt pedig mindez magyarázhatja, hogy miért több a (feltételezhetően elsődleges szocializációs deficittel rendelkező, kifejezetten alacsony iskolai végzettséget bíró, vagyis veszélyeztetett) NEET magyar nő, mint férfi.

Továbbá, amennyiben a tanulmányban megfogalmazott következtetéseimet empirikus kutatások is alátámasztják, az eddig elmondottakból egy csapdahelyzet is felsejlik. Az elsődleges szocializációs deficittel rendelkező és aluliskolázott fiatal NEET-nő nagy valószínűséggel hasonlóan szocializációs deficittel rendelkező és szintén aluliskolázott fiatal NEET-létben lévő (vagy közmunkás, vagy illegális munkavállaló és/vagy külföldre ingázó) férfival létesít (élettársi) párkapcsolatot, és vállal gyermeket annak érdekében, hogy valamilyen megbecsültséghez juthasson. Ezzel pedig az „ördögi kör” bezárulni látszik. A megszületett gyerek azokkal a szocializációs deficitekkel nő fel, melyekkel a szülei bírtak/bírnak, és hasonló (ki)menekülési stratégiákat választ, mint azt a szülei tették, illetve amit tőlük tanulhatott. Vagyis – véleményem szerint – *társadalmi változás elmaradása esetén a NEET-lét nagy valószínűséggel konzerválódik!*

IRODALOM

- Audit Commission (2010): *Against the odds. Re-engaging young people in education, employment or training*. London: Audit Commission Publishing Team.
- Barta, N., Csoba, J., Harmati, K., Hegyi, L. (2016): „Útvesztő”. Az iskolából lemorzsolódott 15–19 évesek mindennapjai. *Metszetek* 5(3): 103–120.
- Bene V., Krémer B., Pintye, Zs. (2018): A 15–29 éves korosztály foglalkoztatásáról és munkaerőpiaci perspektíváiról – a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 adatainak tükrében. In: Nagy Á. (szerk.) (2018): *Margón kívül. Magyar ifjúságkutatás 2016*. Excenter Kutatóközpont.
- Chen, Yu-Wen (2009): *Once 'NEET', Always 'NEET'? Experiences of Employment and Unemployment of Youth Participating in a Job Training Program in Taiwan*. National Taiwan University. http://www.umdcipe.org/conferences/policy_exchanges/conf_papers/Papers/217.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 03. 20.)
- Elder, S. (2015): *What does NEETs mean and why is the concept so easily misinterpreted?* International Labour Office. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_343153.pdf (Utolsó letöltés: 2016. 12. 18.)
- Eurofound (2016a): *Exploring the diversity of NEETs*. Publications Office of the European Union, Luxembourg. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2016/labour-market-social-policies/exploring-the-diversity-of-neets> (Utolsó letöltés 2016. 12. 18.)
- Eurofound (2016b): *Exploring the diversity of NEETs: Country profiles*. Publications Office of the European Union, Luxembourg. http://www.ilsole24ore.com/pdf2010/Editrice/ILSOLE24ORE/ILSOLE24ORE/Online/_Oggetti_Embedded/Documenti/2016/07/14/giovanilavoro-europa-dati.pdf (Utolsó letöltés: 2016. 12. 18.)
- European Commission (2017): *Young people neither in employment nor in education and training by sex, age and educational attainment level (NEET rates)*. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 25.)
- Eurostat-Data Explorer (2018): *Young people neither in employment nor in education and training by sex, age and labour status (NEET rates)* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfse_20&lang=en (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20.)
- Fazekas A., Nagy Á., Monostori K. (2018): „Bú, baj, bánat messze szalad!” Életesemények, problémák, mobilitás, migráció. In: Nagy Á. (szerk.) (2018): *Margón kívül. Magyar ifjúságkutatás 2016*. Excenter Kutatóközpont.
- Gregor A. (2018): A hazai ifjúság demográfiai jellemzői és az azt alakító tényezők. In: Nagy Á. (szerk.) (2018): *Margón kívül. Magyar ifjúságkutatás 2016*. Excenter Kutatóközpont.
- House of Commons. Children, Schools and Families Committee. (2010) *Young people not in education, employment or training*. Eighth Report of Session 2009–10. House of Commons. London: The Stationery Office Limited.
- Ignits Gy., Mód P., Nagy Á., Varga L. (2017): *Beszámoló a 2016. évi közfoglalkoztatásról*. http://kozfoglalkoztataskormany.hu/download/4/8e/e1000/Besz%C3%A1mol%C3%B3_2016_170713.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20.)

- Ignits Gy., Mód P., Nagy Á., Varga L. (2018): *Beszámoló a 2017. évi közfoglalkoztatásról*. http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/c/7a/32000/Besz%C3%A1mol%C3%B3_2017_20180621.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20.)
- Kapitány B., Spéder Zs. (2018): Gyermekvállalás. In: Monostori J., Óri P., Spéder Zs. (szerk.) (2018): *Demográfiai portré 2018*. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2730/2618> (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20.)
- Koltai L. (2018): A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra. Hétfa Kutatóintézet. Budapest. http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20.)
- Makay Zs., Domokos T. (2018): Társadalmi újratermelés – a magyarországi ifjúság demográfiai folyamatai. In: Székely L. (szerk.) (2018): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. és Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft.
- Mód P., Gál-Schneider B., Ignits Gy., Varga L. (2016): *Beszámoló a 2015. évi közfoglalkoztatásról*. <http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/2/b1/91000/Besz%C3%A1mol%C3%B3%20a%202015%20%C3%A9vi%20%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s%C3%B3l.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20.)
- Mód P., Ignits Gy., Kósa D., Varga L. (2015): *Beszámoló a 2014. évi közfoglalkoztatásról*. <http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/e/fe/21000/%C3%89ves%20t%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3%202014.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20.)
- Nagy Á. (szerk.) (2018): *Margón kívül. Magyar ifjúsággutató 2016*. Excenter Kutatóközpont.
- Nagy Á., Bán D., Folmeg B., Schmidt R. (2017): Ifjúsági esélyek, ifjúságpolitika. In: Ferge Zs. (szerk.): *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015)*. Budapest: Osiris Kiadó. 255–283.
- Sánta, T. (2016a): Youngsters Who Are Not in Employment, Education or Training (About the NEET in a Hungarian Perspective). *Belvedere Meridionale* 28(2): 120–131.
- Sánta T. (2016b): NEET-kutatás – Szegedre vonatkozó statisztikai adatok tükrében. In: Jancsák Cs. és Krémer A. (szerk.): *Kisvárosi fiatalok, kisebbségek, új sebezhetőségek*. Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ. *Belvedere Meridionale*. 111–146.
- Sánta T. (2017): Ha tovább maradsz, beleragadsz! NEET-es fiatalok kormegoszlási arányai Szegeden. *Kultúra és Közösség*, IV. folyam VIII. évfolyam 1: 27–38.
- Sissons, P., Jones, K. (2012): *Lost in transition? The changing labour market and young people not in employment, education or training*. The Work Foundation. London: Part of Lancaster University.
- Social Exclusion Unit (1999): *Bridging the Gap: New Opportunities for 16–18 Year Olds Not in Education, Employment or Training*. <http://webcitation.org/61D9Jlx7d> (Utolsó letöltés: 2014. 11. 10.)

- Spielhofer, Th., Golden, S., Evans, K., Marshall, H., Mundy, E., Pomati, M., Styles, B. (2010): *Barriers to participation in education and training*. National Foundation for Educational Research. Department for Education. <http://www.dera.ioe.ac.uk/82/1/DFE-RR009.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. 03. 08.)
- Székely, L. (szerk.) (2013): *Magyar Ifjúság 2012*. Tanulmánykötet. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ilfjusag_2012_tanulmanykotet.pdf (Utolsó letöltés: 2016. 12. 27.)
- Széll K., Nagy Á. (2018): Oktatási helyzetkép: iskola, életutak, tervek és lehetőségek. Nagy Á. (szerk.) (2018): *Margón kívül. Magyar ifjúságkutatás 2016*. Excenter Kutatóközpont.
- Varga J. (2018): *A közoktatás indikátorrendszere 2017*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet. http://www.mtakti.hu/wpcontent/uploads/2018/02/A_kozoktatas_indikatorrendszere_2017.pdf (Utolsó letöltés 2019. 01. 20.)

Honnan, hová, hogyan? – Mediációs célok és stílusok

Pilinszki Attila – Bulyáki Tünde – Krémer András – Rákóczy Zsuzsanna

Pilinszki Attila: Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet –
pilinszki.attila@public.semmelweis-univ.hu

Bulyáki Tünde: Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság Módszertani Főosztály –
bulyaki.tunde@szgyf.gov.hu

Krémer András: Budapesti Metropolitan Egyetem, Szegedi Tudományegyetem –
kremer.andras@gmail.com

Rákóczy Zsuzsanna: Rézler Gyula Mediációs Intézet – rakoczy.zsuzsanna.agnes@gmail.com

ABSZTRAKT A tanulmány célja a mediációs gyakorlat vizsgálata, különös tekintettel a mediátorok stílusára és a különböző háttérváltozókkal való kapcsolatára. Kérdőíves vizsgálatunkban a facilitatív, az evaluatív és a gyermekközpontú mediációs gyakorlatról kérdeztük a családsegítő és gyermekjóléti alapszolgáltatásban dolgozó mediátorokat (N = 90). A facilitatív és gyermekközpontú gyakorlatra vonatkozó állításokat értékelték magasra a válaszadók, de jellemző volt a stílusok különböző kombinációinak megjelenése is. A célok és stílusok különböző háttérváltozókkal való kapcsolatát vizsgálva elmondható, hogy a szakemberrel kapcsolatos változók (végzettség, milyen szerepben van még az intézményben, képzés óraszama, szerepel az IM-listán) inkább a facilitatív stílussal, a mediáció tárgyával és az intake-vel kapcsolatos változók jellemzően az evaluatív és gyermekközpontú mediációs stílussal mutattak összefüggést. A mediáció intézményének hazai elterjedését és a szolgáltatás szakmai színvonalának emelését szolgálhatja a mediátorok szakmai és szupervíziós támogatása, hiszen a tudatosabb és reflektív működés alapjait adja.

Kulcsszavak: közvetítés, mediációs stílus, családsegítő és gyermekjóléti központ

Where from, where, how? – Mediaton goals and styles

ABSTRACT The aim of the study is to examine the practice of mediation, with special regard to the style of mediators and their relationship to various background variables. In our survey, we asked about facilitative, evaluative and child-centered mediation practices the mediators who are working in child welfare services (N = 90). The items regarding facilitative and child-focused practice were highly scored, but the appearance of different combinations of styles was also characteristic. Examining the correlation of goals, styles and different background variables, we found that the variables related to the mediators (qualification, what role is still in the institution, number of training hours, appearing on the IM list) tend to be associated with facilitative style, they were associated with evaluative and child-centered mediation styles, variables related to the subject of mediation and intake typically correlated with evaluative and child-centered mediation styles. The professional and supervisory support of mediators can serve the spread of mediation in Hungary and the improvement of the professional standard of the service, as it provides the basis for a more conscious and reflective practice.

Keywords: mediation, mediation styles, family help and child welfare centers

BEVEZETÉS

A mediáció a 90-es években jelent meg hazánkban és idővel formálódtak mediációs műhelyek, képzőhelyek, s az évek alatt egyre több szakember szerzett közvetítői tanúsítványt. A hazai intézményesülésnek fontos mérföldköve volt a jogszabályi környezet kialakítása és a mediáció módszerének törvényi szintű szabályozása. A jogszabályi környezet kialakulása hosszú folyamatként írható le, legkorábbi jogszabály az 1992-es Munka Törvénykönyve volt, amelyben a közvetítés megjelent, majd több ágazati szabályozásban, míg valódi sarokpontot jelentve lépett hatályba a közvetítői tevékenységről alapjogszabályként rendelkező törvény¹. Az élet különböző területein alkalmazható alternatív vitarendezési módszer ténylegesen teret nyert a különböző szférákban, bár széleskörű elterjedésről és igénybevételről nem beszélhetünk. A családi konfliktusok kezelése, majd később konkrétan a közvetítői eljárás lefolytatása megjelent a gyermekjóléti szolgálatok, központok feladatai között is.

A mediációs szakma magyarországi kialakulását és alakulását kevés empirikus vizsgálat kísérte, a közvetítői eljárások folyamatáról, a módszer működéséről és a mediátorok stratégiáiról, különböző megközelítésekről még kevesebbet tudunk. Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy egy képet adjunk a családsegítő és gyermekjóléti alapszolgáltatásban dolgozó közvetítők mediációs stílusáról és azt ezt befolyásoló tényezőkről.

MEDIÁCIÓS IRÁNYZATOK, MEGKÖZELÍTÉSEK, STÍLUSOK

A korai társadalomtudományi megközelítések a konfliktus fogalmát győztes-vesztes pozícióként definiálták. Küzdelem az értékek, a szűkös erőforrások, korlátos lehetőségek, meghatározott mértékű tartalékok felett. Ennek során, az eredményesség érdekében az egyén az ellenérdekű felek közömbösítésére, megsebesítésére vagy felszámolására törekszik (Coser 1957). *Másként fogalmazva konfliktusról beszélünk azokban a helyzetekben, amelyek megakadályoznak, elrekesztenek, meggátolnak, megsebesítenek, vagy csökkentik a hatékonyságot* (Deutsch et al. 2011). Ezzel szemben a mediáció szempontjából releváns konfliktusdefiniciók döntő többségében az egymásrautaltságra fókuszálnak, a megváltoztathatatlan ellentét helyett (Mack – Snyder 1957). „A konfliktuskezelés szempontjából releváns konfliktust a korlátozott mértékben rendelkezésre álló erőforrásokért történő rivalizálásként értelmezzük, ahol a konfliktus és kooperáció együttesen jelennek meg.” (Krémer 2012: 16). A konfliktust kiváltó probléma a vitában álló felek számára „az a kritikus különbség, ami az adott ágens valamely alkalommal való állapota és egy számára ugyanakkor kívánatos állapot között esetleg fennáll, amennyiben ezt az ágens felismeri” (Horányi 2007: 214). Ezek a különbségek vagy abból adódnak, hogy az egyénnek a dologhoz való hozzáállása változik meg olyan mértékben, amely már további változást kíván annak rendeződése érdekében, vagy a változást a környezet váltja ki, amelyre az egyénnek ugyancsak reagálnia kell. Megoldottnak pedig akkor nevezhető egy probléma, ha a különbség a kritikus szint alá csökkent, vagy megszűnt (Horányi 2007).

A probléma és ezáltal a konfliktus megoldása is kizárólag individuális lehet: általában nem lehet semmilyen vitás helyzetet megoldani. A problémának szükségszerűen vonatkoznia kell

¹ Lásd: 2002. évi LV. törvény a közvetítői tevékenységről.

az adott szereplőkre, körülményekre, helyzetre, amelynek felismeréséhez és megoldásához bizonyos felkészültségekre van szükség (Horányi 2007). Amennyiben ezek a felkészültségek átmenetileg nem elérhetők a felek valamelyike, vagy egyike számára sem, úgy a mediátor segítséget nyújthat a hozzáféréshez.

A mediációnak mint az alternatív vitarendezési és konfliktuskezelési lehetőségek egyikének a gyakorlata a 70-80-as évekig külföldön is sokkal homogénebb volt, és alapvetően egy olyan folyamatot értettek alatta, ahol egy harmadik semleges és pártatlan személy segít a konfliktusban álló feleknek, hogy a mögöttes érdekeik és szükségleteik felfedezésével egy kölcsönösen előnyös megállapodást érjenek el. Idővel a praktizáló szakemberek körében és a mediátorok képzésében is különböző irányzatok jelentek meg, melyek a mediáció elsődleges céljaként is mást jelölnek meg, és a mediátor szerepét is eltérően írják le. Több szempontból is fontos, hogy a mediációs praxisokban tudatosabban jelenjenek meg ezek az irányzatok és a mediátorok gyakorlatuk ezen vonatkozásaira is reflektáljanak (Lang – Taylor 2012), így a mediációs stílus tudatosítása hozzájárulhat a professzionálisabb működéshez. A nagyobb mediációs hagyománnyal rendelkező országokban egyre fontosabbá válik, hogy a konfliktusban álló felek maguk tudjanak választani a különböző stílusú mediátorok között, akit leginkább el tudnak képzelni maguk és ügyük számára (Charkoudian 2012). Ehhez persze szükséges, hogy mind a mediátoroknak, mind a közvetítést igénylő feleknek pontos képük legyen a különböző megközelítésekről. Magyarországon még nem itt tart a mediációs szakma. A szakemberek és ezen keresztül a szolgáltatást igénybe vevők tudatosságának, illetve informáltságának növeléséhez első lépésként szükséges a definíciók tisztázása és konszenzusos kialakítása, hiszen a szakemberek körében sem egyértelmű a fogalomhasználat (Charkoudian 2012). Ezért különösen indokolt a hazai mediátorok működésének empirikus vizsgálata és az eredmények minél szélesebb körű megvitatása. Először mi is a különböző mediációs irányzatokat mutatjuk be, majd az egyes stílusokkal, azok vizsgálatával kapcsolatos kritikákat foglaljuk össze röviden.

Mediációs stílus alatt a mediátor átfogó koncepcióját értjük, ami arra vonatkozik, hogy mit kell elérni a mediációban (az eljárás elsődleges célja) és ehhez milyen viselkedések, technikák társulnak (a mediátor szerepe) (Kressel et al. 2012). A mediáció alapvető célján és a mediátor intervencióján kívül a stílus összetevőjeként említik továbbá, hogy a mediátor mit feltételez a diszfunkcionális konfliktusok elsődleges okaként (Kressel et al. 2012). Cominelli szerint minden mediátornak van egy fő orientációja, míg más stílusok kevésbé jellemzőek rá. A mediációs stílus valójában egy látható mutatója a mediátor szakmai ethosának, ami jelentős befolyással bír a közvetítés folyamatára is (Cominelli – Lucchiari 2017).

A stílusok – facilitatív, evaluatív, transzformatív, terápiás, narratív – kérdésköre a kezdeti tanulmányokban még nem jelent meg, azonban mára mindenképp a mediációs szakirodalom fontos elemévé vált. Ezek mindegyikére mediációként hivatkoznak, azonban különböző fókusszal és célokkal bírnak, különböző képzési programjaik vannak és sokszor különbözőek a mediáció kimenetelei is (Milne et al. 2004). A következőkben a legjellemzőbb stílusokat mutatjuk be röviden.

A facilitatív mediáció

A mediáció korai szakirodalmában (Haynes 1981; Folberg – Taylor 1986) bemutatott módszert a mai terminológiával a facilitatív jelzővel lehet leírni. A folyamatra fókuszál, miközben fő feladatának a felek érdekeinek felfedezését, azonosítását és integrálását tekinti (Baitar et al. 2013). Épp ezért érdekalapú vagy integratív mediációként is hivatkoznak rá (Hensler 2000). A folyamat menedzselése az elsődleges, a tartalom és a kimenet felelőssége a feleké. A facilitatív mediátor a különböző opciók kidolgozását nem tekinti feladatának, inkább a feleket segíti megtalálni a saját útjukat, meghozni a saját döntéseiket, a helyzetük saját megértése alapján. Ha ad is információt a témában, nem részesíti egyik megoldást sem előnyben (Bronson 2000; Riskin 2003). A facilitatív mediátor egy alaposan megtárgyalt megoldás elérését segíti elsősorban kommunikációs technikák alkalmazásával – a „kommunikáció facilitátoraként” (Milne et al. 2004: 14) –, a kapcsolat visszaépítésével, anélkül hogy a felek pozícióit értékelné. A felek érdekeire fókuszál, szemben a pozíciókkal és segíti a feleket elmozdulni a pozicionális vitából a mögöttes szükségletekről való érdekekről való beszélgetés felé (Imperati 1997; Kressel et al. 2012; Cominelli – Lucchiari 2017). A facilitatív mediátor a teljes semlegességet képviseli és nem adja elő saját nézetét az ügyel kapcsolatban, a legkisebb intervenció mentén halad (Imperati 1997). A „jó” megállapodás, amit a felek kölcsönösen elfogadnak, még akkor is, ha a tárgyalóteremben jobb eredményt is elérhettek volna. A cél annak biztosítása, hogy egyik fél se érezze magát a megállapodásba kényszerítve, hanem egy kölcsönösen előnyös egyezségként tekintsenek rá (Imperati 1997). A facilitatív mediációban jellemzőbb a közös ülés, mint a kaukusz, azaz különtárgyalás (Imperati 1997). Így a mediátor hatékonyabban tudja segíteni az együttműködő kommunikációt és a kreatív problémamegoldó folyamatot (Milne et al. 2004). A facilitatív mediátornak nem szükséges a téma szakértőjének lenni, mivel nem ad információt, véleményt vagy tanácsot (Imperati 1997). Mayer megjegyzi, hogy minden mediátor alkalmaz facilitatív technikákat, a facilitatív stílusú mediáció legjellemzőbb vonásait a következőkben jelölte meg: folyamatorientált, a kimenetre kevésbé fókuszál; kliensközpontú; kommunikáció-fókuszú; érdekalapú (Mayer 2004).

Az evaluatív mediáció

A fent bemutatott facilitatív modellel szemben az evaluatív mediátorok tartalmi kérdésekben is felajánlják tudásukat, tapasztalatukat a felek számára. Továbbmennek az információnyújtásnál és a legjobb megoldás érdekében tanácsot adnak és előrejelzik a várható jogi kimenetet (Charkoudian 2012; Baitar et al. 2013). Annak ellenére, hogy a mediátor nem döntéshozó szerepben van, nem adja fel a közvetlen ráhatás lehetőségét, és a felek pozícióinak technikai értékelésével, az érdekek egyensúlyba kerülésére vonatkozó tanácsadással hozzájárul a kimenet-höz (Cominelli – Lucchiari 2017). A mediátor tehát erőteljesebb intervenciókkal van jelen, feladatának tekinti az opciók generálását is (Imperati 1997; Bronson 2000). A facilitatív mediátorral szemben nem csak segíti a feleket az esetük értékelésében, de ő maga is értékeli azt (Riskin 2003) és a megállapodás is inkább az eset értékelésén (erősségek és gyenge pontok) vagy az egyezség megghiúsulásának költségein alapszik, mint a kölcsönösen előnyös megoldásokon. Ha igazságtalanság történe, a megállapodást is befolyásolva beavatkozik az igazságos-

ság jegyében (Imperati 1997). Az evaluatív mediációban jellemző az írásos megállapodás elérésének dominanciája, a folyamat és a felek közötti kapcsolat kisebb hangsúlyt kap (Imperati 1997; Milne et al. 2004). Az evaluatív mediációban jellemzőbb, hogy a felekkel külön-külön találkozik a mediátor (Imperati 1997; Milne et al. 2004). A mediátor anélkül nem tud hatékony lenni az evaluatív típusú mediációban, hogy ne lenne az adott téma szakértője, hiszen tanácsot, ajánlásokat fogalmaz meg. Jellemzően jogász végzettségű mediátorok alkalmazzák ezt a stílust (Imperati 1997).

Baitar olyan esettípusokat (gyermekbántalmazás, családon belüli erőszak, amikor valamilyen fél mentális betegség vagy szerhasználat miatt nem alkalmas a tárgyalásos konfliktuskezelésre) sorol fel, ahol az evaluatív mediáció feltétlen javasolt (Baitar et al. 2013), melyek jellemzően a (facilitatív) mediáció kontraindikációiként jelennek meg. Ezenkívül azokban az esetekben jellemzőbb az evaluatív mediáció alkalmazása, ahol magasabb a konfliktus szintje (Baitar et al. 2013). Az értékelő és tanácsadói stratégiákat többen ellentmondásosnak ítélték, mivel azzal, hogy irányt szab, gyengíti a felek önrendelkezését és hogy a létrejövő megállapodást igazán a sajátjuknak érzéik (Baitar et al. 2013).

Az evaluatív mediáció során az igazságosság vagy az értékelés szempontja gyakran valamilyen közösen elfogadott norma, amely lehet akár kulturális, vallási, viselkedési vagy jogi. Az utóbbi időben a jogi norma vált hangsúlyosabbá. E norma egyaránt elfogadott (és/vagy kötelező) a felek számára, így az ezzel való „szembesítés”, ehhez viszonyított értékelés lehetővé teszi a pártatlanság megőrzését a szerzők nagyobb csoportja szerint. A kezdeti tapasztalatok a kisebb közösségek normáit fenntartó, megerősítő eljárások sikereit igazolta, itt érdemes utalni a resztoratív eljárásokra, melyekben szintén fontos szerepet kapnak a normák érvényesítése során a mediáció technikái. Erre épülve, a bírósági mediációk körében terjedtek el azok a mediációs és arbitrációs eljárások, melyekben a felek kifejezetten arra kapnak lehetőséget, hogy a mediátor, vagy egy néhány fős tanács, grémium értékeli az álláspontjaikat, segít felismerni, megállapítani azok realitását, ezáltal elősegítve, hogy a felek fölött álló norma érvényesülésével megállapodás születhessen. Az értékeléseket a feleknek nem kötelességük elfogadni, annak elutasítása esetén igénybe vehetik a normál bírósági eljárást, ahol már valóban kötelező döntés születik a felek számára. Ilyen többek között a „Michigan Mediation” néven ismert módszer is (Exon 2007).

Másik határterület a mediáció és az arbitráció egyfajta keverékeként kialakult „Med-Arb”, amely a harmadik fél döntésével rendezzi a vitát, folyamatában azonban jelentős szerepet játszik a mediáció módszertana, s az evaluatív elemek szerepe (Pappas 2015).

Mindenképpen megemlítendő azonban e helyen, hogy az értékelésre kizárólag a felek részére, az ő segítségük érdekében kerülhet sor, súlyos etikai szabály, hogy a folyamat, a felek vagy álláspontjaik, viselkedésük értékelése nem kerülhet ki a folyamat szereplőinek köréből (Krémér 2012). Így a mediátor általános szabályként nem adhat ki információt (értékelést) bíróságnak, hatóságnak a mediáció folyamatáról, kivéve néhány igen speciális esetet (pl. gyermek veszélyeztetése esetén).

A narratív mediáció

A narratív az egyik legfiatalabb mediációs stílus, amely alapelveinek kidolgozása Michael White és David Epston nevéhez fűződik (Winslade et al. 1998). Az elméletet megalapozó megközelítés és annak eszköztára a pszichológiából ismert narratív családterápiára alapoz. E megközelítés szerint az emberek tapasztalataikat gyakran történeteken keresztül adják át, amely történetek segítenek abban, hogy összefüggéseiben lássuk életünk eseményeit és egyúttal segíthetnek problémáink körvonalázásában is. A módszer mindezeket a régi történetek újfajta megközelítésben való újraértelmezésével és a negatív diskurzusok pozitívvá fordításával éri el. Ennek megfelelően nem objektív tényekről beszélünk, hanem értelmezésekről, magyarázatokról, következtetésekről és leírásokról. A megközelítés szerint nem az objektív megismerés a cél, hanem hogy el tudjuk képzelni azt, ami a történet elmesélőjével történik, segítve a mesélő mind alaposabb megértését (Winslade – Monk 2008). Az egyén által megalkotott történetek egy szélesebb történeti hálóba kapcsolódnak a társadalom más tagjainak történeteivel, így alkotva kulturális összefüggést társadalmi szinten (Cobb 1994 idézi Hansen 2004).

A narratív megközelítés alapján lefolytatott mediáció három szakaszra osztható, amelyek az (1) elköteleződés, a (2) történet konstruálása és a (3) történet (Winslade – Monk 2008). Ugyanakkor ezek nem diszkrét szakaszok, nem minden esetben követi egyik a másikat és van, hogy előfordul vissza-, majd újra előrelépés a szakaszok között (Winslade – Monk 2001 idézi Hansen 2004).

Ahogy a szakaszok elnevezése is sugallja, a mediáció ezen esetében nem a felek közti megállapodás elérésén és kidolgozásán van a hangsúly, hanem a köztük lévő viszonyrendszer és az egymásról alkotott kép megváltoztatásán. A megváltozás eredményként előállhat, hogy a felek nyitottabbá és empátikusabbá válnak egymás iránt, s ez a változás elősegíti a lehetséges együttműködést (Winslade – Monk 2008). A vitás felek az eljárás alatt arra töreksenek, hogy a másik fél számára elfogadható legyen a maguk narratívája. A narratív mediáció eredményeként létrejövő végső történet közös lesz, de az ahhoz kapcsolódó érzelmek nem feltétlenül. Ez az eljárás nem az okokban, kimenetekben és nem a törekvésekben való egyetértést, hanem az arra való törekvést célozza, tehát a cél alapvetően nem a megegyezés, hanem a közös értelmezés.

A transzformatív mediáció

Ebben a modellben a mediáció definíciója egy olyan folyamat, amelyben egy harmadik fél segít a feleknek megváltoztatni a konfliktussal kapcsolatos negatív, destruktív interakciókat átalakítani pozitívvá és konstruktívvá (Bush – Folger 2004). A fókusz tehát a kommunikáció és az interakciók átalakításán van, a megállapodás inkább csak mellékterméke a folyamatnak (Milne et al. 2004). Bush és Pope szerint a konfliktus a gyengeség és önelmerülés (self-absorption)² érzéseibe hajtja az érintetteket. Ezek a sérülékeny állapotok erősítik egymást, s a konfliktus tovább eszkalálódik (Bush – Pope 2004). Ennek a folyamatnak a megszakítása és

² Az önelmerülés állapotában lévő személy alapvetően önmagával és a saját ügyeivel foglalkozik úgy, hogy másokat és a külvilágot kizárja. Nem mutat különösebb érdeklődést más iránt, ami kívül esik a szűk önérdéken. Kevés erőfeszítést tesz mások gondolatainak és érzéseinek megértésére.

visszafordítása érdekében a mediátornak elő kell mozdítania egy váltást a felekben – a gyengeségre a hatalommal való felruházással (empowerment), az önelmerülésre pedig az elismerés eszközével reagálva (Bush – Pope 2004).

Az egyetértés felfedezései: a participációra alapozott kommunikáció (PTC)

„Ha a kommunikáció fogalmát a participáció fogalmára óhajtjuk alapozni, akkor az egymással kommunikációban álló ágenseknek felkészültségeiben való kölcsönös részesedéséről érdemes gondolkodnunk, amelyek a sikeres problémamegoldás szükséges feltételeként mutatkoznak meg” (Horányi 2007: 14). A mediátor az eljárás során akár a „kommunikáció facilitátoraként” lép fel, akár tanácsot ad, a gondolatok átformálásában vállal szerepet, vagy a közös történet elmesélésében nyújt segítséget, hozzájárulhat a szükséges felkészültségekhez való hozzáférés, az abból való részesedés biztosításához. Ez a segítségnyújtás irányulhat közvetlenül a konfliktust generáló tényleges probléma feloldására, vagy más, olyan probléma feloldására, amely elhárítása szükséges feltétele a vitás helyzet kielégítő rendezésének. „Az elérhetőség voltaképpen részesedésként (participáció) is volna tekinthető: az ágens részesedik mindazokban a felkészültségekben, amelyek számára egy adott alkalommal elérhetőek. Ezek az elérhetőségek attitűdként, viszonyulásként írhatók le. A felkészültségek az attitűd tárgyak” (Horányi 2007: 248). Az egyén felkészültségeinek összessége döntőnek számít a probléma, a konfliktus azonosítása és annak rendezése szempontjából. A felkészültségek körének bővítése a másik fél vagy felek saját világának megismerése útján lehetséges, illetve saját világának tartalmaiban és magában a nyilvánosságban. Az így létrejövő közös felkészültség a communio. Olyan kommunikatív állapot, amelyben lehetséges a probléma, a konfliktus közel azonos felismerése és rendezése (Horányi 2015). A fent említett attitűd tárgyak határozzák meg a probléma megoldására elérhető eszközök készletét, amelyek lehetnek részben, vagy egészben azonosak a vitás felek számára, ahogyan eltérőek is. A viszonyulások és az attitűd tárgyak egyezősége esetén tehát communióról, közösségről beszélünk, legalábbis az adott probléma feletti gondolkodás megoldásának tekintetében. Ilyen helyzetek alakulnak ki a mediációs eljárás során akkor, amikor a felek egyetértésre jutnak bizonyos kérdésekben. Ideális esetben a felek törekcsenek az így létrejött megállapodások megtartására, hacsak egy, számukra a már megoldottnál fontosabb probléma tekintetében elő nem álló communio maga után nem vonja a már feloldott probléma sikerének devalválódását olyannyira, hogy attól a felek akár el is tudnak tekinteni. Hogy ezek az attitűdök és attitűd tárgyak communióban vannak-e, akkor derül ki, mikor azok az ágensek maguk és egymás számára hozzáférhetővé válnak (Horányi 2008). Ebben az esetben ismerik meg a felek a másik viszonyulását a dologhoz, amely ismeret birtokában következtetéseket tudnak levonni a konfliktus kialakulásával és annak lehetséges kimeneteleivel kapcsolatban is. A mediáció több szakasza is alkalmas a hozzáféréshez, a megismerés lehetőségének biztosításához, azaz a másik véleményének megismeréséhez, akár annak szavai vagy cselekedetei által. Utóbbi esetben a cselekményből lehet következtetni magára az attitűdre. A communiót kognitív (tud, ismer) és emotív (szeret, gyűlölet) attitűdök teszik ki, amelyek egyaránt lehetnek tárgyai a communióknak. A mediációs eljárás célja lényegében minél több nyitott kérdés tekintetében előállítani a communiót a konfliktus rendezése érdekében. Nehezen lehetne kategorizálni, ha lehet egyáltalán, hogy mely mediációs stílus milyen

mértékben fókuszál inkább a kognitív, vagy inkább az emotív attitűdökre, ahogyan az is esetenként változik, hogy az emotív, vagy a kognitív attitűd változásának eredményeként állhattott elő *communio*, amely eredményezhette a további változásokat. Általánosságban a narratív és a transzformatív mediációs stílus jelentősebb mértékben hívja meg a feleket a konfliktushelyzet alapjául szolgáló múltbéli események újraértelmezésére, az arról való gondolkodás ártértékelésére. Ennek eredményeként az emlékek is felülíródnak, amely változás az érzelmevilágra is jelentősebb mértékben hathat. Az evaluatív és a facilitatív stílus inkább tartja fókuszban a reális és praktikus gondolkodást, a különbségek felfogása, megértése, elfogadása, végül tolerálása érdekében. Legyen szó azonban bármely stílusról, az esetek jelentős részében akár az adott körülményekre irányuló tudásunk, ismeretünk bővülése, akár az érzelmeink változása maga után vonja a másik attitűd változását is.

A mediációs stílusok a gyakorlatban

A mediációs szakirodalomban és a témával foglalkozó kutatásokban jellemző, hogy a közvetítői gyakorlatot dualisztikus indikátorokkal írják le. Ilyen kétpólusú pozíciók a facilitatív vagy evaluatív (Riskin 1996), az alkudozó vagy terápiás (Silbey – Merry 1986), a problémamegoldó vagy transzformatív (Bush – Folger 2004), a megállapodás vagy kommunikáció-fókusz (Kolb 1994). Ezt a fajta megközelítést többen bírálták, hiszen egyfajta szakmán belüli szembenállást eredményez (Picard 2004; Cominelli – Lucchiari 2017), másrészt lehetőséget is teremt a szakmai vitára, párbeszédre.

A mediációs stílusokkal foglalkozó tanulmányok közül a legnagyobb hatást kiváltó modell a Riskin-féle rács, ami két dimenzió mentén négy különböző stílust ír le. Az egyik dimenzió a mediátor szerepére (facilitatív vagy evaluatív) vonatkozik, a másik pedig arra, hogy a mediátor szűken vagy tágan határozza-e meg a problémát. A szűk problémadefiníció szerint dolgozó mediátorok az (esetleges) peres eljárásban felmerülő kérdésekre fókuszálnak és hozzájárulnak, hogy a felek jobban megértsék jogi pozíciójukat és a megállapodás kudarcának következményeit. A probléma tágabb meghatározása esetén a mediátor segít a feleknek definiálni, megérteni és megoldani azokat a problémákat, melyekkel foglalkozni szeretnének (Riskin 1996). Riskin mediációs orientációit alapul véve alakították ki Krivis és McAdoo a mediátorok besorolására alkalmas mérőeszközt (Mediator Classification Index), melyet számos empirikus vizsgálatban használnak azóta is (Krivis – McAdoo 1997). Az eredeti modellt bíráló számos kritika egyike arra vonatkozott, hogy a facilitatív-evaluatív dimenzió ténylegesen egy kontinuumnak tekinthető-e, vagy egymástól független, egymásra merőleges tengelyként képzelhetők el (Cominelli – Lucchiari 2017). Több vizsgálat eredménye is jelezte, hogy a mediátorok szerepére vonatkozóan nem vagy-vagy válaszok jelentek meg, hanem hibrid stílusok rajzolódtak ki. Egyfajta stílusbeli eklektikusság mutatkozik a mediátorok körében, de az sem mindegy, hogy kit kérdezünk (mediátor, a szolgáltatást igénybevevő, független megfigyelő). Kressel és munkatársai vizsgálatában az önbesorolásnál igen gyakori volt ez a stílusbeli sokszínűség – a válaszadók jelentős számban azt állították, hogy mind az öt vizsgált stílus jól leírja őket. A megfigyelők azonban a mediátorok kis részénél tudtak azonosítani négy stílust. A facilitatív stílus volt, ami a mediátorok nagy részénél megfigyelhető volt (Kressel et al. 2012). Egy másik tanulmányban a mediátorok 25%-a pragmatikus stílusú, azaz evaluatív, direktív és erősen megállá-

podás-orientált; 21%-uk szocioemocionális, azaz a kapcsolati célok kerülnek előtérbe, a felek kommunikációjának segítésére fókuszál, érzelmekkel dolgozik és a feleket az egymás jobb megértésében segítik; a válaszadóknak több mint a fele kevert stílussal írható le (Picard 2004). Imperati és munkatársai utalnak az oregoni ügyvéd-mediátorok szakmai listájára, ahol a mediátorok valamivel több mint egyharmada tüntette fel, hogy milyen filozófiát/stílust képvisel: körülbelül 10% használta a facilitatív jelzót, 25%-uk változó vagy rugalmas kifejezéssel élt és mindössze 1%-uk használta a direktív vagy evaluatív terminust (Imperati 1997). Golann megfigyeléses kutatásában a mediációs folyamat során vizsgálta az egyes stílusok, mediátori szerepek változását. A vizsgált mediátorok számos stílust használtak, és ezt változtatták egy adott mediáción, akár egy ülésen belül is, s ez a változtatás inkább norma, mint kivétel. A váltásokat kevésbé a mediátorok jellemzői, hanem a vitás felek különböző taktikái, személyiségbeli jellemzői határozták meg. Az előkészítő szakaszban (első külön megbeszélés) jellemzően facilitatív kérdések domináltak, a tárgyalási szakaszba érve minden közvetítő mondott az enyhétől a mérsékeltig besorolható evaluatív állításokat is (Golann 2000). Látható tehát, hogy sokkal komplexebb a kép, minthogy Riskin kétdimenziós modellje meg tudná ragadni. Válaszolva a felmerülő kritikákra, Riskin revidálta a mediátorok orientációjáról alkotott rendszerét. A facilitatív-evaluatív kifejezéseket is átkeresztelte elicitívre és direktívre, de tartalmukban azonos elemeket jelölt meg. Jelentősebb változás viszont, hogy a problémadefiníció helyett, mellett a mediációs folyamat több aspektusát is a rendszerbe emelte (Riskin 2003). Véleménye szerint a facilitatív és evaluatív ideáltípusa a két végpontja annak a kontinuumnak, ami a mediátor szerepét mutatja, de az evaluatív és a facilitatív gyakorlatokban is különböző árnyalatok vannak. A jó mediátort bizonyos mértékig mindkét stílus jellemzi, „az evaluatív és facilitatív mozzanatok gyakran tandemben utaznak” (Riskin 2003: 15). A modell analitikusan sokkal precízebbnek mondható, viszont az operacionalizása elmaradt, így nem is találkoztunk olyan vizsgálatokkal, melyek ezt a módosított modellt alkalmazzák.

Több vizsgálat kitért a szakemberekhez köthető változók és a mediációs stílus összefüggéseire is. Ezek alapján elmondható, hogy a mediátorok stílusa szignifikáns kapcsolatot mutat a nemmel. A női mediátorok kevésbé találták fontosnak a megállapodást és inkább a facilitatív stílust preferálták, a férfiak inkább direktív stratégiákat használtak (Herrman et al. 2003; Nelson et al. 2010), Baitar és munkatársai vizsgálatában egyedül a szakmai háttér mutatott szignifikáns kapcsolatot a stílussal, az ügyvéd mediátorokra inkább jellemző az evaluatív stílus, mint más alapvégzettségűekre (Baitar et al. 2013).

A mediáció folyamatával és a felekkel összefüggő változók és a mediációs stílus tekintetében Cominelli kutatásában azt találta, hogy a megállapodások száma független volt a stílustól, a domináns stílust vizsgálva az evaluatív kevesebb megállapodással járt (Cominelli – Lucchiaro 2017), ami a megállapodás-orientált megközelítés fényében meglepő eredmény. Több vizsgálat jelzi, hogy a mediációban résztvevők inkább a facilitatív stílust részesítik előnyben és elégedettebbek ezzel (McDermott – Obar 2004; Kressel et al. 2012). Amikor pénzügyi kérdés is a témák között szerepel, az olyan mutatók alapján, mint a megállapodások aránya és a tárgyalat pénzügyi nagysága, előnyben részesítik az evaluatív mediátori magatartást (Kressel et al. 2012). Egy facilitatív és egy transzformatív stílusú mediációs programban (ugyanannak a programnak két időszaka) a résztvevők értékelése mindkettő esetén magas elégedettséget mutat (Wall – Kressel 2012). Egy másik vizsgálatban a direktív stílus negatív korrelációt mutatott

azzal, hogy mennyire érezték a felek, hogy a mediátor megértette őket, és kifejezhetnék gondolataikat (Charkoudian 2012).

KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Vizsgálatunkban arra kerestük a választ, hogy a résztvevő mediátorok milyen mediációs célokat tartanak fontosnak, valamint hogy milyen mediációs gyakorlat, stílus jellemzi őket. További kérdésünk volt, hogy ezek a célok és stílusok milyen változókkal mutatnak összefüggést, kimutatható-e valamilyen eltérés a szociodemográfiai, illetve a szakmai háttérhez kapcsolódó változók mentén.

Módszerek

Tanulmányunkban a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet (SE) és a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság Módszertani Főosztályának (SZGYF) közös kutatása során gyűjtött adatok alapján vizsgáljuk a fenti kérdéseket. A vizsgálat fő célja a családsegítő és gyermekjóléti alapszolgáltatás keretében működő mediációs szolgáltatások és a szolgáltatást nyújtó mediátorok jellemzőinek megismerése volt. A mediátorokat fókuszcsoportos vizsgálat³ (N = 62, 6 csoportban) és kérdőíves lekérdezés (N = 90) keretében kerestük meg 2018. november és 2019. április között.

Első lépésben egy intézményi kérdőívet küldünk ki az összes családsegítő és gyermekjóléti szolgálatnak és központnak, melyben szervezeti kérdésekre voltunk kíváncsiak, valamint az adott intézményben mediációs szolgáltatást nyújtó szakemberek e-mail-címeit kértük. A szakembereknek szánt kérdőív linkjét erre a címlistára küldtük ki, összesen 146 címre. A címek között voltak intézményi központi elérhetőségek is, amelyre válaszolva több kitöltés is érkezhetett. Az intézményi kérdőívben azt jelezték, hogy összesen 329 olyan szakember van, aki mediációs szolgáltatást nyújt – ezek között feltehetően sokan vannak, akik mediációs végzettséggel rendelkeznek, de az elmúlt egy évben nem vettek részt közvetítői eljárásban. 124 fő töltötte ki a kérdőívet, azonban közülük csak 90 fő végzett az elmúlt egy év során mediációs tevékenységet.

A válaszadók mindkét kérdőívet Limesurvey 2.0 online rendszerben töltötték ki, az adatelemzést SPSS 25.0 statisztikai programmal végeztük.

Mérőeszközök

A mediációs célokat Baitar és munkatársai (2013) kutatásában használt kérdéssor alapján vizsgáltuk. Öt különböző cél (megállapodás, pártfogás, önrendelkezés, interakciók minősége, emocionális) fontosságát kellett értékelni egy tízfokú Likert-skálán 1-től (egyáltalán nem fontos) 10-ig (rendkívül fontos).

³ A fókuszcsoportos vizsgálat részletes leírását és eredményeit lásd korábbi tanulmányunkban (Pilinszki et al. 2019).

A Mediátori Stílus Indexben (Mediator Style Index) (Krivis – McAdoo 1997) szereplő evaluatív és facilitatív stílusokat mérő itemeket alapul véve alakítottunk ki egy tíz tételből álló kérdéssort, melyben helyet kapott két állítás is, ami a gyermekközpontú mediációs gyakorlat mérésére szolgál.

A mediátorok jellemzőire vonatkozóan rákérdeztünk a szakember nemére, életkorára, szakmai tapasztalatára, alapvégzettségére, mediációs végzettségére, arra, hogy szerepelnek-e az IM közvetítői listán, illetve hogy milyen munkakör mellett végzik a mediációs tevékenységet.

A mediáció jellemzői közül jelen tanulmányban vizsgáltuk, hogy jellemzően önkéntes, az intézményen belül delegált vagy hatóságilag kötelezett ügyekkel foglalkoznak-e, illetve hogy döntően válási, kapcsolattartási, kamasz-szülő, iskolai konfliktusok adják-e a mediáció tárgyát. Mindkét kérdésnél arra kértük a válaszadókat, hogy a 2018-as év alapján hogyan oszlanak meg a mediációs eljárások az említett kategóriák mentén. Az elemzésben azokat soroltuk az egyes kategóriákhoz, ahol ez az arány meghaladta az 50%-ot.

Minta bemutatása

A válaszadók egytizede férfi, ami tükrözi a szociális szakmában lévő, más vizsgálatokban is tapasztalt női felülreprezentáltságot, átlagéletkoruk 47 év (szórás: 9 év). A mediátorok jelentős szakmai tapasztalattal rendelkeznek a szociális szférában ($M = 15,7$; $SD = 7,4$), a leghosszabb pályán töltött idő meghaladja a 30 évet. A válaszadók háromnegyede több mint tíz éve dolgozik szociális területen, viszonylag alacsony (8,9%) a három év munkatapasztalattal vagy kevesebbrel rendelkezők aránya. A mediátori tapasztalat ezzel szemben alacsonyabbnak mondható ($M = 7,7$; $SD = 5,9$), a válaszadók 37%-a három évnél nem régebb óta foglalkozik közvetítéssel, kevesebb mint egyharmaduk végzi a tevékenységet legalább tíz éve. A kérdőívet kitöltő mediátorok kétharmada rendelkezik szociális alapidplomával, de meghatározó még a pedagógus- (26%) diploma is; pszichológusdiplomával a megkérdezettek 8%-a, közel ennyien jelölték meg, hogy mentálhigiénés szakirányú továbbképzést végeztek, jogi végzettséggel mindössze 2 fő rendelkezik.

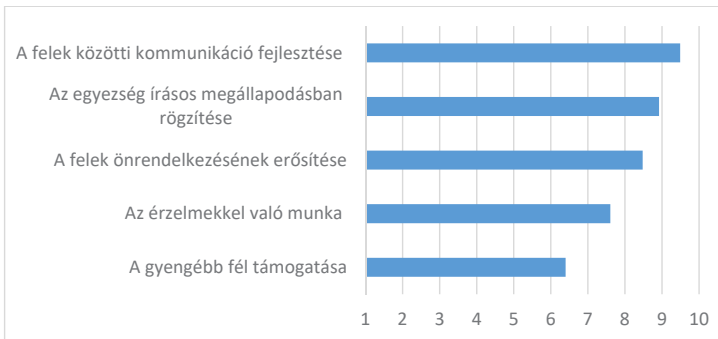
EREDMÉNYEK

Mediációs stílusok és célok

A különböző mediációs iskolák és irányzatok különböző mediációs gyakorlattal, stílusokkal járhatnak együtt és más célkitűzésekkel jellemezhetők. A mediációs eljárással kapcsolatos célokat (1. ábra) vizsgálva azt találtuk, hogy a legmagasabbra értékelt célok a *felek közötti kommunikáció fejlesztése* ($M = 9,49$) és az *egyezség írásos megállapodásban rögzítése* ($M = 8,92$) voltak. A válaszadók a legkevésbé ($M = 6,4$) a *gyengébb fél támogatása* célkitűzést preferálták.

1. ábra A mediációs eljárással kapcsolatos célok (átlagok, N = 80–88)

Forrás: Saját szerkesztés 2020

A mediációs stílusokra vonatkozó állításokat külön-külön vizsgálva láthatjuk, hogy a legmagasabbra értékelt állítások a facilitatív és gyermekközpontú mediációs gyakorlatot jellemzik (1. táblázat). Ezekhez sorolható az első hat állítás, az evaluatív stílushoz tartozó itemek a sor végén találhatóak.

1. táblázat Mediációs stílus itemek (átlagok, N = 83–88)

Item	Átlag
1. A mediátor felelős a folyamatért, míg a Felek felelősek a kimenetért.	6,6
2. Fő feladatomb, hogy a Felek között kommunikációjuk javításával és tisztázásával segítsen őket a döntésben.	6,6
3. Miközben mediátorként kötelességem a pártatlanság biztosítása, felelősségem az is, hogy tekintettel legyen az ügyben szereplő gyermekek érdekeire is, és segítsen azok érvényesülését.	6,5
4. Ha mediátorként úgy látom, hogy a megállapodás nem találkozik a gyermek legfőbb érdekével, kötelességem jelezni a feleknek véleményemet és annak alapját.	5,9
5. A megegyezésre vonatkozó alternatívák kidolgozása a felek felelőssége, nem a mediátoré.	5,3
6. A mediáció lényegében az érdek alapú tárgyalás segítése.	4,6
7. Mediátorként feladatomb a különböző lehetőségek, opciók felvetése.	4,2
8. A felek általában jobban átlátják saját problémájukat, mint a jogászok vagy mediátorok.	4,0
9. Szakértőnek kell lennem a vita témájában.	3,4
10. Mediátorként szakértői véleményt mondom az ügy lehetséges kimenetéről, annak érdekében, hogy a felek a realitást figyelembe véve tudjanak tárgyalni.	3,1

Forrás: Saját szerkesztés 2020

A mediációs stílusra vonatkozó állítások bevonásával faktoranalízist végeztünk, ami során végül három faktor rajzolódott ki: facilitatív, evaluatív és gyermekközpontú – ami igazolja a szakirodalmak és a hazai tapasztalat alapján feltételezett gyakorlatokat. Az elemzés során egy itemet (1. – lásd 1. táblázat) az alacsony kommunalitás miatt, egy másik állítást pedig (8.) az alacsony faktortöltés és a nem egyértelmű besorolhatóság miatt zártunk ki. A Maximum likelihood módszerrel varimax forgatással végzett elemzés stabil struktúrát mutat, a Bartlett-teszt szignifikáns és a KMO értéke (.628) alapján alkalmasak az adatok a faktoranalízisre (2. táblázat).

2. táblázat Mediációs stílusok – faktorelemzés eredménye

Item	Gyermek- központú	Evaluatív	Facilitatív
Ha mediátorként úgy látom, hogy a megállapodás nem találkozik a gyermek legfőbb érdekével, kötelességem jelezni a feleknek véleményemet és annak alapját.	,988		
Miközben mediátorként kötelességem a pártatlanság biztosítása, felelősségem az is, hogy tekintettel legyen az ügyben szereplő gyermekek érdekeire is és segítsen azok érvényesülését.	,605		
Mediátorként feladatom a különböző lehetőségek, opciók felvetése.		,749	
Mediátorként szakértői véleményt mondok az ügy lehetséges kimenetéről, annak érdekében, hogy a felek a realitást figyelembe véve tudjanak tárgyalni.		,641	
Szakértőnek kell lennem a vita témájában.		,445	
Fő feladatom, hogy a Felek között kommunikációjuk javításával és tisztázásával segítsen őket a döntésben.		–,347	
A megegyezésre vonatkozó alternatívák kidolgozása a felek felelőssége, nem a mediátoré.			,939
A mediáció lényegében az érdek alapú tárgyalás segítése.			,273

Forrás: Saját szerkesztés 2020

Az egyes faktorokba alapvetően azok az itemek kerültek, melyeket a korábbi vizsgálatok és a tapasztalat alapján vártunk. Egy állítás azonban, ami a facilitatív irányzat meghatározásához tartozik (2.) az evaluatív faktorba került, csak negatív előjellel.

Célok és stílusok kapcsolata a különböző háttérváltozókkal

Következő lépésben az egyes mediációs célok és stílusok, valamint a hozzájuk tartozó itemek és különböző háttérváltozók (nem, korcsoport, munkatapasztalat a szociális szférában, me-

diációs tapasztalat, alapvégzettség típusa, milyen szakmai szerepben van a mediátorin kívül, milyen óraszámú mediációs képzést végzett, szerepel-e az IM közvetítői listáján) összefüggéseit vizsgáltuk varianciaanalízis alkalmazásával.

A vizsgált mediációs célok közül egyedül a *Felek közötti kommunikáció fejlesztése* mutatott szignifikáns összefüggést a háttérváltozókkal. Az, hogy milyen munkakör mellett jelenik meg a mediációs tevékenység, szerepet játszik e cél értékelésében. Azok, akik családsegítői szerepet ($[F\{1;87\} = 4,74; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 8,93; \text{nem: } 9,59$) és akik óvodai és iskolai szociális segítő szerepet ($[F\{1;87\} = 4,38; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 8,75; \text{nem: } 9,56$) jelöltek meg, kevésbé tartják fontosnak ezt a célt, mint mások. A kommunikációfejlesztés célját fontosabbnak tartják azok, akik szerepelnek az IM közvetítői listáján ($[F\{1;79\} = 4,81; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 9,83; \text{nem: } 9,37$).

A facilitatív stílus összességében mutató faktor esetében két változónál találtunk szignifikáns különbségeket. Az adatok alapján a férfiakra kevésbé jellemző ez a fajta gyakorlat, mint a nőkre ($[F\{1;73\} = 5,35; p < 0,05]$; $M = \text{férfi } -,65; \text{nő: } ,101$). Elmondható továbbá, hogy a mediációs képzés óraszám is szignifikáns kapcsolatban van a facilitatív stílussal: minél magasabb az óraszám, annál jellemzőbb ez a stílus ($[F\{2;68\} = 3,09; p < 0,05]$; $M = 30-60: -,17; 61-200: ,055; 200+: ,963$).

Ha a stílushoz tartozó állításokat vizsgáljuk, az érdekalapú tárgyalásra vonatkozó itemnél látszik a legtöbb eltérés a háttérváltozók mentén. A fiatalokkal szemben az idősebb mediátorok nagyobb arányban értettek egyet az állítással, korcsoportonként emelkedik az átlag ($[F\{3;82\} = 4,49; p < 0,01]$ $M = 40$ alatt: 3,3; 41–47: 4,95; 48–53: 5,06; 54 felett: 5,17). A 40 év alattiak értettek legkevésbé egyet az állítással. A szociális alapvégzettségű mediátorok kevésbé értettek egyet ezzel az itemmel, mint a más végzettségűek ($[F\{1;82\} = 8,48; p < 0,05]$; $M = \text{Szoc: } 4,21; \text{nemSzoc: } 5,52$). Ugyanígy azoknál, akik családsegítői szerepkörben dolgoznak, alacsonyabb értéket láthatunk ($[F\{1;82\} = 4,06; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 3,58; \text{nem: } 4,82$). Ezzel szemben, akik tanácsadói munkakört jelöltek meg ($[F\{1;82\} = 4,72; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 5,39; \text{nem: } 4,35$) és akik szerepelnek az IM-listán ($[F\{1;74\} = 5,24; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 5,33; \text{nem: } 4,27$) jobban egyetértettek az állítással. Az 5. állítással a nők ($[F\{1;84\} = 7,5; p < 0,01]$; $M = \text{férfi } 3,9; \text{nő: } 5,45$) és a magasabb óraszámú képzésben résztvevő mediátorok ($[F\{2;79\} = 3,48; p < 0,05]$; $M = 30-60: 5,04; 61-200: 5,21; 200+: 7,0$) nagyobb mértékben értettek egyet.

Az evaluatív faktor a munkatapasztalattal mutatott összefüggést ($[F\{3;73\} = 3,86; p < 0,05]$; $M = 10$ alatt: $-,461; 11-15: -,181; 16-20: ,323; 21$ felett: $,194$): a régebb óta a területen dolgozók magasabb pontszámmal rendelkeznek. Emögött leginkább a 7. állításra adott válaszok állnak, amelyek hasonló tendenciát mutatnak ($[F\{3;84\} = 3,37; p < 0,05]$; $M = 10$ alatt: 2,86; 11–15: 4,59; 16–20: 4,77; 21 felett: 4,15). A 9. állítással az IM-listán szereplő mediátorok nagyobb mértékben értettek egyet ($[F\{1;77\} = 4,00; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 3,96; \text{nem: } 2,98$). A faktor pontszáma magasabb azoknál, akik jellemzően hatósági delegált ügyekkel foglalkoznak ($[F\{1;63\} = 9,86; p < 0,01]$; $M = \text{igen: } ,756; \text{nem: } -,108$). A hatósági delegálás két állítással mutatott szignifikáns összefüggést: 7. állítás ($[F\{1;72\} = 5,35; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 5,78; \text{nem: } 3,91$) és 10. állítás ($[F\{1;71\} = 13,68; p < 0,01]$; $M = \text{igen: } 5,1; \text{nem: } 2,71$). Ezenkívül a jellemzően kapcsolattartási ügyekben mediáló szakemberek inkább egyetértettek az opciók felkínálására vonatkozó állítással (7.) ($[F\{1;81\} = 4,81; p < 0,05]$; $M = \text{igen: } 4,64; \text{nem: } 3,51$).

A gyermekközpontú mediációs stílus faktorával összefüggést mutatott a közvetítés tárgya. Azok a mediátorok, akiknél a válási mediáció jellemzőbb, alacsonyabb pontszámmal bírnak ($[F\{1;70\} = 15,05; p < 0,01]$; $M = \text{igen: } -,918; \text{nem: } ,200$), ezzel szemben azoknál, akiknél a kap-

csolattartási mediáció dominál, magasabb a faktor értéke ($F\{1;70\} = 6,869; p < 0,05$); $M = \text{igen: } ,281; \text{nem: } -,318$). Mind a két, ezzel a stílussal összefüggő itemnél (3. és 4.) hasonló tendenciát látunk.

A szakemberrel kapcsolatos változók közül a családsegítői munkakör mutatott összefüggést a gyermekközpontú mediációs gyakorlatot leíró egyik állítással (3.). Akik ilyen szerepben is dolgoznak, kevésbé értettek egyet ezzel az állítással ($F\{1;87\} = 6,06; p < 0,05$); $M = \text{igen: } 5,86; \text{nem: } 6,65$).

Az egyes stílusok a megkérdezettek jelentős részénél nem tisztán jelenik meg, hanem jellemző rá egyik és másik is. Az egyes stílusok faktorpontszámai alapján csoportokat képeztünk (3. táblázat) aszerint, hogy mely stílusoknál volt megfigyelhető magas pontszám.

3. táblázat Stílusok szerinti eloszlás (N = 77)

Stílus	%
Gyermekeközpontú	15,1
Facilitatív	21,9
Evaluatív	17,8
Facilitatív-gyermekeközpontú	20,5
Evaluatív-gyermekeközpontú	9,6
Facilitatív-evaluatív	12,3
Mindegyik	2,7

Forrás: Saját szerkesztés 2020

A válaszadók több mint felénél (55%) egy stílus rajzolódott ki, a többiekénél azonban vegyesen jelentek meg a stílusok, különböző kombinációkban. Ha azokat a csoportokat vizsgáljuk, ahol a két fő stílus szerepel – akár önmagában, akár a gyermekközpontú attitűddel együtt –, látható, hogy inkább a facilitatív stílus jellemző a válaszadókra (42,4%), mint az evaluatív (27,4%).

MEGBESZÉLÉS

Az elemzés során arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a megkérdezett mediátorok milyen célkitűzéseket tartanak leginkább fontosnak, illetve milyen stílussal jellemezhetőek. Vizsgáltuk továbbá ezen kérdések különböző háttérváltozókkal való összefüggéseit is.

Mediációs gyakorlat – célok és stílusok

A mediációs célkitűzések mindegyikét viszonylagosan fontosnak ítélték a válaszadók, hiszen a legalacsonyabb érték is hat feletti (a tízes skálán). A legmagasabbra értékelt célkitűzések a facilitatív, transzformatív és az evaluatív irányzat jellemzőjeként szerepelnek a stílusok definíciós irodalmában: a kommunikáció fejlesztése a facilitatív, még inkább a transzformatív, az

írásos megállapodás fontossága pedig az evaluatív irányzat hangsúlyos elemei (Moore 2014). A vizsgálatban megkérdezettek minden célkitűzést fontosabbnak ítélték, mint egy flamand kutatás résztvevői. A két vizsgálat között a célok tekintetében a legnagyobb eltérés a partnerek közötti interakciók és a kommunikáció fejlesztésében mutatkozott: míg a hazai vizsgálatban ez a legmagasabbra értékelt célkitűzés ($M = 9,5$), a másik kutatásban csak az utolsó előtti ($M = 6,77$) (Baitar et al. 2013). A különbség hátterében állhat, hogy a másik vizsgálatban megkérdezett szakembereknél az interakciók, a kommunikáció fejlesztése nem célkitűzésként (ami egy transzformatív intervenció lenne), inkább eszközként és járulékos nyereségként jelenik meg.

A mediációs stílusokra vonatkozó itemek közül a facilitatív és gyermekközpontú mediációs gyakorlatra vonatkozó állításokat értékelték a legmagasabbra. Az állításokkal végzett faktorelemzés alapján a három stílus megragadható a válaszadók körében is. Riskin (1996) eredeti elképzelése szerint a facilitatív és evaluatív stílusok egy skála két pólusaként írhatók le, azonban a modellt érő kritikák következtében ő maga is finomította ezt a dichotómiát (Riskin 2003). Vizsgálatunk adatai is azt támasztják alá, hogy a két stílust két külön faktorként kell kezelni, hiszen a válaszadók 15%-ára jellemző mindkét stílus. Az itemek faktorba sorolásánál az egyik állítás (*Fő feladatom, hogy a Felek közötti kommunikációjuk javításával és tisztázásával segítsen őket a döntésben.*) nem a modell szerint várt helyre került – a facilitatív helyett az evaluatív faktorba, azonban negatív előjellel. Ez pedig azt jelzi, hogy a két stílus között mégis van egyfajta dichotomikus elrendezettség.

A mediációs gyakorlat összefüggései a vizsgált háttérváltozókkal

A célok és stílusok különböző háttérváltozókkal való kapcsolatát vizsgálva elmondható, hogy a szakemberrel kapcsolatos változók (végzettség, milyen szerepben van még az intézményben, képzés óraszám, szerepel az IM-listán) inkább a facilitatív stílussal, a mediáció tárgyával és az intake-vel kapcsolatos változók jellemzően az evaluatív és gyermekközpontú mediációs stílussal mutattak összefüggést. A korábbi vizsgálatokkal (Herrman et al. 2003; Nelson et al. 2010) egybehangzóan a válaszadók körében is azt tapasztaltuk, hogy a facilitatív stílus inkább jellemző a nőkre. Azt, hogy a direktívebb jelenlét jellemzőbb lenne a férfiak mediációs gyakorlatára, kutatásunk adatai nem támasztják alá. A facilitatív faktor itemei közül *a megegyezésre vonatkozó alternatívák kidolgozása a felek felelőssége, nem a mediátoré* állításnál láthatunk jelentős különbséget a nemek között, a nők inkább egyetértettek vele. A facilitatív stílussal még a képzés óraszám mutató összefüggést: a magasabb órászámú képzésben résztvevők magasabb pontszámmal rendelkeznek. Ennek hátterében az is állhat, hogy a szakirányú továbbképzések fő iránya ez, míg a rövidebb képzésekben inkább megjelennek más irányzatok. Az evaluatív faktor összefüggést mutatott a megkérdezettek munkatapasztalatával, a régebb óta a területen dolgozóknak magasabb a pontszáma. A nagyobb szakmai tapasztalattal rendelkezőknek ez lehetőség és csábítás is egyben a direktébb jelenlétre, hogy melyik, az a mediátor tudatosságától, reflektív működésétől függ. Fontos megjegyezni azonban, hogy a munkatapasztalattal mutat összefüggést a faktor, azonban a mediációs tapasztalattal nem. Így a mediátor pályájukat kezdőknél a szociális és gyermekvédelmi területen szerzett nagy munkatapasztalat nehezítő tényező is lehet. A másik szerep hangsúlyos megjelenése meghatározza a

mediátori jelenlétet és a folyamat mellett bizonyos mértékig a tartalmat is meghatározza. A szerepek tisztázása, szétválasztása, az esetleges szerepkonfliktusok feloldása fontos feladatot jelent ezekben a helyzetekben. A vizsgálat fókuszcsoportos szakaszának eredményeiről külön tanulmányban (Pilinszki et al. 2019) számoltunk be, fontos azonban röviden utalni azokra a dilemmákra, melyeket résztvevő mediátorok felvetettek. A szerepkonfliktusok kapcsán főként a vezető-mediátor; esetmenedzser-mediátor; családsegítő-mediátor viszonyokat emelték, ahol egyrészt nehézséget okoz az esetek ismerete és a másik szerepben (vezető) való belépés lehetősége, illetve egy aktív problémamegoldó szociális munkás szerep („keretek és lehetőségek bemutatása, ahogy másoknál működni szokott”; „erőteljesebb irányítás”; „eredményt tudjunk elérni”; „pörgetni kell az eseteket, hogy haladjanak”; „ilyenkor már beugrik a családsegítő meg az esetmenedzser szerep”).⁴ A szerepkonfliktusok és a leterheltség ellenére a megkérdezett mediátorok mégis egyöntetűen kiálltak a mediáció mint módszer mellett, amely a gyermekvédelmi terület nehézségei ellenére is pozitív megerősítéssel zárul számukra. Fontosnak tartották a mediáció adta kereteket, azt a sikerélményt, amit ad, hogy úgy érzik, a munkájuk eredményes. A leterheltségnek és a számos szerepnek köszönhető az is, hogy egy sajátos egyvelege alakult ki a család- és gyermekjóléti szolgáltatásban dolgozóknál a mediációnak. Keverednek a szerepek, a határok elmosódnak.

Az evaluatív faktor összefüggést mutatott még a mediációba kerülés módjával és a vita tárgyával is. Azoknak a mediátoroknak magasabb volt a pontszáma, akiknél jellemzőbb a hatóságilag kötelezett közvetítői eljárás, illetve leginkább kapcsolattartás témájú vitákban mediálnak. Ez felveti annak a kérdését, hogy miben mutatkoznak különbözőségek a kötelező mediációban – akár a mediátor alkalmazott technikái, módszerei is eltérést mutathatnak. A kötelezettség az előkészítő beszélgetésen részvételre, a mediációs eljárásról való tájékoztatásra vonatkozik, természetesen az önkéntesség alapelve a kötelezéssel induló mediációban is különleges jelentőségű. Mégis az látszik, hogy a felek más motivációkkal vannak jelen és más várnak a folyamatból, mint más esetekben. Többször jelenhet meg egyfajta megfelelési, a pozíció latolgatásával járó motiváció („részt veszek, mert nem akarok rossz fényben feltűnni”).

A kapcsolattartási kérdésekben közvetítőknél a gyermekközpontú faktor pontszáma szignifikánsan magasabb, meglepő eredmény volt azonban számunkra, hogy a gyermekközpontú faktor pontszáma alacsonyabb azoknál, akik jellemzően válási vitákban mediálnak. Mindkét témában központi szerepet játszik a gyermekek szerepe, a velük kapcsolatos kérdések tisztázása, bár a válási mediációnál egyéb kérdések is felmerülnek.

Vegyes stílus – tudatosság, reflektív gyakorlat

A szakirodalmi áttekintés során is jeleztük, hogy csak az elméleti keretben találjuk meg tisztán az említett stílusokat, illetve az egyes irányzatok magukat igyekeznek élesen elhatárolni más iskoláktól. A gyakorlatban az látszik azonban, hogy a mediátorok nem ennyire mereven követnek egy-egy irányzatot, nem feltétlenül jellemezhetőek kizárólag egy stílussal. A vizsgálatunk-

⁴ Itt nincs lehetőség a kérdés tárgyalására, de mindenképpen érdemes lenne az esetmenedzseri és családsegítő szerepekre ettől függetlenül ránézni és mind műhelymunkák, mind publikációk tárgyává tenni – mennyire jellemző és szükséges ezekben a munkakörökben a tanácsadói, szakértői, olykor megmondó szerep.

ban megkérdezett mediátorok közel fele a stílusok valamilyen kombinációjával írható le, melyek közül kiemelkedik a facilitatív stílus, ami egybevág a korábbi vizsgálatok eredményeivel (Imperati 1997). Egy másik fontos kérdés a mediátorok önbesorolása és a tényleges gyakorlat közötti lehetséges eltérés. A szakirodalomban is felmerül ennek az ellentmondásnak a kérdésköre. Charkoudian beszámol egy olyan esetről, ahol a felek a program vezetőjével való hosszas előkészítést követően facilitatív mediációt választottak, de a mediátorok tanácsot adtak, javaslatokat fogalmaztak meg (Charkoudian 2012). A leggyakrabban a facilitatív stílust jelölik meg a mediátorok, de a gyakorlatban sokszor mégsem így működnek, hanem inkább evaluatív stílusban. A mediációs szakmának pedig rossz szolgálatot tesznek, ha a mediáció egyik fajtáját támogatják formálisan, de a másik szerint praktizálnak. A felek önrendelkezéséhez fontos a következetes stílusmegjelölés (Imperati 1997). Ugyanez a szerző megemlíti azt is, hogy a mediátorok percepciója szerint a felek elvárásaiban is saját stíluskombináció jelenik meg: a mediátor velem szemben legyen facilitatív, ugyanakkor a másik fél pozíciójával kapcsolatosan evaluatív (Imperati 1997).

Az önbesorolás és a gyakorlati megvalósulás között egyrészt a mediációs stílusokkal kapcsolatos elméleti hiányosságok, másrészt egyfajta reflektálatlan mediációs praxis állhatnak. Éppen ezért szükséges a definíciók tisztázása és konszenzusos kialakítása, ehhez a mediatori stratégiák mélyére kell ásni és nem elfogadni, hogy a címkék alatt mindenki ugyanazt érti (Charkoudian 2012).

KORLÁTOK

A stílusokat vizsgálva az önbesorolás helyett/mellett indokolt lenne más szempontokat (akár a szolgáltatást igénybevevők, akár külső megfigyelő) érvényesíteni. Erre a szakirodalomban is kevés példát látunk, jelen kutatásban kizárólag a mediátorokat tudtuk megkérdezni. Különösen érdekes lenne a szakembereket „működés közben” vizsgálni ilyen tekintetben.

Nem hagyhatunk figyelmen kívül egy „nyelvi problémát” sem. A hazai mediátorképzések rövid, kb. huszonöt éves múltja, valamint aránylag kevés, sajátos nemzetközi képzőszervezet gyökereiből fejlődve kialakíthatott egy olyan nyelvezetet (azon felül, hogy kimondatlanul is döntően a facilitatív stílushoz állnak közelebb), amely nyelvezet szavai, megfogalmazásai a kérdéseinkben is felismerhetőek. Ennek ellenőrzése mély vizsgálatot igényelne a hazai képzések körében, melyre itt nyilvánvalóan nem vállalkozhattunk, de hipotézisként megfogalmazhatunk néhány lehetséges összefüggést. Tehát amennyiben néhány kérdésünk megfogalmazása más jelentést, konnotációt hordoz azok számára, akik (hazai) mediációs képzésben vettek részt – feltételezhető, hogy a mintában csak (vagy döntően) ilyen személyek szerepelnek – s e képzések minél magasabb óraszámúak voltak, annál inkább kötődnek a vélemények a szóhasználatok eltérő jelentéstartalmaihoz. E jelentéstartalmak lehetséges eltéréseire vegyünk néhány példát. Amikor azt az állítást fogalmazzuk meg, hogy „Mediátorként feladatom a különböző lehetőségek, opciók felvetése” s az ezzel való egyetértést kérdezzük, a kérdezettek eltérő jelentést tulajdoníthatnak az állításnak. A képzésekben részt vevők, akik a mediáció egyik kulcseszközeként tanulják, hogy a jó megállapodáshoz vezető folyamat egyik szakaszában megoldási lehetőségeket, opciókat keresnek, mely folyamat vezetése a mediátor feladata, egyetérthetnek ezzel az állítással. Tehetik ezt azzal együtt, hogy (célként tételezett) stílusuk a

facilitatív mediációhoz áll közel. A képzések nyelvezetében, tartalmában ugyanis az is szerepel, míg a kérdőív állításában nem, hogy ezeket az opciókat a feleknek kell megalkotniuk a mediátor kérdéseire, ösztönzésére. Ez beleférhet abba a megfogalmazásba, hogy a mediátor feladata, hogy ezek felvetődjenek (felvesse). Másfelől a hétköznapi nyelvezetben ez úgy is érthető, hogy a mediátor saját ötletként, megoldásként veti fel az általa megoldást jelentőnek tartott opciókat a felek számára, ilyen módon tartalmilag is irányítja a feleket az általa célzott megoldás felé. Ugyan ez nem felel meg az evaluatív stílusnak sem, inkább az arbitrációra hasonlítana, de mindenképpen alapjaiban más stílushoz köthető, mint a facilitatív. Így kétségtelenül ki van téve kérdésünk, kutatásunk egy ilyen torzító hatásnak. Hasonló szakzsargonként lehet különbség a következő állítások, kifejezések között az előbb kifejtett állításhoz közel álló „A meggyezésre vonatkozó alternatívák kidolgozása a felek felelőssége, nem a mediátoré”. A kidolgozás folyamatának elérése a mediátor feladata, az alternatívák tartalma a feleké. Ennél az állításnál – ugyan fordított előjellel és kisebb mértékben, de – szintén lehet eltérés a képzésben részt vevők és nem részt vevők értelmezésében. Hasonlóan „szakzsargon” az érdek alapú tárgyalás is. Ezeknek a torzító hatásoknak a kiküszöbölésére ebben a kutatásban nem volt módunk, erre egy további vizsgálat adhatna lehetőséget, amelyben a szektor mediátorainak képzőhelyeit tehetnénk a vizsgálat tárgyává.

KÖVETKEZTETÉSEK

A családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokban dolgozó mediátorok egy sajátos intézményi környezetben, más (főként családsegítő, esetmenedzser, vezető) szerepeik mellett végzik a tevékenységet. Erre a speciális helyzetre mindenképpen indokolt egy fókuszált rátekintés, hiszen a körülményekből számos olyan kihívás származik, ami kihatással van a mediátorok stílusára is.

A mediációs irányzatok, stílusok ismerete fontos a színvonalas szolgáltatások nyújtása érdekében, emellett azonban elengedhetetlen a gyakorlatra való reflexió. Az ismeretbővítés tepepe lehet a képzés, továbbképzés, ahol lehetőség nyílik a stílusok mélyebb megismerésére, de indokolt a különböző szakmai műhelymunkákban, konferenciákon is rátekinteni a kérdéskörre. A reflektív működést elsősorban a gyakorlat szupervíziós támogatása segítheti, illetve azok a tréning jellegű továbbképzések, ahol a résztvevők mediációs gyakorlata, eszköztára tudatosabbá válik.

Az adatok elemzése során több kérdés is felmerült, amivel az adatbázisra építő további tanulmányokban, vagy későbbi kutatásokban fontos lehet kitérni. Milyen hatékonysággal dolgoznak a mediátorok a szociális területen a piaci mediátorokhoz képest? Milyen jelentősége lehet a részvétel és a motiváció szempontjából a szolgáltatás ingyenes elérhetőségének? Mely stílusok alkalmazhatók a családsegítés és gyermekvédelem területén? Megengedhető-e a mediációs eljárás alkalmazása szereptorlódás esetén?

Ezen kérdések egy részét szükséges azonban egyénileg és különböző szakmai fórumokon is feltenni.

A fókuszcsoportokon megjelent igények és az egyes kérdések tisztázása érdekében javasoljuk olyan szakmai fórumok létrehozását, módszerspecifikus szupervíziók elérhetővé tételét a szakemberek számára, melyeken maguk kereshetnek válaszokat és vitathatják meg szakmai kihívásaikat.

IRODALOM

- Baitar, R., Buysse, A., Brondeel, R., De Mol, J., Rober, P. (2013): Styles and goals: Clarifying the professional identity of divorce mediation. *Conflict Resolution Quarterly*, 1: 57–78.
- Bronson, S. (2000): Improving mediator competence through self-assessment. *Conflict Resolution*, 2: 171–179.
- Bush, R. és Pope, S. (2004). Transformative mediation. In: Folberg, J., Milne, A. L. és Salem, P. (eds.) *Divorce family mediation: Models, techniques, applications*. New York: Guilford Press, 53–71.
- Bush, R., Folger, J. P. (2004): *The promise of mediation: The transformative approach to conflict* San Francisco: John Wiley & Sons.
- Charkoudian, L. (2012): Just My Style: The Practical, Ethical, and Empirical Dangers of the Lack of Consensus about Definitions of Mediation Styles, 4: 367–383.
- Cominelli, L. és Lucchiari, C. (2017): Italian Mediators in Action: The Impact of Style and Attitude. *Conflict Resolution*, 2: 223–242.
- Coser, L. A. (1957): Social conflict and the theory of social change. *The British Journal of Sociology*, 3: 197–207.
- Deutsch, M., Coleman, P. T. és Marcus, E. C. (2011): *The handbook of conflict resolution: Theory and practice* San Francisco: John Wiley & Sons.
- Exon, S. N. (2007): The effects that mediator styles impose on neutrality and impartiality requirements of mediation. *University of San Francisco Law Review*, 3: 577–620.
- Folberg, J. és Taylor, A. (1986): *Mediation: A comprehensive guide to resolving conflicts without litigation* San Francisco: Jossey-Bass.
- Golann, D. (2000): Variations in mediation: how-and why-legal mediators change styles in the course of a case. *Journal of Dispute Resolution*, 1: 41–61.
- Hansen, T. (2004): The narrative approach to mediation. *Pepperdine Dispute Resolution Law Journal*, 2: 297–308.
- Haynes, J. M. (1981): *Divorce mediation: A practical guide for therapists and counselors* New York: Springer Publishing Company.
- Hensler, D. R. (2000): ADR Research at the Crossroads. *Journal of Dispute Resolution*, 1: 71–78.
- Herrman, M. S., Hollett, N. L., Eaker, D. G. és Gale, J. (2003): Mediator reflections on practice: Connecting select demographics and preferred orientations. *Conflict Resolution Quarterly*, 4: 403–427.
- Horányi, Ö. (2007): *A kommunikáció mint participáció* Budapest: Typotex Kft.
- Horányi, Ö. (2008). *Arról, ami problematikus, arról, ami szignifikatív, valamint arról, ami kommunikatív*. http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm?fbclid=IwAR0mEao4OfExWjNedt2nxCaPqI20lmKfcx-LHnVJW1Ha8JN6laQV9NW-yS4#1 (Utolsó letöltés: 2020. 01. 06.)
- Horányi, Ö. (2015). *A kommunikáció mint állapot*. http://ozseb.horanyi.hu/kozelet/tanulmanyok/a_kommunikacio_mint_allapot_150607.htm (Utolsó letöltés: 2020. 01. 06.)

- Imperati, S. (1997): Mediator Practice Models: The Intersection of Ethics and Stylistic Practices in Mediation. *Willamette Law Review*, 703.
- Kolb, D. M. (1994): *When talk works: Profiles of mediators* San Francisco: Jossey-Bass.
- Krémer, A. (2012). A mediáció alapkérdései. In: Sáriné Simkó, Á. (szerk.): *Mediáció – Közvetítő eljárások*. Budapest: HVG-ORAC, 13–88.
- Kressel, K., Henderson, T., Reich, W. és Cohen, C. (2012): Multidimensional Analysis of Conflict Mediator Style, 2: 135–171.
- Kravis, J. és McAdoo, B. (1997): A style index for mediators. *Alternatives to the High Cost of Litigation*, 11: 157–168.
- Lang, M. D. és Taylor, A. (2012): *The making of a mediator: Developing artistry in practice*: John Wiley & Sons.
- Mack, R. W. és Snyder, R. C. (1957): The analysis of social conflict – toward an overview and synthesis. *Journal of Conflict Resolution*, 2: 212–248.
- Mayer, B. (2004): Facilitative mediation. In: Folberg, J., Milne, A. L. és Salem, P. (eds.): *Divorce family mediation: Models, techniques, applications*. New York: Guilford Press, 29–52.
- McDermott, E. P. és Obar, R. (2004): What's Going On in Mediation: An Empirical Analysis of the Influence of a Mediator's Style on Party Satisfaction and Monetary Benefit. *Harvard Negotiation Law Review*, 9: 1–26.
- Milne, A. L., Folberg, J. és Salem, P. (2004): The evolution of divorce and family mediation: An overview. In: Folberg, J., Milne, A. L. és Salem, P. (eds.): *Divorce and family mediation*. New York: The Guilford Press, 3–28.
- Moore, C. W. (2014): *The mediation process: practical strategies for resolving conflict* San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Nelson, N., Zarankin, A. és Ben-Ari, R. (2010): Transformative Women, Problem-Solving Men? Not Quite: Gender and Mediators' Perceptions of Mediation. *Negotiation Journal*, 3: 287–308.
- Pappas, B. A. (2015): Med-arb and the legalization of alternative dispute resolution. *Harvard Negotiation Law Review*, 157–203.
- Picard, C. A. (2004): Exploring an integrative framework for understanding mediation. 3: 295–311.
- Pilinszki, A., Bulyáki, T., Ráczné Németh, T. és Goldmann, R. (2019): Utak. Útkeresés. Útmutatás? – mediációs gyakorlat a szociális alapszolgáltatásban. *Párbeszéd: Szociális munka folyóirat*, 2: o. n.
- Riskin, L. (2003): Decisionmaking in mediation: the new old grid and the new new grid system. *Notre Dame Law Review*, 1–54.
- Riskin, L. (1996): Understanding mediators' orientations, strategies, and techniques: A grid for the perplexed. *Harv. Negot. L. Rev.*, 7.
- Silbey, S. S. és Merry, S. E. (1986): Mediator settlement strategies. *Journal of Law Policy*, 1: 7–32.

- Wall, J. és Kressel, K. (2012): Research on Mediator Style: A Summary and Some Research Suggestions. *Negotiation and Conflict Management Research*, 4: 403–421.
- Winslade, J., Monk, G. és Cotter, A. (1998): A narrative approach to the practice of mediation. *Negotiation Journal*, 1: 21–42.
- Winslade, J. és Monk, G. (2008): *Practicing narrative mediation: Loosening the grip of conflict* San Francisco: John Wiley & Sons.

És már a Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció is kilencéves...

Nyitrai Imre

Semmelweis Egyetem – nyitrai@emk.sote.hu

„Senki sem gondolja, hogy tartozna valamivel,
ha időt kapott, holott ez az egyetlen dolog,
amelyet még a hálás ember sem tud viszonzni.”

Lucius Annaeus Seneca

A több mint huszonöt esztendő Szociális törvény (Sztv.) jelentősen idejétmúlt alkotmány. És mindez nem ünneprontás, hiszen a szakmánk kialakulásához, önállóságához ezen jogszabályon keresztül vezetett az út, s ez ténylegesen megsüvegeleendő. Ahogyan az is, miként próbálta minden szociálpolitikát irányító kurzus a „lenyomatait” a törvényen hagyni, s beleírni a számára fontos pontokat, újításokat, módosításokat.

Ilyesfajta „lenyomata” a Nemzeti Szociálpolitikai Koncepciónak (NSZK) is tetten érhető, bár szoros kapcsolat a 2011-es, széles körben egyeztetett szöveg és a korabeli jogszabályváltozások között látszólag nem volt.

Mégis személyes, szakmai életem egyik legfontosabb pontját, termékét – ahogyan közhelesen fogalmazni szokás – „saját gyermekemnek” tekintem. Ebből adódóan az utóéletét folyamatosan nyomon követem, hiszen számtalan hivatkozást, idézetet találni ma is, rákeresve erre a reformkísérletre. Ez pedig bizonyítani látszik, hogy a Koncepció ma is él.

ELŐZMÉNYEK ÉS KÖRÜLMÉNYEK

Hét-nyolc év távlatából szükséges felidézni azt a *közpolitikai környezetet*, amelyben az NSZK készült. Ennek tényezői hazai és nemzetközi viszonylatokat is hordoznak.

A hazai helyzet kapcsán ki kell emelni, hogy – főként 2008 után – kialakult egy nagyon erős koncepciótlanság, a jövőt illetően pedig az általános kilátástalanság érzete. Az akkori hatalomgyakorlók semmiféle, hosszú távra értelmezhető, jövőképet adó elképzelést sem mutattak fel. Egy-két – később tárgyalandó – kísérleten túl a 2004–2010 közötti politikai ciklus inkább kifáradt, felőrölt képet mutatott a 2008–2009-es évekre.

Kétségtelenül átmenetinek tűnő (és annak is mondott) időszak következett a 2008-as, „nagy válság” hatásaira, amely átmeneti irányítás részkimeneteket is csak alig-alig kínált. Területünket érintően esetleg csak az akkori közfoglalkoztatási kísérletek („Út a munkához”) és segélyezési alternatívák (családi/háztartási egység alapú számítás és feltételhez kötött segélyezés, később az alapjövedelem-elképzelések) említhetők, ám ezeknek valódi hatása nem, vagy éppen a kívántakkal ellenkező volt.

A 2010-es kormányváltás kapcsán tehát rendkívül felfokozott várakozás volt érzékelhető minden koncepciózus, új megoldásokat kínáló elképzelés iránt. Az akkori kormány ezt az ún. „Széll Kálmán-terv” keretei között fogta össze. Ez a tervek kívánt alapul szolgálni az új kormány-

zattól igényelt, ún. konvergenciaterv aktuális megfogalmazásában. Ennek elsődleges fókusza az ún. „versenyképesség fokozása” volt, és az elkészült Nemzeti Reform Program – melyet az Európai Bizottság várt el Magyarországtól – meg is említi az NSZK-t, amely szintén ezt a célt hivatott szolgálni.¹

A politikai közhangulat természetesen határozott változást sürgetett kormányoldalon², hiszen az ágazatot akkor irányító államtitkár egyenesen „fenntarthatatlannak” nevezte az aktuális szociális rendszert.

Ez azonban nem jelentett valamiféle „nyomást”, meghatározó követelményt. Sokkal inkább az ekkor induló, más humán területekre kidolgozott programok jelentettek viszonyítási alapot. S bár legelsőként a köznevelési terület lépett előre – egyenesen „életpálya-modellel” – a reform folyamatban, a szociálpolitikusok előtt ismert volt az egészségügyi ágazat nagy átalakításokat megalapozni kívánó koncepciója, az ún. „Simmelweis-terv” is. S mivel az oktatási és az egészségügyi területtel közös, azonos központi igazgatási keretbe került a szociális ágazat is, elindult egyfajta időbeli egyeztetési kényszer és bizonyos szempontból (főként a megcélozható erőforrások szűkössége miatt) verseny az ágazatok között.

A társadalmi, közvélekedés által közvetített elvárások és a Kormány belső elvárásai számára tehát mindenképpen csak egy egységes, szakmai alapozású, de a kormányzati szakpolitikába ágyazott Koncepció megalkotása volt az elvárás.³

Történeti szempontból az NSZK feltétlen előképeként a SZOLID-program tekinthető.⁴ A „Szociális Törvény lehetőség Megújítása és a Szociális Igazgatás Demokratikus, Távlatos fejlesztése” nevet viselő elképzelés végül mégsem állt össze egy releváns, operacionalizálható koncepcióvá. Mutatja ezt a tanulmányfűzér alcíme is: „Jelentés a társadalom szociális helyzetéről és a szociális védelmi rendszerről”. Elkészítési technikáját tekintve is különbözik – a SZOLID különálló műhelymunkák szerkesztett anyagait fűzte össze, míg az NSZK esetén hét szakértő „magára csukta az ajtót”, és elsődlegesen egy vitairattal kívánt előállni. (Ez sikeres volt, hiszen legalább tízszer átdolgoztuk a legelső verziót.)

Felfedezhető azonban még egy hasonlóság a SZOLID és az NSZK között: mindkét szellemi vállalkozás egy újonnan alakult kormányzat négyéves ciklusának első-második évében – kifejezetten a ciklus elején – született meg.

A koncepcionális előzmények közé sorolható még a „tékozló koldus” gondolat kísérlet, javaslatcsomag (2006) is, hiszen a finanszírozástechnikák, elosztási mechanizmusok és jogosultsági változások széles, innovatív palettáját kínálták a szerzők (Györi – Mózer 2006).

¹ Ám az igazsághoz tartozik, hogy ebből a nyomor enyhítésének követelményét – másként: a leghátrányosabb munkaerőpiaci helyzetben élők versenyképességi esélyeinek növelését – emeltük ki elsősorban, s tettük fókuszba a munka során.

² Lásd például: https://hvg.hu/itthon/20110405_soltesz_szocialis_rendszer_fenntarthatatl vagy https://mno.hu/migr_1834/valtas_uj_szocialis_rendszerre-178764

³ Helyszűke miatt itt nem tárgyalom, hogy mennyi bizonytalanságot okozott az új Kormány önkormányzati politikájának 2010-ben még nem látható iránya. Minden szakértő tudta, hogy jelentős változások várhatók, de erről csak informális és részleges ismereteket sikerült összerakni, hasznosítani.

⁴ Egyes, korábban megszületett, elsősorban célcsoportokhoz kötött, hosszú távú stratégiákra (pl. Nők és férfiak társadalmi egyenlőségét elősegítő nemzeti stratégia; Önkéntes stratégia, Legyen jobb a gyerekeknek! program, Nemzeti ifjúsági stratégia, Idősügyi nemzeti stratégia stb.) szándékoltan nem is hivatkozik a Koncepció, bár a szerzők előtt ezek a stratégiai dokumentumok ismertek voltak.

A Konceptió megszületését tehát nagyon sok tényező indokolta. Alkalmazkodni kellett a Kormány stratégiaalkotói folyamatához, melynek keretében egyazon minisztériumban valamennyi humán ágazat elkészítette saját koncepcióját. Másrészt volt egy erőteljes igény magában a szociális szférában is a megújulásra. Számos kolléga, vezető munkatársak és fenntartók szakemberei szerint – amellyel személyesen is egyetértek – a Szociális törvény megszületése óta olyan jelentősen megváltozott a gazdasági-társadalmi környezet, melyet a törvény már nem képes hatékonyan kezelni. Szükség lenne a 21. század elejének problémáira hatékonyabb választ adni képes, új szabályozási ethosra és jognyagra.

A törvény felépítése, a szabályozott tartalmak, az így kialakult ellátási-szolgáltatási struktúra sokkal inkább „másolta” és követte az egészségügy szabályozását, mintsem egy önálló, szociálpolitikai elképzelés megvalósítását támogatta. A 2010-es évek előtti időszakban, és ezen évek elején úgy gondolta számos szakember, hogy az Sztv. elfogadása után eltelt 15-18 év alkalmat kellene, hogy adjon arra a teljes felülvizsgálatra, melyet az NSZK is (eszközként) megfogalmazott.

A segélyezési és szolgáltatási rendszer „távolsága”, a jogosultságok egyenlensége vagy szabályozatlansága, a szolgáltatások finanszírozásának anomáliái, az egymásra épülő elemekből kialakuló, otthonközeli szolgáltatásokra épülő alapszisztem életképességének hiányosságai mind-mind indokolták az Sztv. teljes átalakításának igényét.

A szociális területen egyszerre jelenlévő forráshiány és pazarlás (jogosulatlan, haszonhajtás forráslehívás) belső dilemmái miatt sokan a társadalmi igazságtalanságok beágyazódásának okát is a rossz szabályozásban találták meg. A Konceptió végül egyértelművé tette, hogy – „szoft” reformlépésekből álló, de eredményét tekintve mindenképpen – radikálisabb átalakítás, új szabályozás nélkül nehezen „vészelhető át” a tanulmányban sorolt kihívások megoldásáért.

A Konceptió alap körülményként, feltételként kezelte, hogy középtávon nem változik sem a finanszírozás, sem a demográfiai helyzet, ám az átalakítás többletkiadással fog járni. A cél – hatékonyabb, fenntarthatóbb, racionálisabb rendszer működtetése – elérése soktényezős, egyfajta mátrixban leírható feltételrendszeren múlik, de minden scenárióban azonos volt a szabályozási környezet változtatási igénye. Az NSZK a – nemrégiben negyedszázados születésnapján „ünneplte” – Szociális törvény teljes átírásában volt érdekelt, egy új szabályozási környezet megalkotása mellett kötelezte el magát.

KRITIKÁK, FÉLELMEK, VISSZACSATOLÁS

A megismert visszajelzések – fórumbejegyzések, kommentek, írásos és szóbeli észrevételek – alapján a Konceptió egyfajta egzisztenciális félelmet váltott ki több szociális szakembertől (különösen a gyermekjóléti ellátásokban és a gyermekvédelmi rendszerben), főként az önkormányzatoknál tevékenykedő kollégákból azért, mert többen úgy értelmezték, hogy a vázolt, új rendszerben nem lesz szükség a munkájukra, hiszen szerintük – egy teljességgel eltűnt szerepkörrel felruházva bemutatott – „közösségi segítők” látják majd el a jelzőrendszer szerepét. (Ezt a félreértelmezést hosszú időbe telt meghaladni, „helyretenni”).

A korabeli – 2011–12. évi – véleményekre támaszkodva nagyon érdekes kritikák és elemzések készültek. Volt olyan szakértő⁵, aki súlyos konzervatív „előrenyomulásnak” írta le az NSZK-t, volt aki egyenesen „rendpárti szociálpolitikát” vizionált⁶, s akadt olyan vélemény⁷ is, mely szerint (idézem): „a második Orbán-kormány szimbolikusan kommunikált, manifeszt konzervatív ideológiája ellenére ez a koncepció jól illeszkedik a rendszerváltás után 1995-ben, a Bokros-csomaggal kezdődő jóléti állammal kapcsolatos erőteljes liberalizálási folyamatba.” Ami körülbelül annyit tesz, hogy (megmosolyogtató módon) az NSZK készítői a bokrosi – megszorító, családpolitikát tagadó, évtizedes távlatban is bizonyítottan pozitív támogatási elemeket eltüntető – politikát kívánják folytatni a megfogalmazók szerint. (Arról a bokrosi politikáról van szó, amely a síófoki, ún. Konzervatív Szociálpolitikai Nyilatkozatban is a negatív sarokkő szerepét töltötte be.)

Voltak persze olyan kritikusok is, akik egyenesen „szociális szemfényvesztésnek” láttatták a Koncepciót.⁸

S végül voltak, akik az „ügyfélközpontúságot” emelték ki a Koncepció tartalmából.⁹ Kétségtelen, hogy még ma is sokakban él, és a Semmelweis Egyetem Szociális Vezetőképzésén oktattva a mai napig sűrűn találkozunk vele, hogy a közkeletű megfogalmazás szerint, tükrözve egyfajta látásmódot, a szociális intézmények *ellátást* nyújtanak. Ezzel szemben a Koncepció határozottan kiáll a *szolgáltatási* szemlélet mellett, ahol az ellátott jól definiálható szolgáltatás(oka)t¹⁰ vesz igénybe, s így jogokkal rendelkező ügyfélként szükséges definiálni a szociálpolitika „alanyait”.

A Koncepció tehát jól láthatóan egyfajta szemléletmód lenyomata, s egy irányba mutató attitűddel rendelkezik. Ez a szakmai szemléletmód, megközelítés, felfogás térnyerése az NSZK körüli gondolkodás nélkül nem tudott volna megalapozódni, és nem tudna egyre nagyobb érvényre jutni mind a mai napig – de erről jelen írásban kicsit később bővebben sorolom érveimet.

A Koncepció – mint tervezet – közpolitikai fogadtatásában egyértelmű többségben voltak az elismerő megnyilvánulások. Még az azóta megszűnt Népszabadság is úgy fogalmazott az NSZK kapcsán, hogy az az új kabinet – szinte egyetlen – értékelhető koncepciója.

Szükséges megemlítenünk persze, hogy a politikai kritika – nyilván és elsősorban ellenzéki oldalról – elsősorban a segélyezési rendszerhez, a jogosultsági oldalon tervezett változásokhoz kapcsolódott. Dr. Réthelyi Miklós, akkori miniszter egy parlamenti válaszában 2011. október 11-én így reagált Szűcs Erika (időben még korábbi) volt miniszter írásbeli kérdésére:

„A Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció a Széll Kálmán-terv szociális ellátórendszerét érintő célkitűzéseivel összhangban, azonban annál szélesebb spektrumban célozza meg az ellátórendszer struktúrájának átalakítását a segélyek felhasználásának hatékonysága, az

⁵ Szakmai konferencián elhangzott, szóbeli közlés.

⁶ http://www.esely.org/kiadvanyok/2012_1/varga.pdf

⁷ http://www.academia.edu/9109258/A_Nemzeti_Szociálpolitikai_Koncepcio_tartalomlemzese

⁸ https://www.vasarnapihirek.hu/fokusz/szociálpolitika_orban_nszk

⁹ <https://www.beol.hu/bekes/kozelet-bekes/ugyfelkozpontubba-valik-a-szociálpolitikai-rendszer-370817/>

¹⁰ Ezen szemlélet szerint az ellátott, lakó, gondozott, nevelt, növendék, kliens, érintett, rászoruló, igénybevevő, ápolat, kezelt (és sok esetben családjuk) mind-mind – elemekre bontható – szolgáltatást, vagy szolgáltatáscsomagot vesz igénybe.

egyszerűsítés, az átláthatóság érdekében. A Konceptió célja a segélyezést érintően a szociális biztonság és a foglalkoztatottság közötti egyensúly biztosítása, a szociálpolitikai ellátórendszerek munkára ellenősztönző hatásának csökkentése, a munkavállalási kedvet jobban ösztönző aktív korú ellátási rendszer kialakítása, a családok komplex megközelítése a szociális ellátórendszeren keresztül.”

Itt talán érdemes röviden megemlíteni, hogy az NSZK elveinek gyakorlati átültetése a 2015. évi segélyezési átalakításban nyilvánult meg, s hozott sok szempontból pozitív változást a rendszerben.¹¹

A komoly, végiggondolt kritikák sorából kiemelendő a 2011. április 30-án, kormányoldali, jobboldali, konzervatív támogatónak a legkevésbé sem nevezhető öt szervezet (Gyerekesély Közhasznú Egyesület, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Magyar Szegénységellenes Hálózat, MTA Gyerekprogram Iroda, Szociális Szakmai Szövetség) által jegyzett szakmai tanulmány – címe: „Szociális szakmai és civil szervezetek véleménye a Nemzeti Szociálpolitikai Konceptióról” – amely bevezetőjében így fogalmaz:

„Az eddigi kormányzatoknak nem volt szociálpolitikai koncepciójuk, azaz elképzelésük arról, hogy mit kellene tennie a politikának a társadalmi bajok csökkentéséért és egy élhetőbb társadalomért. Jogos az igény, hogy az országnak legyen valamilyen jövőképe a közös és az egyéni-családi létbiztonságról, az életesélyek alakulásáról, az emberhez méltó életkörülmények mindenki számára biztosításáról, a társadalmi integráció érdekében tett közpolitikai lépésekről. A Nemzeti Szociálpolitikai Konceptió (NSZK) elvileg ilyen típusú célok megvalósításához keres módszereket, javasol mélyreható szociálpolitikai átalakításokat. A törekvéssel egyetértünk, és azzal is, ahogyan az NSZK a jelenlegi helyzetet, számos alapelvet, a kihívásokat és dilemmákat ábrázolja. A javaslatok és irányok közül mindenképpen támogatandó elképzelésnek tarjuk a segélyrendszer átalakítását, különösen a generális segély kiépítését, a pénzbeli ellátások és szolgáltatások közötti kapcsolat erősítését, valamint a személyes szolgáltatások vonatkozásban a szektorsemleges finanszírozást, az ügyfélcentrikus szemléletmódot, a forrásallokáció elvét.”

Az egyik legnagyobb kritika mégis a szolgáltatásszervezés oldaláról érkezett. Ennek legelősebb megfogalmazói az önkormányzati szövetségek vezetői voltak. A Belügyminisztériumban megtartott egyeztetés ma sem nyilvános jegyzőkönyvéből ugyan nem idézhetünk, de összefoglalóan elmondható, hogy az önkormányzatok többsége az intézményei feletti kontroll elvesztésétől tartott. (Érdekesség, hogy a később lezajlott „államosítások” – valójában recentralizáció – sokkal nagyobb, drasztikusabb változásokat hoztak. Ehhez képest az NSZK vázolta új rendszer kigondoltabb, rugalmasabb és sokszínűbb megoldásokat javasolt, amelyekben az – elsősorban települési és járási – önkormányzatiságnak, s ezzel a szubszidiaritásnak nyílt volna nagyobb tér.) A „verseny” gondolata tehát – kimenetmérés, teljesítmény alapú finanszí-

¹¹ Erről bővebben: Kopasz Marianna – Gábos András (2018): A segélyezési rendszer 2015. március 1-jei átalakításának hatásai. Budapest: TÁRKI.

rozási rendszer, szabad szolgáltatásnyitás stb. – a legtöbb önkormányzati döntéshozót¹² riasztotta.

Önkritikus mondatok között kell megemlítenünk, hogy a Koncepciónak nem volt komoly kommunikációs terve, és nem kalkulált azzal, hogy nem csupán a szűkebb, szakmai közösség felé szükséges irányítani a figyelmet: a Koncepció hatásait a tágabban értelmezett, közvéleményt formáló, közpolitikai és kommunikációs áttétellel foglalkozó véleményvezérek (ekkoriban elsősorban sajtómunkatársak) felé is értelmezni szükséges. A képviselt kormányzati kommunikációban a rend és igazságosság értékei álltak középpontban, de nem sikerült ezeket lebontani és a hétköznapi példákba ágyazottan bemutatni. A tágabb közösség – vagy akár a finanszírozó, adófizető többség – nem kapott pontos képet, hogy mitől lesz majd „jobb” (hasznosabb, hatékonyabb) a közpénzfelhasználás, miért lesz igazságosabb a szolgáltatásokhoz való hozzáférés.

Ennek következtében kevés sajtómegjelenés, szűk és nagyon egyhangú, sokszor belterjes disputa alakult ki az NSZK első évében.

A KONCEPCIÓ ÉLETGÖRBÉJE

A NSZK megszületésének előképe a 2010-es választáson győztes kormánypártok programjában rajzolódik ki. A koncepcionális változás igénye a hivatalos kormányprogramban nyert megerősítést. A Koncepció „megrendelésétől” számított nyolc hónapon belül elkészült, sok változatot megért anyag megvitatására – 2011 áprilisától szeptemberig – fél év állt rendelkezésre.

Az 1. ábra a Koncepció vállalt előzményeit, keletkezési ütemezését és tervezett bevezetésének „ívét” szemlélteti. (Tény, hogy a 2011 őszi tervezett lépések már elmaradtak, és a végül „KENYSZI” névre keresztelt, TAJ alapú nyilvántartási rendszer is valamivel később került kialakításra.)

1. ábra Az NSZK megvalósításának tervezett folyamata

Forrás: Sajtó szerkesztés 2020

¹² Pl. az akkori, kispesti alpolgármestert: http://www.kispest.hu/news/szocialis_dolgozokat_koszontottek/15351/139/

A Konceptió legfontosabb értelmezési mezője az államigazgatási tematizáltság okán mégis a szabályozási oldalon volt a legerősebb. A Konceptióból készült közigazgatási anyag – Kormány-előterjesztés – elkészült, azonban annak megvitatása, közigazgatási egyeztetése éppen csak elindult. Az anyag, és ezzel részben a reformkísérlet lassú elvérzése a 2012. évi költségvetésről szóló előkészítés és vita alkalmával kezdődött, s folytatódott a 2011. év őszén bekövetkezett, személyi változásokig.

Egyes szakértők¹³ – nem csupán az NSZK sorsát elemezve – a szociálpolitikai reformok „elszabotálását” látják a sorra elbukó, vagy elbukni látszó javaslatokban. Ezzel részben vitatkozva, de el kell ismerni, az NSZK sorsának alakulásában is konkrét személyekhez köthető, elmentéses érdekek felismert vagy vélelmezett harcának eredménye (szempontunkból: kudarc) ugyanúgy megjelenik, mint a „nagy reformmenetelés” kifulladás. Perszonális és szisztematikus okok tehát egyaránt megtalálhatók az életgörbe „bukási” pillanatában.

Kevés szó esett eddig arról, hogy az NSZK-nak volt egy „folytatása”, mely (belső körökben) az NSZK2 (még később – jelentéktelen hatású, szakmai tartalmaktól megfosztott – NSZK3 is létezett) névre hallgatott.

2012. május 20-i dátummal készült egy előkészítő anyag, „*Előterjesztés a Kormány részére az új Szociálpolitikai Konceptióról*” címet viselve. A cím furcsasága – amely „új” SZK-ról beszél, mintha lett volna „rég”, elfogadott változat – mellett a 20 oldalas anyag korántsem tartalmaz koncepcionális elképzeléseket. Sokkal inkább mondható a 2012-es év nagy változásainak – élén az „államosítással” – szakmai alapjait megfogalmazó előterjesztésnek. Jelen tanulmány-nak nem tárgya e „mellékág” részletes vizsgálata, de érdemes egy pillantást vetni a legfontosabb elemekre, s megvizsgálni, vajon az „idők próbáját” e hat és fél éves „konceptió” mennyiben állta ki:

„A Kormány a 1106/2012. (IV. 11.) Korm. határozatban rendelkezett a megyei intézményfenntartó központok által átvett szociális intézményekkel kapcsolatos egyes feladatok el látásáról. A Kormány ebben felhívta a nemzeti erőforrás minisztert¹⁴, hogy 2012. április 30-áig

- dolgozza ki a teljes szociális és gyermekvédelmi ellátórendszer átalakítására vonatkozó koncepcionális, **mindenre kiterjedő** javaslatait, a jelenlegi fenntartói kör valamennyi szereplőjét átfogó irányok megjelölésével;*
- vizsgálja meg az állami tulajdonba és fenntartásba került szociális intézmények elhelyezkedésük szerinti települési önkormányzat vagy egyházi, belső egyházi jogi személyek részére fenntartásba való átadását, módját és feltételeit,*
- vizsgálja meg a **nemzeti szociális intézmény**, mint kiemelt állami feladatot ellátó, központi költségvetésből finanszírozott intézménytípus kialakításának lehetőségét.”*
(Kiemelés tőlem: Ny. I.)

¹³ Elsősorban Győri Péter: Elszabotált reformok; Miért vullanak kudarcot a hazai szociálpolitikai kezdeményezések? *Esély* 2012/3. 27–62.

¹⁴ A minisztérium neve ekkor már, helyesen: Emberi Erőforrások Minisztériuma.

A fentiek alapján végül megalakult és felállt, bővült az állami fenntartói konglomerátum – Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság (SzGyF) – és részben, már 2015-ben, elkezdődött az állami intézményrendszer egyházi fenntartásba történő átadása.

Az NSZK „életgörbéje” azonban itt nem ér véget. Két fontos folytatása mindenképpen tetten érhető, és jelenleg is kifejti hatásait.

Az első, ami a szakmai gondolkodásban, a 2014 után következő változásokban – legyen szó a pénzbeli és természetbeni juttatások 2015. évi átalakításáról, a szolgáltatási elemek „bevezetésének” 2016. évi bekövetkeztén át a 2017-ben elfogadott költségvetés egyes tételeiig sokféle szakmai, környezeti hatásról – tetten érhető. Ezt röviden az NSZK „búvópatakként” való „továbbéléseként” szokás¹⁵ megfogalmazni. A Konceptió szellemisége, az alapelvek szintjén megfogalmazott, újszerű megközelítésmód és – különösen a szolgáltatásszervezés terén – alkalmazott látásmód, attitűd a jelen szakemberei között is tovább él.

Ehhez szükség volt a másik hatásra, a szakmai közgondolkodásba, ezen belül a felsőoktatási tananyagokba való bekerülésre, a sokoldalú, utóelemzésekre és szemléletváltásra gyakorolt hatásaira.

UTÓÉLET ÉS FŐBB HATÁSOK

Egy Konceptió legfontosabb hatásai között kell említenünk azt, hogy további gondolkodásra, esetleg újabb, koncepcionális tanulmányok megszületésére hatással lehetett, néha határozottan inspirálva azokat.

Az NSZK utáni időszak legfontosabb, koncepcionális igényű tanulmánya 2013-ban született. „A szociálpolitika egyes területeire vonatkozó szakpolitikai javaslatok” című tanulmány¹⁶ szerzői is hivatkoznak a Konceptióra, és leginkább arra a helyzetre, amelyben úgy érezték, hogy alternatívát kell kidolgozniuk (főként a szegénypolitika területére). Nagyon sokféle javaslatuk közül egy biztosan általános szolgáltatássá vált azóta: 2018 szeptemberétől óvodai-iskolai szociális segítség rendszere működik (kötelezően) hazánkban.

Személyesen a legfontosabb hatásnak tartom, hogy a Konceptió „tananyagá”, hivatkozási alappá válhatott. Segítette ezt az alapos, hosszú és valódi konzultációs folyamat, és a korabeli, illetve 2014 után újraéledt szakmai párbeszéd is. A konzultációs sorozat – Új Megegyezés 2010, majd a 2011-be átnyúló, NSZK-t bemutató minisztériumi/civil „roadshow” – addig nem ismert módszert hozott a szociális ágazat életébe. Ez a módszer a közvetlen, akár személyes visszajelzés lehetőségének felkínálása volt, a minisztériumi szakemberek – kézzelfogható – közelségbe kerülésével, közvetlen kérdezhetőségével. Összességében, közelítőleg kétezer szakember vett részt a konferenciasorozaton, konzultációs alkalmakon.

A személyes tapasztalatok alapján, összefoglalóan megállapítható, hogy jó időben és kellő „ütemérzéssel” elkészült NSZK a szakmát megmozgatta, gondolkodásra és átgondolásra készítette. Felszínre hozott és megfogalmazott évtized óta fennálló problémákat, s ez az őszinteség,

¹⁵ Lásd erről bőven a Szociálpolitikai Szemle nyitó lapszámát, amely korántsem véletlenül az új, szakmai gondolkodás alapköveként tekintett az NSZK-ra: <http://www.szocialpolitikaiszemle.hu/szocialpolitikai-szemle-2015-ievfolyam-1-szam.html>.

¹⁶ http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_6/esely201306.pdf

szakmai hitelesség az ágazatban dolgozókat meggyőzte és (vérmérséklet szerint) fel is lelkesítette.

Az NSZK hivatkozási és vitatkozási pont lett, amelynek elbukását többen tartották közös kudarcnak, mint ahányan koccintottak rá, ünnepelve a régi szabályozási/finanszírozási rezsim továbbélését.

A legfontosabb hatás talán az, hogy igazolhatóan a tananyag – valamint doktori disszertációk, kutatások, elemzések – részét képezi az NSZK Miskolctól¹⁷ Budapesten át, Debrecenen¹⁸ keresztül Pécsig. Téziseit, értékeit, alapelveit ma is hivatkozással használják a jövő szociális (és sokszor jogi és igazgatási) szakembereinek képzésében.

Még olyan érdekességeket is találhat, aki az NSZK utóéletére keres rá az interneten, mint az a 2015. év végi, vezetői pályázat, amely így fogalmaz¹⁹ a benyújtott elképzelés kapcsán (idézem): „Az anyag (értsd: vezetői pályázat) azzal a 2012–2020-ra irányuló Nemzeti Szociálpolitikai Konceptióval összhangban készült, amely végül ugyan nem került kormányzati szinten elfogadásra, azonban a szociális ellátások átalakításának, megújításának állami/önkormányzati célkitűzéseit, mint munkaanyag tartalmazza, s ennek leképeződése a jelenlegi jogalkotási folyamatban érzékelhető”.

ÖSSZEZÉS

A Nemzeti Szociálpolitikai Konceptió szakmapolitikai iránytű kívánt lenni, amely a konkrét intézkedések elvi kereteit és kívánt irányait rögzítette, definiált célok elérése érdekében.

A Nemzeti Együttműködés Rendszere ugyan sok pontban felülírta, érvénytelenítette a javaslatok egy részét, de a kormányzat azóta – és vélhetően a közeli jövőben – sem állt elő újabb, összehangolt és közép- vagy hosszú távra érvényes koncepcióval. Jelen pillanatban külső kényszert sem érzékelünk erre, így az NSZK a következő időszakban is megmarad a kormányzat utolsó ilyen kísérletének. A vállalt értékei pedig valószínűleg még ennél is lényegesen időtállóbbak lesznek.

A körülmények és a környezet jelentősen változott, azonban az alapelvek ma is egytől egyig vállalhatóak, fontosak maradtak, így továbbra is indokoltnak látom azt az állítást, hogy a több mint huszonöt esztendőes Szociális törvény (Sztv.) jelentősen idejétmúlt alkotmány.

IRODALOM

Czibere Károly – Sziklai István – Mester Dániel – dr. Vörös Gyula – Sidlovics Ferenc – Skultéti József (2014): Nemzeti Szociálpolitikai Konceptió. *Szociálpolitikai Szemle*, 1: 10–78.

Darvas Ágnes – Farkas Zsombor – Győri Péter – Kósa Eszter – Mózer Péter – Zolnay János (2013): A szociálpolitika egyes területeire vonatkozó szakpolitikai javaslatok. *Esély*, 6: 3–137.

¹⁷ <http://jogikar.uni-miskolc.hu/projectSetup/files/amu/melypataki-gabor-nemzeti-szocialpolitikai-konceptio.pdf>

¹⁸ https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/208309/KrizsaiAnita_tezis_HUN.pdf?sequence=2&isAllowed=y

¹⁹ https://balatonalmadi.hu/files/8614/4966/3211/01_03_SZAK_int.pdf

Győri Péter (2012): Elszabotált reformok. Miért vallanak kudarcot a hazai szociálpolitikai kezdeményezések? *Esély*, 3: 27–72.

Győri Péter – Mózer Péter (2006): „Tékozló koldus ruháját szaggatja” – A szociális szolgáltatások és támogatások újraépítésének reformja. Kézirat. http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/gyori_peter_-_mozer_peter_-_tekozlokoldus.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 05. 05.)

Kopasz Marianna – Gábos András (2018): *A segélyezési rendszer 2015. március 1-jei átalakításának hatásai*. Budapest: Tárki. https://www.tarki.hu/sites/default/files/2018-10/TARKI_Szocialis%20segelyezes_20180417.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 05. 20.)

Nyitrai Imre: Mi lett az NSZK-val? *Szociálpolitikai Szemle*, 1: 7–9.

Reformok hátán...

Mózer Péter

ELTET TáTK, mozer65@gmail.com

„Alig teszik le a fedélzet padlatára,
a kéklő lég ura esetlen, bús beteg,
leejti kétfelé fehér szárnyát az árva,
s mint két nagy evezőt vonsolja csüggeteg.”
(C. Baudelaire: Az albatrosz)

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy feltárja azokat a fő okokat, amelyek megakadályozzák a szociális, valamint gyermekjóléti és gyermekvédelmi közszolgáltatások (továbbiakban: szociális közszolgáltatások) paradigmaticus értékű változásait. A tanulmány fő kérdésfelvetése: Milyen okok játszanak abban közre, hogy a különböző reformelképzelések rendre zsákutcába futnak?

BEVEZETÉS

A szociális törvény (Szoctv.) megszületése óta számtalan reformkísérlet történt. Visszatekintve az nagyon is figyelemreméltó, hogy az elmúlt 30 évben a szociális területen végrehajtott változásoknak két visszatérő jegyét lehet beazonosítani. Az egyik, hogy a reformelképzelések konceptuális szinten megálltak. A másik, hogy a kidolgozásra kerülő koncepciók helyett a jogalkotásba más típusú módosítások kerültek be, azaz a módosítások menedzselése átkerült egy másik, jellemzően politikai erőterbe.

A tanulmány azonban nem történeti munka, így nem vesszük végig az összes reformtörekvést, és ennek történetét. Ehelyett arra fókuszálunk, hogy milyen lehetséges magyarázatot lehet adni arra a jelenségre, hogy a szociális szolgáltatások rendszere hatékonyan ellenáll minden paradigmaticus változásnak. Pontosabban fogalmazva: A paradigmaticus változások nem tudnak beérni, sok esetben el sem indulnak, így a rendszerben megvalósított változtatások „csak” parametrikusnak tekinthetők.

A koncepciók ambíciói és a kapott kormányzati (politikai) felhatalmazások pedig reformértékű változásokat ígértek, vártak el. A legutóbbi esetet nézve és csak a szociális közszolgáltatási rendszerre koncentrálva, látható, hogy a Nemzeti Szociálpolitikai Koncepció (NSZK) (Czibere et al.) programjából is mindössze parametrikus változások születtek.

Vagy kicsit visszalépve az időben, gondoljuk csak végig, hogy a SZOLID-programból mi maradt.

Két résztvevő szerint is „a SZOLID legnagyobb eredményének és sikerének azt tartjuk: végre a felszínre került a diskurzusban korábban csak kevésbé érintett, sok-sok tisztázatlansággal terhelt problémakörök jelentős hányada. Végre minden korábbinál pontosabban tudunk felvetni kérdéseket, dilemmákat; s olykor a problémák megoldásának útjában álló, valahogyan kikerülendő elvi és gyakorlati akadályokat pontosabban fel tudjuk térképezni.” (Hoffman – Krémer 2005: 31)

A helyzetet tovább árnyalja, hogy amennyiben a legutóbbi reformtörekvéseket nézzük, egy-egy elgondolás mögött szakpolitikai kontinuitást fedezhetünk fel. Így például „történeti szempontból az NSZK feltétlen előképeként a SZOLID-program tekinthető”. (Nyitrai 2020: 115)

Cinizmus nélkül állíthatjuk, hogy ez sem kevés, hiszen – még ha a programnak nem is ez volt a célja – ez táptalaja lehet a további szakmai elképzeléseknek.

Az elmúlt évtizedek szakpolitikai elképzeléseiben tehát láthatóak a közös pontok, elképzelések. Másik említésre érdemes szakmai kapcsolatot a Tékotló koldus címet viselő javaslatcsomag (Győri – Mózer 2006) és a már említett NSZK között láthatunk.

Az említett programok mindegyike igyekezett széles szakmai bázison dolgozni, ennek ellenére nem tudták áttörni az üvegplafont, azaz nem álltak össze olyan markáns és erős állításokká, hogy beépüljenek a szabályozási gyakorlatba. Ez annál is feltűnőbb, mert a pénzbeli ellátások változtatása esetében szép számmal találunk reformértékű változásokat. Gondoljunk csak az 1998-as nyugdíjreformra, vagy 2015-ös segélyezési rendszer átalakítására.

Hogy miért történt így? *Hipotézisünk szerint a közszolgáltatási rendszer szereplői egyszerre észlelték és utasították el e szakmai elképzeléseket.* Természetesen ennek számos okát lehetne felsorakoztatni. Ezek közül – maradva a közszolgáltatások területén – azokat térképezzük fel, amelyek álláspontunk szerint a leginkább hatnak e folyamatokra.

Munkamódszerünk, hogy a *közszolgálati rendszer súlyponti feszültségeit* két csoportba soroljuk. Az egyik azon dinamikák, erők, amelyek a rendszer fennmaradása irányába hatnak. Ezeket nevezzük *centripetális erőknek*. A másik csoportba azokat a *centrifugális erőket* gyűjtöttük, amelyek az ellátórendszer szétfeszítése felé lökik a rendszert. Természetesen – mint minden osztályozás, logikai szétválasztás, csoportosítás – ez egy kicsit mesterséges, mivel a valóságban e folyamatok szorosan összekapcsolódnak. Ennek ellenére alkalmas eszköznek tartjuk hipotézisünk tesztelésére, mert e folyamatok szétszalazása rávilágít a szociális közszolgáltatási rendszer működésére.

Mielőtt azonban számba vennénk a centripetális, valamint a centrifugális erőket, szólnunk kell a szakpolitika (policy) és a politika (politics) közötti kapcsolódási pontokról. Igaz dolgozatunknak nem ez a fő témája, de – közpolitikáról lévén szó – szükséges érintenünk. Annál is inkább, mert ezen keresztül jobban megérthető, hogy a pénzbeli ellátások átalakításának miért nagyobb az esélye.

SZOCIÁLIS KÖZSZOLGÁLATI RENDSZER

A politika dönt?

A politika és a szakpolitika viszonya nem horizontális, nem egyenlő helyzetű, hanem vertikális, alá-fölé rendelt viszony. Egy kicsit leegyszerűsítve a folyamatot, a következő sémával lehet leírni: a politika aktor (kormány) megrendeli a munkát, jó esetben előzetesen van valamilyen elképzelése (preferenciái, célkitűzései, értéktartalma), hogy milyen rendszert, milyen irányú módosításokat akar. A szakpolitika erre ad valamilyen szakpolitikai választ. Ebben az erőterében nagyon fontos, hogy milyen mechanizmusokon keresztül, milyen szereplők bevonásával jutunk el a végső változathoz. Ezt bátran nevezhetjük minőségi kérdésnek, de a folyamatban mindenképpen jelen van, hogy a politikai szféra a megrendelő.

Ezért is áll fenn az a helyzet, hogy az ideológiai vagy politikai tartalmak kifejezésére alkalmasabbak a pénzbeli ellátások. A példák ezt mutatják, mivel – ebből a szempontból nézve – az 1997-es nyugdíjreform változásának iránya hézagmentesen illeszkedett a neoliberais paradigma ideológiai tartalmaihoz. A 2015-ös segélyrendszer változásai pedig a közpolitikai rendszer hatalmi átalakításához kapcsolódtak, összekötve a közfoglalkoztatási rendszer politikailag támogatott „előretörésével”.

Egy közszolgáltatási rendszer kevésbé alkalmas a hatalmi struktúra „kiszolgálására”, az ideológiai tartalmak meghatározására. A hazai megkülönböztetés nem, hiszen sokszereplős, tagolt szerkezetű, sokproblémás rendszer, amely bonyolult – Magyarországon túlbonyolított – szervezeti és szabályozási környezetben működik.

Ráadásul a megrendelőkör – tovább csökkentve a politikai rendszer beavatkozási affinitását –, mind a piaci kudarcok, mind a kormányzati kudarcok irodalmából jól ismert jelenséggel állunk szemben. Az információs kudarcok jelenségével, hiszen hiába a politikai közeg a megrendelő, a szakpolitikai rendszer rendelkezik több értékelhető információval. Azaz információs aszimmetria lép fel a szakpolitikai döntéshozók javára. Ha ez nem lenne elég, még egy kudarcra számolhatunk. Tegyük fel azt a ritka alkalmat, hogy a megrendelő megfelelő minőségű és mennyiségű, rendszerezett információval rendelkezik. Még ekkor sem biztos, hogy döntési helyzetbe jut, mivel ezen információk értelmezése, „lefordítása” szakmai tudást igényel, amivel a politikai mező nem (igazán) rendelkezik. Azaz hiába kedvező a politika számára a vertikális, alá-főle rendelt viszony, az információ, a szakmai tudás oldaláról megfordul a hierarchia.

Ez a közpolitikai képlet – sok más közszolgáltatási rendszeren belüli és azon túlmutató tényezőegyüttesekkel karöltve – nem igazán kedvez a paradigmatisztikus változásoknak. Ebben a közegben az ún. stakeholder csoportokra igen nagy teher és felelősség hárul, hiszen e csoportok egyszerre töltik be a közvetítő szerepét a megrendelő és az ellátórendszer között, valamint alakítják az ellátórendszeren belüli változásokat. Magyarán: egyszerre közvetítők, legitimálók, valamint alakítók, reformhordozó erők.

A stakeholder csoportok intézményátalakító szerepe azonban már átvizsgál bennünket a közszolgáltatási rendszer struktúrájába. Ezért a továbbiakban csak a közszolgáltatási rendszeren belüli tényezőre koncentrálnunk.

Közszolgáltatási rendszer – centripetális, összetartó erők

Egy paradoxonnal kezdjük. Az elmúlt évtizedek sorozatos átalakulásainak eredőjeként mára olyan szabályozási környezet alakult ki, amelyben a központi kormányzat egyre többször konkrét szolgáltatási formák létrehozására és működtetésére kötelezi a fenntartókat. Az utóbbi idő terméséből lásd: Biztos Kezdet Gyerekház, Tanoda, óvodai és iskolai szociális segítő, a bölcsődék különböző formái. Sőt, az utóbbi években a centralizáció elérte a szociális közszolgáltatásokat. Egyes ellátási körök egészében (gyermekvédelem), vagy döntően (szociális szakellátások) központi állami fenntartásúak lettek.

Ezek a változások – különösen az intézményi innováció – arra készítik a jogalkotókat, valamint a szakmai szereplőket, hogy egyre több módszertani, ellenőrzési, képzési stb. tevékenységet kapcsoljanak a szolgáltatásokhoz. A célkitűzés egyértelmű, nevezetesen, hogy e te-

vékenységek az ellátórendszer fontos alkotóelemévé váljanak. Joggal kérdezhetnénk, hogy mi ezzel a baj, mivel ez a folyamat önmagában pozitív is lehetne, hiszen az ellátórendszer így reagál az új típusú kihívásokra.

Állításunk viszont az, hogy e modernizációs folyamatok nem épülnek be a közszolgáltatások rendszerébe, ezért képtelenek a minőségi ellenőrzésre, a szolgáltatások szakmai támogatására. Ráadásul – az EU-projektek világában – ez egy önmagát gerjesztő folyamat, mert szabályozási és adminisztrációs túlfutasokkal párosul, így egyfelől egyre jobban elbürokratizálja, másfelől egyre rugalmatlanabb szolgáltatási formákba szorítja a közszolgáltatási rendszert. Azaz éppen a manifeszt céljaival ellentétes hatást vált ki.

Ez a paradox működés elvben az ellátórendszer szétfeszítése irányába hat. Amiért mégsem, annak oka egyrészt a jogosultsági szabályok „homályossága”, másrészt az allokációs rendszer szisztémája, amely egyszerre jelent centralizációt és nem hatékony forrásfelhasználást, jobban mondván a szolgáltatások árának meghatározására való törekvés hiányát. A harmadik ok, amely a status quo fenntartása felé viszi a rendszert, a közszolgáltatási rendszer jóléti mixének átalakulása.

A szociális szolgáltatások tulajdonságaiból adódóan igen nehéz meghatározni a pontos jogosultságot. Ebből következik, hogy a szolgáltatási szettek, valamint a szolgáltatási tartalmak meghatározása, menedzselése sem könnyű feladat. Látva a nemzetközi példákat, nehéz és sok bizonytalansággal járó tevékenység ez, de nem reménytelen.¹ A hazai szabályozás azonban megkerüli ezt a problémát és arra a kérdésre, hogy *Ki az ügyfél?* nem, vagy nagyon bizonytalan választ ad.² Ebből kifolyólag az ellátási felelősség valós tartalmai sem világosak. Máiig érvényes megállapításnak tartjuk, amit 2011-ben írtunk: „[A szociális közszolgálati rendszerben] nem egyértelmű, hogy ki, milyen ellátásra jogosult, azaz az egyes szolgáltatások tekintetében miként szabályozzuk a hozzáférést. Ennek makroszintű problémája, hogy a vonatkozó jogszabályokból nem derül ki egyértelműen, hol húzódik a piac, a család, valamint a központi és a helyi állam ellátási kötelezettségének, gondoskodási felelősségének határvonala. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a területet szabályozó jogszabályok nem határozzák meg egyértelműen a jogosultság feltételrendszerét, és a szolgáltatások minimum csomagját” (Mózer 2011: 13).

Intézményi oldalról az ebből fakadó strukturális problémákat a következőképpen lehet összefoglalni: nem derül ki, hogy ki, miért kerül be az ellátórendszerbe (bemeneti szabályozás), ott miért pont az történik vele, ami (szolgáltatásnyújtás), és végül mikor, és miért pont akkor kerül ki az ellátórendszerből (kimeneti szabályozás).

További bizonytalanságokat okoz, hogy egyfelől a szolgáltatások nincsenek hálózatba szervezve, nincs olyan szolgáltatástípus, mely *koordinálja, szakmai szempontból irányítja* a rendszerben lévő folyamatokat. Másfelől az igazgatási, szabályozási és finanszírozási megoldások nincsenek egységes rendszerbe integrálva. A különböző funkciók összehangolása esetleges és nem megoldott.

¹ Kevés a hazai irodalom erről. Utoljára leginkább a Szociális és Munkaügyi Intézetben (2007–2011), jellemzően a TÁMOP 5.4.1. kódjelű projekt keretén belül készültek országtanulmányok, a lengyel, a szlovák, a cseh, a finn, a német és az osztrák ellátórendszerrel, illetve egy szöveggyűjtemény a nemzetközi trendekről.

² Azon otthont nyújtó intézmények, amelyek közelítenek az egészségügyi, gondozási szektor felé, nagyobb sikerrel tudják meghatározni a jogosultsági, és így a szolgáltatási tartalmakat. A bölcsődék esetében is hasonló a helyzet.

A forrásallokáció esetében a szervezeti – működési struktúra centralizált, jellemzően intézményi és nem feladatfinanszírozás, ráadásul *hiányzik az allokációs rendszerből a mezo-szint is*. Ez azt jelenti, hogy minden, a forrásokat érintő döntést a központban hoznak, miközben a közszolgáltatási rendszer tényleges költségeiről senkinek sincs információja. Így annak eldöntése, hogy a mintegy 738 milliárd forintnyi évi központi hozzájárulás³ sok-e, vagy kevés, eredménytelen vállalkozás.

Az előzőekben írt jogosultsági, allokációs és szervezeti jegyek „összenöve”, kiegészülve azal, hogy *az utóbbi időszakban a nem-állami ellátók szerepe jelentősen megnőtt*, makroszinten stabilizálják a szociális közszolgáltatási rendszert.

Az előző elemek együttesen olyan kohéziós erőt adnak, amely szereplőket az ellátórendszer meglévő struktúrájának a fenntartására ösztönzi. Magyarul: azon szereplők, akik alakító, befolyásoló erővel rendelkeznek, a fenntartásban és működtetésben érdekeltek, mivel az ellátások eredményessége, hatékonysága, gazdaságossága (és igazságossága)⁴ kideríthetetlen, így az előírások ellenőrzésének való megfelelésre, valamint a rendelkezésre álló források elfogadására ösztönöz.

A fenntartók és az ellátásban dolgozók közös érdeke a helyzet fenntartása, hiszen azzal a kettős elvárással kell szembenéznük, hogy egyszerre kell működtetniük a szolgáltatásokat, ellátniuk az ügyfeleket, és ezzel párhuzamosan megfelelniük a jogszabályi előírások közül azoknak, amelyek számon kérhetőek, hiszen az előírások számottevő része a szolgáltatások tárgyi és személyi feltételeire vonatkozó bürokratikus jellegű meghatározás. Amiből hiány van, az a közszolgáltatások összehasonlíthatóságának, mérhetőségének eszközrendszere, valamint azok a szakmai szabályozó anyagok, melyek segítségével azonos szakmai eljárásrendekben és minőségi elvárásokban válik láthatóvá az intézményekben, szolgáltatásokban folyó szakmai tevékenység.

Az előzőekben ismertetett működtetési, finanszírozási és allokációs bajokhoz *intézményrendszerbeli problémák* is csatlakoznak, ami abban ölt testet, hogy a szociális közszolgáltatási rendszer a többi társadalompolitikai rendszertől elzártan működik. A rendszerszerű kapcsolatok, együttműködési mintázatok kialakulása estleges. Ha meg is valósul, nem tud túllépni a szakmai kereteken, azaz ezekhez a kapcsolódási pontokhoz sem intézményi, szervezeti-működési és allokációs megoldások, sem szabályozási technikák, eljárás és elszámolási keretek nem társulnak. A kialakult helyzet egyszerre tartja össze és feszíti szét a szolgáltatási rendszert. Először az összetartó erőket vizsgáljuk meg, majd a következő fejezetben a szolgáltatási rendszer szétfeszítéséről lesz szó.

A szociális közszolgáltatási rendszer jellemzően olyan ügyfelekkel találkozhat, akiknek egyszerre több, és igen eltérő nehézsége, problémája, egyszóval szükséglete áll fenn. Így értelemszerűen a *szükségletkielégítés* is egy komplex folyamat, amelybe egyszerre több társadalompolitikai rendszer részvételére van, lenne szükség.

³ Forrás: 2020. évi költségvetési törvény. Fontos megjegyezni, hogy ez az összeg a központi hozzájárulás, ami nem jelenti az ellátórendszer teljes ráfordítását, mivel ehhez meg hozzájönnek a nem-állami fenntartók, a helyi önkormányzatok, valamint az igénybe vevők hozzájárulásai, befizetései.

⁴ E négy alkotóelem elemzése a közszolgáltatási rendszer értékelésének egyik módszere. Szokták „4E paradigmának” (effectiveness, efficiently, economy, equity) is hívni.

Nézzük, mi a helyzet itthon. Ha például valakinek ápolási-gondoskodási szüksége merül fel, máris három rendszerrel⁵ (szociális – házi segítségnyújtás; egészségügy – házi ápolás; pénzügyi ellátás – ápolási díj) találkozhat, amelyekben mind a hozzáférés, mind az eljárási rendszer mechanizmusa, mind a szolgáltatás tartalma más és más. Utóbbi indokolt, de a másik kettő esetében ez a teljes lehatárolás szükségtelen és indokolatlan. Ugyanezt mondhatjuk el az aktív korú inaktívak, szebben fogalmazva a munka nélkül lévő emberek ellátása kapcsán a munkaügyi és a szociális rendszer működéséről.

Fontos megjegyezni, hogy a társadalmpolitikai ellátórendszerek közötti együttműködés nem intézményi integrációt jelent, hanem a közös prioritások meghatározását és – egy-egy ügycsoport, és/vagy ügyfél mentén – a tevékenységek rendszerszerű összehangolását.

A kialakult elkülönülésre a válasz egyértelműen a közszolgáltatási rendszer belső működési elveinek erősítése, hiszen a megjelenő szükségletek kielégítése egyre inkább saját erőből táplálkozó megoldásokra készítette az ellátókat. Azaz a szolgáltatásokon belül próbálták a helyzeteket kezelni. Ezt erősítette, hogy az önkormányzati fenntartású szolgáltatásokat foglalkoztatási ügyekben és igazgatási értelemben egységes szervezeti modellbe integrálták úgy, hogy a szakmai önállóság az egyesek szolgáltatási egységénél maradt meg. Ennek a szervezeti modellnek azonban az az ára, hogy az ellátórendszeren belül a centripetális mozgás mellett kiváltja a centrifugális mozgást is.

Közszolgáltatási rendszer – centrifugális, szétartó erők

A társadalmpolitikai rendszeren belüli bezártság tehát egyfelől a mai struktúra konzerválását segíti elő, azonban más mechanizmusokat is elindít, hiszen másfelől ez az elkülönültség erősebben exponálja a belső szerkezeti elemek feszültségeit. *Ágazati szinten legintenzívebb feszültség a szociális ellátórendszer, valamint a gyermekjóléti és gyermekvédelmi rendszer között áll fenn.* Előbbi életét a szociális törvény, míg utóbbiét a gyermekvédelmi törvény alakítja, azaz már a jogszabályi háttér is különböző. A két törvény létrejöttének környezete is más volt, aminek egyik fontos következménye, hogy a létrehozás céljai eltérőek. A szociális törvény a rendszerváltás utáni időszak negatív irányú társadalmi és gazdasági változásait próbálta enyhíteni, valamint a szocializmusból örökölt intézményrendszer működését szabályozni, míg a 1997-es törvény inkább arról szólt, hogy a gyermekvédelmi rendszerbe integrálták a gyermekjóléti funkciókat, intézményeket. Mindkét törekvést, funkciójukat tekintve önmagában koherensnek kell tekinteni, de az idők folyamán – követve az ágazatok belső logikáját – a két szolgáltatási kör jogszabályi környezete egyre inkább külön vált. A joganyag szétválását azonban nem kísérte a szakmai munka módszerében történő differenciálódás (pl.: jellemző az egyéni esetkezelés; jelzőrendszer-működtetés; mindkét szolgáltatásnál jelen van a kötelezés). Azaz, dacára annak, hogy eltérő jogszabályi környezetben működnek a szolgálatok, egy sor hasonló megoldást alkalmaznak. A markánsnak tekinthető eltéréseket pedig két pontban lehet összefoglalni:

A gyermekjóléti és gyermekvédelmi jogszabályok és az intézményrendszer koherens és átlátható, míg a szociális törvény és végrehajtási rendeleteinek módosításai, az intézményrend-

⁵ A negyedik a magánpiac, de ezzel ebben az összefüggésben nem foglalkozunk.

szer folyamatos alakulása a rendszer széttöredezettségét hozta magával, és jogi bizonytalanságot eredményezett. Ráadásul a szolgáltatások között párhuzamosságok is megfigyelhetők.

A gyermekjóléti szolgáltatás vonatkozásában a fókusz a gyereken van, míg a családsegítés esetében a család felnőtt tagján, illetve a családon. Ez feltételezi a közös ellátási kört, azonban – az eltérő számonkérési és ellenőrzési szisztéma miatt – inkább elméleti lehetőség maradt.

Leszűrhető az a tanulság, hogy az intézményi, identitásbeli elkülönültség, valamint szakmai közelség együttállása a szétfeszítés felé sodorja a közszolgáltatási rendszert.

A közszolgáltatási rendszeren belül azonban ennél több helyen is tapasztalhatunk töréspontokat. A második ilyen töréspont, hogy *az alapszolgáltatások és a szakellátás rendszerének integrációjával még adós a rendszer*. Sok minden okozza azt a tényt, hogy az alapszolgáltatás és a szakellátás közötti kapcsolódások, *ügyfélutak* nem alakultak ki. Ebből mindenképpen indokolt kiemelni a *két ellátástípus közötti eltérő* finanszírozási módot. A szakellátások finanszírozása magasabb összegű, mint az alapellátásoké, ezért a rendszerben résztvevők az otthonközeli, olcsóbb alapellátások helyett inkább a drágább szakellátásaikat fejlesztették, mivel a szakellátásba egyszerűbb „beengedni” a magánforrásokat (ld. bentlakásos idős ellátások történetét).

Harmadik töréspont: *az ellátási felelőségek is különbözőek*. Részben, de csak részben függetlenül a fenntartói típusoktól a települési önkormányzatok az alapszolgáltatások biztosításáért, a központi kormányzat és a fővárosi, megyei önkormányzatok, a megyei jogú városok önkormányzatai a szakellátásért felelősek. Azaz a felelősségi körök különböző metszetekben szétszabdaltak, a kétszintű önkormányzati struktúrában is különbözőek, ráadásul a decentralizált és a dekoncentrált igazgatási módok is másfajta érdekeltséget generálnak, valamint eltérő szabályozási technikát és tevékenységi köröket teremtenek. Arról már nem is beszélve, hogy a nem-állami szolgáltatók (pl. Magyar Máltai Szeretetszolgálat vagy piaci szolgáltatók az otthon nyújtó idősellátás területén) egyre erőteljesebb megjelenése is egy újabb érdekmezőt jelenít meg.

Negyedik töréspont: *az ellátó struktúra középszinten gyenge*. „A középszint ugyanakkor nem egyszerűen gyenge, hanem tele van duplikációkkal, ami a hatékonyságot önmagában is jelentősen rontja. (...) Miközben a középszint alig-alig képes kezelni a településen túlcsonduló feladatellátást, és annak hatásait, [addig] az alapszint felelőssége elvileg széles.” (Horváth 2007: 34.) Az ellátórendszer középszinten több funkciót nem tud teljesíteni, mivel hiányzik a szervezeti struktúra, amely:

- a) elvégezné a források allokációját;
- b) megteremtené azokat a finanszírozási és eljárási feltételeket, amely létrehozzák a területi kiegyenlítő mechanizmusok működését;
- c) elősegítené azokat a tevékenységi köröket, szabályozókat, eljárási formákat, amelyek lehetővé tesznek más jóléti ellátókkal való együttműködést.

Ezzel szemben a közszolgáltatási rendszerre inkább a központból jövő túlszabályozás jellemző, amely nem a szolgáltatási, hanem a működési feltételek előírásaira koncentrál.

A számba vett töréspontok keresztül-kasul metszik az ellátórendszer szerkezetét, amely markánsan különböző érdekeket generál, és ezek tartós vagy átmeneti érdekszövetségeket hoznak létre, amelyre ráakódnak a központi irányítás szabályozási ellentmondásai, politikai

irányváltásai. Ezek a kaotikusnak is nevezhető, különböző helyekről táplálkozó folyamatok erősítik a centrifugális erők hatásait.

A szaktörvények (Szocvtv., Gyvt.) a szolgáltatások nyújtásának kötelezettségét településnagyság szerint differenciálják, és pedig úgy, hogy csak az adott település lélekszámát veszik figyelembe. Igaz, a központi forrásszabályozás ezt a merev struktúrát részben kompenzálja, de igazából ez nem alakítja át az alapsémát, hiszen a szolgáltatásnyújtás felelőseinek (ez esetben jellemzően az önkormányzatoknak) nincs elegendő forrása ahhoz, hogy a meglévő kapacitási igényekre válaszokat tudjanak adni. Jobban mondva e válaszok és az ezekhez rendelt kapacitások igazából csak a nagyobb népességű és a saját bevételekkel jobban ellátott (pl. nagyobb adóerő képesség) települések rendelkeznek olyan mozgástérrel, ami a jogszabályok által meghatározott struktúrát érdemben és pozitívan tudja befolyásolni. Már ha erre van helyben politikai akarat.

Elosztási oldalról úgy foghatjuk meg az irányokat, hogy éppen ott kicsi a mozgástér és a kapacitás, kevés az ellátástípus, ahol erre a legnagyobb szüksége lenne. Praktikusan ez azt jelenti, hogy a települési hierarchián lefelé haladva szűkül az adott önkormányzat mozgástere, és ezzel párhuzamosan növekszik a jóléti szükségletek kielégítése iránti igény, valamint csökkennek a foglalkoztatási, elhelyezkedési esélyek. Elosztási hatása tehát az, hogy felerősíti a meglévő területi egyenlőtlenségek hatásait.

A jelenlegi szolgáltatásszervezési modell másik hatása, hogy miközben a jogszabályok intézményben gondolkodva, számos ellátási típust, ellátási formát írnak elő, ezek a jogszabályi kötelezettségek – nagyon eltérő okok (politikai, finanszírozási, szükségletek elismerése stb.) miatt – csak részben valósulnak meg. A statisztikai nyilvántartások⁶ szerint az ország szociális intézménnyel való ellátottsága, dacára az elmúlt időszak javulásának, messze van a törvények által meghatározott mértéktől és differenciáltságtól. Természetesen nagy szóródást tapasztalhatunk, hiszen amíg a család- és gyermekjóléti központokból és szolgáltatásokból teljes a lefedettség, addig például a nappali ellátások, a pszichiátriai és szenvedélybetegek részére létrehozott átmeneti otthonok, vagy a Biztos Kezdet Gyerekházak esetében jelentős ellátási hiányokról beszélhetünk.

Nemcsak „szolgáltatási fehér foltokról” beszélhetünk, hanem kapacitásgondokról is, azaz „ellátási fehér foltokról”. A felmérések szerint hiába van szolgáltatás adott területen, nem megfelelő kapacitással kénytelen működni. Ellátási típusok szerint országosan alacsony kapacitással működnek a családok átmeneti otthonai, a támogató szolgálatok, az idősek bentlakásos otthonai, valamint az adósságkezelés.

Az itt vázolt közigazgatás-szervezési mód által generált strukturális okok a közszolgálati rendszer szétfeszítésének irányába hatnak, mivel a kisebb településeken élők nem juthatnak hozzá a helyzetüket javító ellátásokhoz, valamint a szakellátásokon belül – főként az idősek (ezen belül demens) – ellátások tekintetében új egyenlőtlenségeket, és így társadalmi feszültségeket generál, mivel a fizetőképes keresletet a magánpiac és/vagy az informális, de fizetős szektor felé tereli, amit sokan nem képesek megfizetni.

Láthattuk, hogy a jelenleg működő közszolgáltatási rendszer számos súlyponti, strukturális feszültséggel néz szembe. A feszültségeknek azonban egy része nem a rendszer erodálását se-

⁶ Az adatok a VÁTI Kht TEIR adatbázisából származnak.

gíti elő, hanem éppen ellenkezőleg, a mostani szerkezet fenntartását biztosítja. A feszültségek másik része viszont olyan centrifugális erő, amely a jelenlegi szervezeti és szabályozási keretek feloldására irányul.

EGY REFORM PÉLDA – CSALÁD- ÉS GYERMEKJÓLÉTI RENDSZER KIÉPÍTÉSE

A következőkben egy olyan modell leírására törekszünk, ahol az előzőekben leírt mozgásokat egy paradigmaticus változáson keresztül vizsgáljuk. A választott reformintézkedés a 2016. évi változás, amelynek *célkitűzése a családsegítést végző szervezetek és a gyermekjóléti szolgáltatások rendszerének integrációja* volt.

Mielőtt magával a változás folyamatával foglalkoznánk, az ezt megelőző szakmai munkák bemutatására koncentrálnánk. A cél, hogy megvizsgáljuk, felfedezhető-e valamilyen kontinuitás a szakmai anyagok és a jogszabályváltozás szakmai tartalmai között.

Előzmények, a paradigmaticus változás indokltsága

Ha a szervezeti átalakulást tágabb kontextusban vizsgáljuk, a társadalmi változásokból fakadó következményeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az ellátórendszer struktúrájára ható egyik döntő társadalmi változás, hogy hazánkban egyre jelentősebbek a térben is leképeződő társadalmi egyenlőtlenségek. A hazai településszerkezet sajátosságaiból és az azt leképező széttagolt szociális szolgáltatási rendszer diszfunkcionális működéséből adódóan nem (vagy csak esetlegesen) jutnak segítséghez mindazok, akik erre rászorulnak.

Az ellátórendszerre koncentrálva az összehangolás felé mutató hajtóerők közül három tényezőt érdemes kiemelni. Az egyik, hogy – a már említett – önkormányzatok intézményi átalakítása (egyesített szociális intézményi modell) is az integráció felé vitte a rendszert, mivel 2015 előtt is már sok helyen megtörtént az intézményi integráció.

A másik tényező pedig, hogy mind szakmai körökben, mind minisztériumi előkészítő szakmunkákban már régóta téma volt az integráció. A szakmai viták során egyre inkább középpontba kerültek azok a tartalmi elemek, amelyek a szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások működésével kapcsolatos hiányérzeteket, a szükségletek és kielégítésük közötti olló növekedését említették.

A harmadik tényezőről, a finanszírozási nehézségek miatti működési zavarokról se feledkezzünk meg, hiszen az ellátórendszer a rendelkezésre álló (véltetőleg nem elégséges) forrásokat (is) rosszul hasznosítja. Ez utóbbi forrásallokációs kérdést szintén az átalakítás meghatározó hajtóerejének kell tekintenünk.

Közvetlen szakmai előzményként említhetjük a Nemzeti Szociálpolitikai Konceptiót (NSZK). Mint már korábban is írtuk, örömtelinek tartjuk, hogy az NSZK nem zöldmezős beruházás, hanem épített és tanult az előző reformpróbálkozásokból. (Természetesen az NSZK ettől még önálló szellemi és szakmai munka, és a maga által kínált rendszer új elképzelés.)

Csak szűken a témánkra koncentrálna, a SZOLID-program tanulsága és „üzenete” a problémák feltárása és annak újszerű megközelítése mellett az otthonközeli ellátások szerepének

növelése, valamint a szociális munka mint szakmának a megerősítése. A Tékozló koldus koncepció (Győri – Mózer 2006) vonatkozásban a dereguláció, a finanszírozás – kapacitásszabályozás – felelősségi körök összehangolása, az allokáción belül a középszintű döntési és szolgáltatásvásárlói pozíciók kiépítése, valamint a szükségletekre alapozott ellátásszervezés azok az elemek, amelyeket érdemes megemlíteni.

Az NSZK fő célkitűzése a jelentős intézményi átalakítás. Az említett dereguláció és otthonközeli ellátások fókuszba állítása, valamint a szükségletalapú szolgáltatás feltételeinek megteremtése mellett a reform meghatározó összetevői az alábbiak:

- *(dekoncentrált szervezeti-igazgatási rendszer)* meglévő intézményi elemekhez új intézmények rendelése, egy egységes szemléletű szervezeti és finanszírozási rendszer kiépítése;
- *(jóléti mix)* a nem-állami szereplők bevonása az ellátásokba;
- *(szubszidiaritás elv)* felelősségi körök és erőforrások ellátási szinthez való rendelése;
- *(adminisztráció)* dokumentációs és nyilvántartási rendszerek informatikai fejlesztése;
- *(finanszírozás)* ahol lehet, normatívák helyett teljesítmény- és feladatfinanszírozás;
- *(jogsultságok)* esetmenedzseri és szolgáltatásvásárlási funkció beépítése az új szolgáltatási struktúrába.

A család- és gyermekjóléti rendszer kiépítése

Az ellátórendszer intézményi átalakítása (integráció), valamint az új típusú feladatszervezés révén három szolgáltatási csomag jött létre, amelyeket a jogszabályok két feladatellátási szinthez rendeltek.

A települési önkormányzatok feladatkörében maradt a lakóhely szintű alap- vagy minimumszolgáltatások biztosítása. Ahol a család- és gyermekjóléti szolgálat több települést is ellát, ott a közös önkormányzati hivatal székhelye szerinti település biztosítja a szolgáltatást. A hatósági feladatokhoz kapcsolódó, gyermekek védelmére irányuló tevékenységek, valamint a speciális szolgáltatások biztosítása a járásszékhelyek települési önkormányzatainak kötelező feladata. Előbbi esetben az ellátás intézményi hátterét a család- és gyermekjóléti szolgáltatók, utóbbi esetben pedig a járásszékhelyen működő család- és gyermekjóléti központok nyújtják.

1. táblázat A család- és gyermekjóléti szolgáltatás szolgáltatási csomagjai

Szolgáltatási csomag	Fenntartó	Ellátást végző intézmény	Ellátás területe
Minimumszolgáltatás	Települési önkormányzat, ill. nem-állami szervezet	Család- és gyermekjóléti központ, ill. család- és gyermekjóléti szolgálat	Település
	Közös önkormányzati hivatal székhelye szerinti település		Közös hivatalhoz tartozó települések
Speciális szolgáltatási csomag	Járasszékhelyen lévő települési önkormányzat	Család- és gyermekjóléti központ	Járás összes települése
Hatósági tevékenységhez kapcsolódó feladatok			

Forrás: Sajtó szerkesztés 2020

Az egyes szolgáltatási csomagokat a jelzőrendszer működtetése köti össze, hiszen elvben az egységes jelzőrendszer⁷ egyrészt integrálja az intézményeket egy nagyobb ellátotti, működési struktúrába, másrészt biztosítja a prevenciót, harmadrészt az ügyfél számára bemeneti pontként is működik.

Így a három szolgáltatási csomag funkciói szerinti differenciálása alapján, tulajdonképpen négyféle feladatkört jelöl ki. Az új rendszerben a törvényalkotó e négy feladatkört rendeli különböző feladatellátási szintekhez. Ezek az alábbiak:

- jelzőrendszer működtetése – járási és települési szint (feladatellátó: család- és gyermekjóléti központ, illetve család- és gyermekjóléti szolgálat);
- alapszolgáltatási csomag – települési szint (feladatellátó: család- és gyermekjóléti szolgálat, illetve járásszékhelyen a család- és gyermekjóléti központ);
- speciális szolgáltatási csomag – járási szint (feladatellátó: család- és gyermekjóléti központ);
- hatósági tevékenységhez kapcsolódó feladatok – járási szint (feladatellátó: család- és gyermekjóléti központ).

A szolgáltatási csomagok kialakításában és ennek a folyamatnak a koordinálásában, vezetésében két olyan új elemre van szükség, ami nélkül nem lehet megvalósítani ezt a komplex rendszert. Ezek az *esetmenedzser* és a *szociális diagnózis*⁸. Azaz az új *struktúra megköveteli az esetmenedzseri funkció létrehozását*. Az esetmenedzser sokféle irányba tett lépéseit négy alapvető funkcióba lehet sorolni. Ezek az alábbiak:

1. szociális diagnózis készítése;
2. kapcsolattartás (más intézményekkel, esetfelelősökkel, ügyfelekkel);
3. ellenőrzés, szupervízió (család- és gyermekjóléti szolgálat esetfelelősének);
4. szolgáltatásvásárlás.

⁷ A jelzőrendszerek integrációja nem történt meg, hiszen a két törvény eltérően integrálta az adott ágazatra érvényes jelzőrendszert.

⁸ A 2016-as szabályozás mentén kialakult szolgáltatási körbe illeszkedik bele a szociális diagnózis 2018-ban történő jogszabályi bevezetése.

A változás szervezeti-intézményi iránya, hogy – mind a feladatellátás, mind a humánerőforrás tekintetében – az új struktúrában összevonásra kerüljenek az eddig családsegítést végző szervezetek és a gyermekjóléti szolgáltatást végző intézmények, valamint a gyermekjóléti központok intézményei és szolgáltatásai.

A struktúra átalakításának és az új típusú feladatszervezésnek szándék szerinti egyik legnagyobb előnye, hogy az integrált szervezeti struktúra, valamint a szolgáltatási tartalmak összehangolására való törekvés megfelelő keretet ad arra, hogy az alapellátásban egységes – családközpontú – szemlélet érvényesüljön. Az integrált módon felépülő feladatstruktúra lehetőséget biztosíthat arra is, hogy a feladatellátás a legalapvetőbb szociális és gyermekjóléti problémákra fókuszáló ellátások színterévé váljon, ahol megszűnhet a párhuzamos gondozás, a családnak mint rendszernek „egy gazdája lesz”, valamint a rendszerszereplők számára a jelzőrendszer működtetése várhatóan egyértelműbbé és áttekinthetőbbé válik.

A szolgáltatási szintek meghatározása a lehető leggazdaságosabb⁹ megoldással kecsegtethet, olyan előny ez, ahol a speciális szakmai szolgáltatásokhoz – amelyeket a legkülönbözőbb humán szakmák szakemberei (jogász, pszichológus, családterapeuta, mediátor stb.) biztosítanak – való hozzáférés kiterjesztése az egyik legköltséghatékonyabb megoldás. További előny lehet, hogy a hatósági tevékenységhez kapcsolódó feladatokat ellátó szakember egyfajta szakmai híd szerepet tölt be a szociális munkás és a hivatali, hatósági (gyámhivatali) ügyintéző között.

A szervezeti átalakítás tehát egy sor súlyponti feszültséget igyekszik kezelni, összhangban az NSZK koncepciójával. A család- és gyermekjóléti központok „kiemelése” egyrészt a középszint (jelen esetben ez a járás) megerősítését szolgálja, másrészt a szolgáltatásvásárlás szabályozási feltételeit teremti meg. Ehhez társulnak a világosabb felelősségi körök, valamint a szükségletek meghatározása, elismerése (szociális diagnózis, jelzőrendszer).

Ez a koordináló, szervező funkció azonban csak korlátozottan valósulhat meg, mert a törvényi felhatalmazás feladatdelegálási oldalról gyenge jogosítványokat biztosít. Ráadásul az esetmenedzserek források felett sem diszponálhattak, mivel a forrásallokáció nem követte a módosítást. Azaz a koordináló funkció, a szolgáltatásvásárlás lehetősége jelentős mértékben leszűkül, és igazából csak a saját szolgáltatói környezetében érvényesíthető. Az esetmenedzser a valóságban – erős jogosítványok és források nélkül – tehát csak bizonyos esetekben (pl. hatósági intézkedéshez kapcsolódó szolgáltatások esetében), lényegében csak a család- és gyermekjóléti szolgáltatásokra delegálva tud fellépni. Ugyanez mondható el a szükségletek elismerésének aspektusából is. Erős korlátok közé szorult ez a mechanizmus, pedig a bemenet-szabályozás olyan eszköz, amely elismer(het), illetve elhárít (informális szektorban tart[hat]) bizonyos szükségleteket, ezzel egyszerre biztosít(hat) a helyi jóléti közszolgáltatási rendszeren belül beágyazottságot és legitimitációt. Az erős korlát, azaz a gyenge szabályozási felhatalmazás és a forráshiány gyakorlatilag kimerül a jelzőrendszeri jelzések fogadásában, azaz egyirányúvá válik, elvesztve az esélyt a szolgáltatásvásárlás szélesebb körű alkalmazására, így a helyi jóléti rendszer együttműködési csatornáinak rendszerszerű működtetésére.

Ennek szervezeti következménye, hogy az integráció nem integrálta sem a helyi közszolgáltatási szektort, sem a szociális és gyermekjóléti, gyermekvédelmi rendszert egy egységes közszolgál-

⁹ A gazdaságosság azt jelenti, hogy a közszolgáltatásokhoz szükséges tényezőket a lehető legjobb áron szerezzék meg.

tatási rendszerbe, a töréspontok továbbra is fennmaradtak. Sőt a szociális ellátórendszer szolgáltatási oldala nagyon elmegy gyerekügyek felé, azon belül is a hatósági tevékenységhez kapcsolódó szolgáltatási igények felé. A hatósági ügyek mentén működő szolgáltatások felé való elmozdulást alapján véve az intézményrendszeri struktúra szabályozása kényszeríti ki, de ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a folyamatot – az adatok szerint – a speciális szolgáltatások (pl. pszichológus, jogász) vonatkozásában a meglévő kapacitáshiányok is stimulálják.

A középszint megerősítése, a felelősségi körök tisztázása tehát megvan, de a koordináció, a szolgáltatásvásárlás csak nagyon szűk körben érvényesül. A szükségletek elismerése, így a jogsultságok tisztázása, valamint a tanulmányban említett töréspontok kezelése pedig sehogy sem valósul meg.

Az okok nyilvánvalóak: a szolgáltatásszervezési rendszerből egyrészt hiányzik a kapacitások kezelésének lehetősége, mivel nem szervül össze a finanszírozás – kapacitások – felelősségi körök hármasa, hiszen az első két esetben a helyi szintnek nincs beleszólása, így csak az ellátási felelőssége marad meg. Az eredményes, hatékony szolgáltatásszervezésre így helyben nincs esély. A szociális közpolitikai rendszer tehát visszatér a reform előtti működési szisztémára.

ZÁRSÓ HELYETT

Visszatekintve az elmúlt évtizedekre, érzékelhető, hogy a paradigmaticus változások akadályainak – itt részletesen nem tárgyalt – egy része politikai természetű. Minden bizonnyal sem a politikai döntéshozók, sem a közpénzügyi szakpolitika nem reformpártiak.

Amennyiben belépünk a közszolgáltatások világába, az itt bemutatott modell tanulságát nehéz összefoglalni. Nehéz, mivel sokrétű és a közszolgáltatás szervezési kérdéseinek sokoldalú következtetésére nyílik alkalom, amely egy zárszó kereteit szétfeszítené.

Elemzésünkben azonban azt mindenképpen igazolva láttuk, hogy a szociális közszolgáltatás szereplői, az ezt a területet alakító szakpolitikák is számottevő mértékben jelen vannak azokban a folyamatokban, amelyek a reformértékű változások akadályait képezik. Sikertelen beazonosítanunk azokat a tényezőket is, amelyek legyenek bármilyen progresszívek, mint az esetmenedzser szolgáltatásvásárlása, vagy koordináló szerepének kialakítása, illetve a szociális diagnózis mint bemeneti szabályozás, a rendszerben „gellert kapnak”, azaz a működésük hatásai kedvezőtlenül hatnak a szolgáltatások üzemszerű működésére, így a reformlendület is megtorpan, abbamarad, illetve visszarendeződést láthatunk.

Megállapítható tehát, hogy a szociális ellátórendszert konzerváló mechanizmusok számottevő része olyan strukturális, rendszeren belüli tényezők együttese, amelyek megváltoztatása csak akkor sikerülhet, ha magát a szolgáltatási rendszer fundamentumait érinti.

A fundamentumok:

- az elismert szükségletek körének meghatározása;
- az ellátások biztosítása;
- finanszírozás, allokáció – kapacitások – felelősségi körök összerendezése, illetve
- a fenti három fundamentum közötti kapcsolódások megteremtése, rendszerbe integrálása.

Elemzésünk arra is felhívja a figyelmet, hogy a szervezeti szabályozásban való gondolkodás helyett a szolgáltatások biztosítására kell koncentrálni. Ez lehetne a változtatás első lépése, hiszen a két szaktörvény egyből két ágazatra bontja a közszolgáltatási rendszert, amiben 15-féle ellátási típust és 91-féle ellátási altípust lehet megkülönböztetni¹⁰. És akkor még nem szóltunk arról, hogy a szociális törvény az egyes intézménytípusokhoz (nappali ellátás, közösségi ellátások, szakosított ellátások) külön ügyfélköröket (fogyatékos, szenvedélybeteg, hajléktalan) tárít, ezzel is növelve az intézmények számát, valamint csökkentve az ellátórendszer belső kohézióját.

Egy ilyen széttagolt és rugalmatlan rendszerben reménytelen vállalkozás az elismert szükségletek meghatározása, és az azokhoz illeszkedő erőforrásoknak az egyes ellátási szintekre történő allokálása.

IRODALOM

- Czibere Károly – Sziklai István – Mester Dániel – Vörös Gyula – Sidlovics Ferenc – Skultéti József – Beszterczey András (2011): Nemzeti Szociálpolitikai Konceptió. http://szocialis-klaszter.hu/adat/dokumentumtar/hu16_nszk_2011_10.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 01. 05.)
- Darvas Ágnes – Mózer Péter – Tánzos Éva (2016): Szolgáltatások átalakulóban – Pillanatkép 2016 tavaszáról. http://parbeszed.lib.unideb.hu/file/2/585a52d28e115/szerzo/DARVAS_Szolgáltatások_atalakulo%EF%BF%BD.pdf (utolsó letöltés: 2020. 01. 15.)
- Györi Péter – Mózer Péter (2006): „Tékozló koldus ruháját szaggatja”. Az önkormányzati szociális ellátó rendszer újraépítésén ek stratégiája (programtervezet). http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/gyori_peter_-_mozer_peter_-_tekozlokoldus.pdf (utolsó letöltés: 2020. 01. 15.)
- Horváth M. Tamás (2007): Nézetek és látszatok. Decentralizáció a pénzügyi környezet szemszögéből. Budapest: MKI.
- Hoffman István – Krémer Balázs (2005): Amit a SZOLID Projekt mutat. *Esély* 3: 29–63.
- Kopasz Marianna (2007): A családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatás integrációjának és az ellátórendszer kétszintűvé történő átalakításának tapasztalatai. https://www.tarki.hu/hu/news/2017/kitekint/20170425_csaladsegito.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 01. 15.)
- Mózer Péter (2011): Mit kell tennünk? Az ellátórendszer súlyponti problémái, reformjavaslatok. Készült a TÁMOP 5.4.1-08/1-2009-0002 azonosító jelű kiemelt projekt keretében. Budapest: SZMI. <http://lakhat.blogspot.com/2013/07/mozer-peter-mit-kellene-tennunk-az.html> (Utolsó letöltés: 2020. 01. 05.)
- Nyitrai Imre (2020): És már a Nemzeti Szociálpolitikai Konceptió is hétéves... *Esély*, 1: 115.

¹⁰ Lásd: Szociális Ágazati Portál <http://szocialisportal.hu/intezmenykereso> (utolsó letöltés: 2020. 03. 23.)